

АРХЕОЛОГІЯ

8 * 1973

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАИНСЬКОЇ РСР
УКРАИНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

8

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ 1973

У квартальному вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення та публікації про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*,
Н. С. Ємельянова (відповідальний секретар), *Ю. М. Захарук*,
М. П. Кучера, *П. О. Каришковський*, *Є. В. Максимов* (заст. відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *О. І. Тереножкін*,
Д. Я. Телегін, *О. П. Черній*, *Є. В. Черненко*, *I. Г. Шовкопляс*,
Б. А. Шрамко, *Р. О. Юра*.

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

АРХЕОЛОГІЯ

8

(На українском языке)

*Друкується за постанововою вченого ради Інституту археології
АН УРСР.*

Редактор *Л. Л. Ващенко*. Оформлення художника *Г. С. Ковпаненка*.
Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічні редактори *I. П. Савицька*,
Б. М. Кричевська. Коректор *I. В. Столлярчук*.

Здано до набору 10.V 1972 р. Підписано до друку 27.XII 1972 р. БФ
37800. Зам. № 372. Видав. № 13. Тираж 2000. Папір № 1. Формат
70×108^{1/16}. Умови-друк. аркушів 10,5. Обл.-видавн. аркушів 10,91. Ціна
83 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги республіканського виробничого об'єднання «Поліграфніга» Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торівлі, Київ,
Репіна, 4.

В. М. ГЛАДИЛІН

Категорії культурної спільноти в ранньому палеоліті

Вивчення локальних відмін у палеоліті висунуло як першочергове завдання розробку єдиної системи понять для позначення різних категорій культурної спільноти. Існує багато термінів для позначення таких спільнот: «культура», «варіант культури», «технічний варіант», «фасія», «тип», «культурна область», «зона», «провінція», «регіон». Різні дослідники вкладають в ці терміни різний історичний зміст. До того ж неоднакові за характером категорії культурної спільноти звичайно вивчаються ізольовано. Тоді як одні дослідники обмежуються виділенням великих культурних регіонів, залишаючи поза увагою дрібніші, інші, навпаки, роблять наголос на відмінах культур окремих мікрорайонів і не помічають культурних спільнот більш широкого територіального охоплення. В обох випадках штучно збідлюється дійсна історія палеолітичного періоду.

Правомірними в зв'язку з цим є спроби окремих вчених перенести на палеоліт культурну шкалу, розроблену на матеріалах пізніших археологічних періодів¹. Дійсно, як і в післяпалеолітичний час, в палеоліті можна виділити археологічні культури, представлені тотожними або дуже близькими, генетично пов'язаними пам'ятками, розташованими звичайно на одній невеликій території. Ці культури, як і пізніші, існували не ізольовано, а входили до складу більш великих спільнот — культурних областей. Кожна з таких культурних областей охоплює кілька археологічних культур, розташованих поруч і схожих між собою за тими або іншими ознаками. Нарешті, в палеоліті, як і в наступний час, простежуються великі провінції або зони, що об'єднують кілька культурних областей і окреслюють територію найбільш загальної схожості в розвитку матеріальної і духовної культури давніх колективів, обумовленої фізико-географічними факторами.

Є підстави вважати, що система понять «культура — культурна область — зона» може бути застосована не тільки до пізнього палеоліту, але й до раннього. В статті робиться спроба розглянути це питання на матеріалах мустьєрських пам'яток Європейської частини СРСР й суміжних територій.

Довгий час в радянській археологічній науці побутувала думка про однорідність культури мустьєрського часу. Відміни між пам'ятками розглядалися майже виключно як відміни хронологічні, зумовлені розвитком единого культурного явища. Лише в останні десятиріччя були зроблені спроби культурного розчленування мустьєрських комплексів у межах СРСР. Перша з таких спроб належить О. О. Формозову². Але

¹ Н. О. Бадер. Историко-культурные области верхнепалеолитического и мезолитического времени в Восточном Средиземноморье.—Автореферат диссертации. М., 1965.

² А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959; Иого же. Распространение мустьерских стоянок двух типов в Европейской части СССР.—Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. М., 1964.

спостереження О. О. Формозова не вичерпують усієї різноманітності відмін, існуючих між мустьєрськими пам'ятками Східної Європи. Іх виявлення стало можливим завдяки дальшому вдосконаленню типологічного методу вивчення ранньопалеолітичних колекцій і поєднанню його із статистикою. Найбільш повного розвитку на сьогодні обидва методи здобули в працях Ф. Борда — М. Бургона. Застосування з певними поправками і доповненнями розробленого ними типологічно-статистичного методу щодо мустьєрських пам'яток Руської рівнини та Криму дозволило виділити тут комплекси з різnotипною індустрією³. Відмінності, що намічаються, неоднакові за своїм характером. Можна говорити про відмінності першого і другого порядку. Відмінності першого порядку обмежуються лише найбільш загальними особливостями техніки обробки каменю у різних груп мустьєрського населення: характером розщеплення, розмірами виробів, ступенем застосування прийомів двобічного ретушування. Відмінності другого порядку поширюються на всю сукупність ознак — технічних і типологічних: варіації індексів леваллуа, пластин, підправки відбивних площин сколів, характер вторинної обробки виробів, набір знарядь. Термінологічним виразом відмінностей першого порядку є технічний варіант індустрії, відмінностей другого порядку — тип індустрії. Кожний технічний варіант об'єднує певну кількість типів індустрії.

Виділення технічних варіантів і типів індустрії становить необхідну передумову виявлення конкретно-історичних спільнот етапів ранньопалеолітичного населення, матеріальним відображенням яких є археологічні культури, культурні області й зони.

Значна схожість пам'яток, що належать до одного типу індустрії, дозволяє припустити, що вони залишені одним соціально-етнічним об'єднанням або спорідненими соціально-етнічними угрупованнями. Це наближує поняття «тип індустрії» до поняття «археологічна культура» у тому розумінні, в якому це останнє застосовується тепер більшістю дослідників щодо більш пізніх, ніж ранній палеоліт, періодів. Ці поняття, однак, не ідентичні. Внаслідок недостатньої вивченості мустьє Східної Європи пам'ятки, що належать до одного типу індустрії, як правило, поодинокі. Тому територія поширення представлена ними типу індустрії залишається не з'ясованою. До того ж пам'ятки окремих типів індустрії можуть бути явищем не тільки культурним, але й хронологічним, тобто можуть відбивати різні етапи розвитку матеріальної культури одного соціально-етнічного утворення. В останньому випадку поняття «тип індустрії» буде рівнозначним поняттю «етап археологічної культури». Нарешті, ті чи інші типи індустрії можуть відбивати характер пам'ятки: довгочасне поселення, короткачасний табір, майстерня тощо. Встановлення того, які саме типи індустрії можуть бути визнані самостійними археологічними культурами мустьєрського часу, а які відбивають хронологічні етапи в еволюційному розвитку певної культури або різний характер її пам'яток, є одним з першочергових завдань на майбутнє. Зараз може бути порушене питання про виділення лише деяких культур мустьєрського часу на Руській рівнині.

Однією з таких імовірних культур є молодовська культура, репрезентована одноіменним типом індустрії леваллуа — мустьєрського варіанта⁴. Цей тип індустрії виділений за матеріалами мустьєрських го-

³ В. Н. Гладилін. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР. VII Международный Конгресс доисториков иprotoисториков.— Доклады и сообщения археологов СССР. М., стор. 14—17; V. Gladilin. Les variantes techniques et les types d'industrie dans le Monstrieren de la Plaine Russe et de la Crimée.— Actes du VII-e Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Pragua, 1970, p. 269—273.

⁴ В. Н. Гладилін. Различные типы каменной индустрии...; V. Gladilin. Les variantes techniques...

ризонтів стоянок Молодове I та Молодове V на Дністрі. Для обох стоянок характерні однакові форми жител, близький в усіх горизонтах склад фауни, єдині прийоми розщеплення каменю і вторинної обробки виробів, ідентичний набір інвентаря. У групі нуклеусів помітно переважають одно- і двоплощадкові ядрища, серед яких досить численними є «черепаховидні». Індекси леваллуа, пластин і підправки відбивних площинок сколів досить високі.

Характерну рису інвентаря становить нечисленність ретушованих виробів. Ретуш крайова: паралельна, підпаралельна, перлинна, лускоподібна, нанесена майже виключно зі спинки відщепа або пластини. У групі ретушованих знарядь переважають скребла-ножі, здебільшого одинарні, прямо- і опуклолезі, на тонких леваллуазьких відщепах та пластинах. Скребла, тобто знаряддя з масивним, призначеним виключно для скоблення робочим краєм, практично відсутні. Є так звані леваллуазькі гостроконечники — неретушовані або з легкою підправкою вістря чи одного з країв. Поодинокі мустєрські гостроконечники й конвергентні скребла-ножі. Знайдені також кінцеві скребки.

Від молодовської різко відмінна друга їмовірна культура мустєрського часу на Україні — антонівська. Вона представлена двома різночасними типами індустрії: типом Антонівка I варіанта мустє з ашельською традицією та типом Антонівка II варіанта леваллуа-мустє з ашельською традицією, виділеними за матеріалами стоянок Антонівка I — Олександровка і Антонівка II у Донбасі⁵. Майже половину всіх нуклеусів в колекції виробів стоянки Антонівка I становлять дископодібні ядрища, переважно однобічного сколювання. Кількісно дорівнюють дискам грубі одно- та двоплощадкові нуклеуси, здебільшого чотирикутної форми, одно-, рідко двобічні. Леваллуазькі сколи нечисленні — їх близько 10%. Індекси пластин і підправки відбивних площинок сколів низькі. Повністю або частково двобічнооброблені знаряддя становлять до 10% інструментарію. Більшість знарядь оформлена схільчастою й лускоподібною ретушшю. Найбільш численні скребла та скребла-ножі, репрезентовані усіма головними різновидностями. Переважають звичайні (бокові й поперечні) з одним або двома лезами — опуклими,увігнутими й прямими. Характер вторинної обробки різний: поряд з виробами, ретушованими зі спинки відщепа, в колекції представлені знаряддя з ретушшю на черевці, з протилежною ретушшю або ретушовані з обох боків по краю чи суцільно. Крім звичайних, знайдені овальні одно- й двобічні скребла-ножі й скребла з ретушшю по всьому периметру. Виразну серію являють собою скребла-ножі й скребла з лезами, що сходяться під кутом — конвергентні. Вони неоднакові за формою, одинарні й подвійні, ретушовані зі спинки, черевця, альтернативно або з двох боків. Гостроконечники нечисленні — лише кілька відсотків. Деякі різновиди гостроконечників, скребел та скребел-ножів є для цього типу індустрії специфічними. Це одинарні одно- й двобічнооброблені вироби напівсегментовидних, підсегментовидних, дзьобовидних, напівовалильних і овальних обрисів; подвійні одно- й двобічнооброблені сегментовидної форми; подвійні одно- й двобічні листоподібні. В значній кількості представлені також знаряддя з виїмками й зубчасті.

Схожий інвентар походить з стоянки Олександровка, розташованої за 20 км від Антонівки I.

До матеріалів стоянок Антонівка I й Олександровка близькі за певними ознаками знахідки на розташованій поруч з Антонівкою I стоянці Антонівка II. Відміни стосуються в основному техніки розщеплення, більш розвинутої на стоянці Антонівка II. Панівними типами нуклеусів в колекції виробів Антонівки II є ядрища з однією або кількома виді-

⁵ В. Н. Гладилін. Вказ. праця; V. Gladilin. Вказ. праця.

леними площадками удару, переважно чотирикутної форми. Відповідно сколів леваллуа порівняно з Антонівкою I удвічі більше. Більш високими є також індекси пластин і фасетування. Подібно до Антонівки I знаряддя оформлені ретушшю зі спинки, черевця, альтернативно або з обох боків. Багато спільногого між обома стоянками також в наборі інструментарію. Всі головні типи знарядь стоянки Антонівка I, включаючи специфічні для цього типу індустрії форми, повторені в матеріалах Антонівки II. Як і в техніці розщеплення, відмінні зводяться в основному до більш досконалої обробки виробів і кількісних співвідношень певних типів знарядь⁶.

Відмінні між матеріалами антонівських стоянок пояснюються їх різночасовістю. За геологічними даними, стоянку Антонівка I можна датувати риє-вюрмом — початком вюрму I. Стоянка Антонівка II дещо молодша: вік її визначається у межах доборупського вюрму⁷.

Отже, є підстави розглядати представлені антонівськими стоянками типи індустрії як різні хронологічні етапи в розвитку однієї з локальних культур мустєрської епохи на Україні.

Крім охарактеризованих, на Руській рівнині намічаються ще деякі культури мустєрського часу. Зокрема, мова може йти про своєрідну культуру мустє Середнього Подніпров'я, представлена індустрією типу Орел варіанта мікромустє з ашельською традицією (Скеля Орел, Балки)⁸, стінківську культуру Подністров'я, дуруйтівську в Молдавії.

Є підстави вважати, що з накопиченням даних про мустєрську добу в Східній Європі більшість інших типів індустрії ляже в основу самостійних мустєрських культур.

Чи означає це все, що мустє Руської рівнини і Криму являло собою строкату мозаїку різнопідвидів культур, відмінних одна від одної самою мірою, як і від проявів мустєрської культури на інших територіях? Іншими словами, чи не становили мустєрські культури Руської рівнини та Криму більш широку спільність, відмінну від інших культурних спільностей?

У свій час О. О. Формозову вдалося простежити, що стоянки з великою кількістю двобічно оброблених знарядь більш характерні для Руської рівнини та Криму, тоді як пам'ятки, які не мають у виробничому інвентарі двобічних виробів або останні поодинокі, властиві, головним чином, для Кавказу⁹. Відмінні між мустєрськими комплексами цих двох регіонів стають ще більш виразними, якщо не обмежуватися однією ознакою, хоча б і такою важливою, як наявність або відсутність біфасів.

Нерозробленість питань хронології раннього палеоліту Східної Європи унеможливлює зараз зіставлення комплексів Руської рівнини та Криму з пам'ятками інших територій в рамках певних відрізків епохи мустє. Але навіть якщо брати мустє цього регіону в цілому, без детального хронологічного розчленування, не можна не бачити того, що розвиток тут ішов шляхом, відмінним від кавказького. Привертає увагу відсутність або поодинокість на Кавказі пам'яток більшості типових для Руської рівнини й Криму технічних варіантів. Досі не відомі тут вірогідні типово тейякські комплекси. Віднесення І. І. Коробковим до тейяку деяких мустєрських комплексів чорноморського узбережжя Кавказу ґрунтуються на інших критеріях, ніж ті, на підставі яких виділено тейякський варіант на Руській рівнині і в Криму¹⁰. На відміну

⁶ В. Н. Гладилін. Антоновское раннепалеолитическое местонахождение.—Материалы по четвертичному периоду Украины. К., 1969, стор. 299—300.

⁷ Там же, стор. 300.

⁸ В. Н. Гладилін. Различные типы...; V. Gladilin. Les variantes...

⁹ О. О. Формозов. Вказ. праця.

¹⁰ И. И. Коробков. Итоги пятилетних исследований Яштухского палеолитического местонахождения.—СА. М., 1967, № 4, стор. 194—204.

від тейякських пам'яток цієї території, вироби, які І. І. Коробков відносить до тейяку, характеризуються великими й середніми розмірами та більш досконалою технікою розколювання каменю. Враховуючи ці показники й відсутність серед знарядь двобічних виробів, «тейякські», за І. І. Коробковим, пам'ятки Кавказу можна було б віднести, якщо користуватися методом і термінологією, застосованою при розчленуванні мустєрських комплексів Руської рівнини та Криму, до окремого технічного варіantu — мусте звичайного, тобто мусте нелевалла, без біфасів з великими й середніми розмірами виробів. Комплекси, подібні до цих, на Руській рівнині і в Криму не відомі. Немає на Кавказі пам'яток, які можна було б зарахувати до дуже характерного для Руської рівнини й Криму варіantu мусте з ашельською традицією. Лише єдиним місцевознаходженням (Арзni)¹¹ представлений в Кавказькому ареалі варіант левалла-мусте з ашельською традицією. Єдиною пам'яткою — нижнім шаром стоянки Ільська — презентований тут варіант мікромусте з ашельською традицією. Показово, що ця стоянка розташована на прикордонні з Руською рівниною, до пам'яток якої вона явно тяжіє. У той же час малохарактерні для Руської рівнини пам'ятки левалла-мустєрського варіанта дуже поширені на Кавказі й утворюють загальне тло місцевого мусте. Цікаво, що на відміну від Кавказу левалла-мустєрська індустрія на Руській рівнині і в Криму є явищем відносно пізнім і загалом спровалює враження менш розвинutoї¹².

Технічні відмінності між мустєрськими зібраними Руської рівнини й Криму та Кавказу підкріплюються відмінностями типологічними. Так, наприклад, надзвичайно поширені в комплексах Чорноморського узбережжя Кавказу вироби з зубчастою ретушшю не характерні для пам'яток Руської рівнини й Криму і трапляються тут у великій кількості лише в тейякських комплексах. Навпаки, типові для пам'яток Руської рівнини й Криму двобічно оброблені гостроконечники й скребла-ножі та скребла овальних, напівовальних, дзьобових, напівсегментовидних, підсегментовидних і сегментовидних обрисів в кавказьких зібраних відсутні. Є й інші специфічні відмінні як в наборі інвентаря, так і в кількісних співвідношеннях окремих типів виробів.

Напевно, Кавказ може розглядатися як особлива область або, скопіше, кілька близьких за характером областей у розвитку культури мустєрського часу в Східній Європі. Ряд ознак зближує пам'ятки цього регіону з ранньопалеолітичними комплексами Середземномор'я. Як і на Кавказі, становлення й розвиток мусте в цьому ареалі супроводжувався поширенням пам'яток левалла-мустєрського варіанту й зникненням інших технічних варіантів¹³. Це дозволяє розглядати територію, що простяглась уздовж узбережжя Середземного моря і далі через Близький Схід і Кавказ до Середньої Азії, як особливу південну зону розвитку мусте Старого Світу.

В іншу культурну зону входили Руська рівнина й Крим. Недостатня вивченість мусте цієї території по окремих мікрорайонах не дозволяє з певністю говорити, чи маємо тут одну, чи декілька культурних областей. Одне не викликає сумніву — схожість шляхів розвитку мустєрських індустрій Руської рівнини й Криму, з одного боку, та Центральної Європи — з другого. На території, що включає Польщу, Чехословаччину, Угорщину, НДР, ФРН, Австрію, Швейцарію та Югославію, є пам'ятки майже всіх технічних варіантів, характерних для Руської рівнини.

¹¹ Якщо виходити з опублікованих даних.

¹² В. М. Гладилін. Про техніку левалла в мусте Руської рівнини та Криму. — Археологія, т. XXII, К., 1969, стор. 3—11.

¹³ Наприклад, дивись стратиграфічну колонку левантських місцевознаходжень і бібліографію до неї в праці Г. П. Григор'єва. Начало верхнього палеолита и проісхождение Homo Sapiens. Л., 1968, стор. 20.

ни й Криму. Разом з тим достовірні комплекси, які могли б бути зараховані до леваллуа-мустєрського варіанту, тут невідомі або поодинокі¹⁴.

Схожість між пам'ятками Руської рівнини й Криму та Центрально-ареалі представлениі специфічні для крем'яних зібрань Руської рівнини й Криму типи виробів. Отже, вимальовується широка північна зона своєрідного розвитку культури мустєрського часу, що простяглася через Середню Європу та Руську рівнину й Крим до Уралу.

Звичайно, сказане не означає, що та чи інша культурна область або зона складається з близьких за певними ознаками культур. Йдеться лише про загальне тло, утворене культурами, найбільш характерними для тієї чи іншої культурної області або зони. На цьому фоні можна помітити культури, що випадають за своїми ознаками з загального оточення. Було б невірним виключати пересування більших або менших груп ранньопалеолітичного населення. Звичайно, такі пересування мали місце не лише в межах культурних областей і зон, але і в більш широких кордонах — у межах суміжних культурних регіонів. Не виключено, що саме таким переселенням мустєрських колективів з південної зони до північної слід пояснювати наявність на Руській рівнині й в Криму пам'яток леваллуа-мустєрського варіанта, таких не характерних для цієї території, але надзвичайно поширені в області Великого Середземномор'я. Слідами подібного переселення мустєрських колективів, але в протилежному напрямку — з північної зони в південну — є, очевидно, матеріали з нижнього шару стоянки Ільської в Прикубанні, що належать до одного з найбільш характерних для Руської рівнини, Криму й Центральної Європи варіанта мікромустє з ашельською традицією. Не випадково, що цей чужий для кавказького мустє комплекс згодом був перекритий в Ільській шаром з типовою для Кавказу леваллуа-мустєрською індустрією.

Комплексне вивчення різних категорій культурної спільноті в ранньому палеоліті дозволить розглядати культуру цього часу в необхідній взаємопов'язаності й взаємообумовленості різних регіональних провів.

В. Н. ГЛАДИЛІН

Категории культурной общности в раннем палеолите

Резюме

В статье делается попытка применить к раннему палеолиту систему понятий «археологическая культура», «культурная область» и «зона». На материалах мустерьских памятников Восточной Европы и сопредельных территорий автор выделяет две археологические культуры (молодовскую и антоновскую) и обосновывает наличие двух зон своеобразного развития раннепалеолитических индустрий в Евразии.

¹⁴ Кілька таких комплексів виявлено в Північно-Західній Німеччині (пам'ятки типу Бальве IV).

А. П. МАНЦЕВИЧ

До питання про «Сибірську» колекцію Петра I

Наприкінці 1968 р. проводилися розкопки могильника на околиці м. Запоріжжя *. У цьому самому році на селищі Кічкас, за 150 м від могильника, був досліджений зруйнований курган. Тут, в ямі глибиною

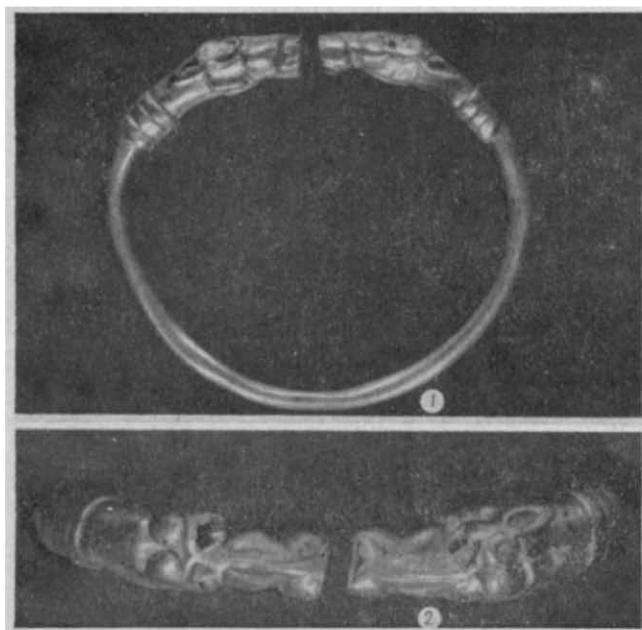

Рис. 1. Браслет з Запорізького кургану:
1 — вигляд зверху; 2 — вигляд збоку.

до 2 м, у шарі на 0,25 м вище рівня материка знайдено золоті інкрустовані предмети: браслет з головами тварин на кінцях (рис. 1, 1, 2), дві пластиліні, на яких відтворено сцени боротьби звірів (рис. 2, 1, 2; 3, 1, 2), і вісім округлих фаларів на бронзовій і залізній основі (фаларами на залізній основі помилково названі прикраси псаліїв). На шести з них зображені козла (рис. 4, 1—6; 5), на двох — розетки (рис. 4, 7, 8). Цей комплекс, на думку В. Ф. Пешанова, належить до раннього етапу появи сарматів в Північному Причорномор'ї.

В лютому 1971 р. західку було передано для чистки та реставрації в Державний Ермітаж. Цю роботу здійснила головний реставратор О. В. Васильєва. З предметів усунуто залишки землі та продукти корозії. Деформовані й пошкоджені екземпляри випрямлено і склеєно синтетичною смолою. Місця пошкоджень на двох пластинах заповнені із зворотного боку мастикою.

Характеризуючи комплекс, слід детальніше спинитися на окремих виробах.

* Про результати розкопок науковий співробітник Запорізького краєзнавчого музею В. Ф. Пешанов повідомив у 1969 р. на сесії Інституту археології АН СРСР у Ленінграді. Дослідження здійснив співробітник Запорізького краєзнавчого музею А. Г. Ширяєв. Виявлені речі були передані автору для наукового опрацювання.

1. Золотий браслет має вигляд масивного стрижня з потовщеними кінцями, прикрашеними головами тварин. Між вухами останніх наявні два горбки, облямовані зерню,— залишки рогів. До реставрації голівки вільно поверталися на стрижні. В очах і вухах — порожні гнізда, що колись були заповнені інкрустацією. Шия тварини заходить в жолобчастий поясок шириною до 7 мм, кінці якого спаяні з внутрішнього боку браслета. Кожна з голівок, виготовлених штампом, спаяна з двох

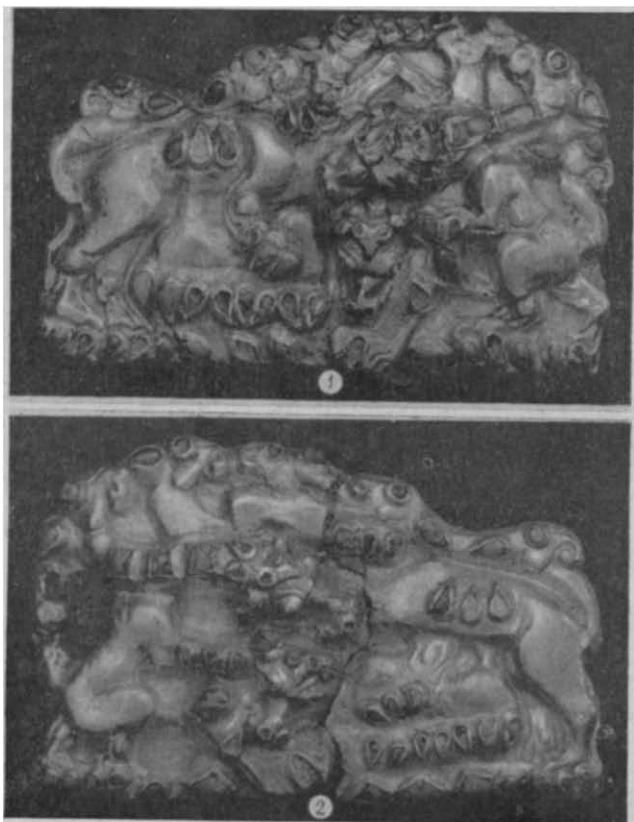

Рис. 2. Платівки від пояса після реставрації:
1 — ліва платівка; 2 — права платівка.

половинок: на лобі і шиї знизу виразно простежуються місця з'єднання. Всередині голів — порошкоподібна речовина сірого кольору. Як показав аналіз, ця сипка світла маса в основному складається з вапна, розчиненого на органічному білку (сир або яечний білок) *.

Браслет добре відполірований. Середня частина стрижня більш тонка, з шерехатою поверхнею і має кілька щербин. В результаті тривалого використання голівки на зовнішньому боці стерти й прим'яті, біля очей є лакуни. Діаметр браслета $7,7 \times 6,7$ см, товщина стрижня 3—5 мм, довжина голівки 3,5 см, вага — 6397 г **.

Повна аналогія цьому виробу не відома. Шийні гривні або браслети, що закінчувались головами чи фігурами звірів і тварин, широко представлені в курганах скіфо-сарматської епохи. Їх зразки є в Інституті етнографії АН СРСР — колишній Кунсткамері Петра І. Зокрема,

* Аналіз проведено зав. лабораторією ІА АН СРСР І. В. Богдановою-Березовською.

** Зважування зроблено в хімлабораторії Державного Ермітажу В. П. Виноградовою.

наявний в цій колекції наконечник подібної форми (рис. 6, 1)¹, який зображає, на думку Г. Є. Кизерицького, голову коня, також спаяний з двох половинок².

Як слідно відзначив Кизерицький, наконечник найбільше нагадує рельєфну голову козла на платівці-пекторалі з тієї самої збірки

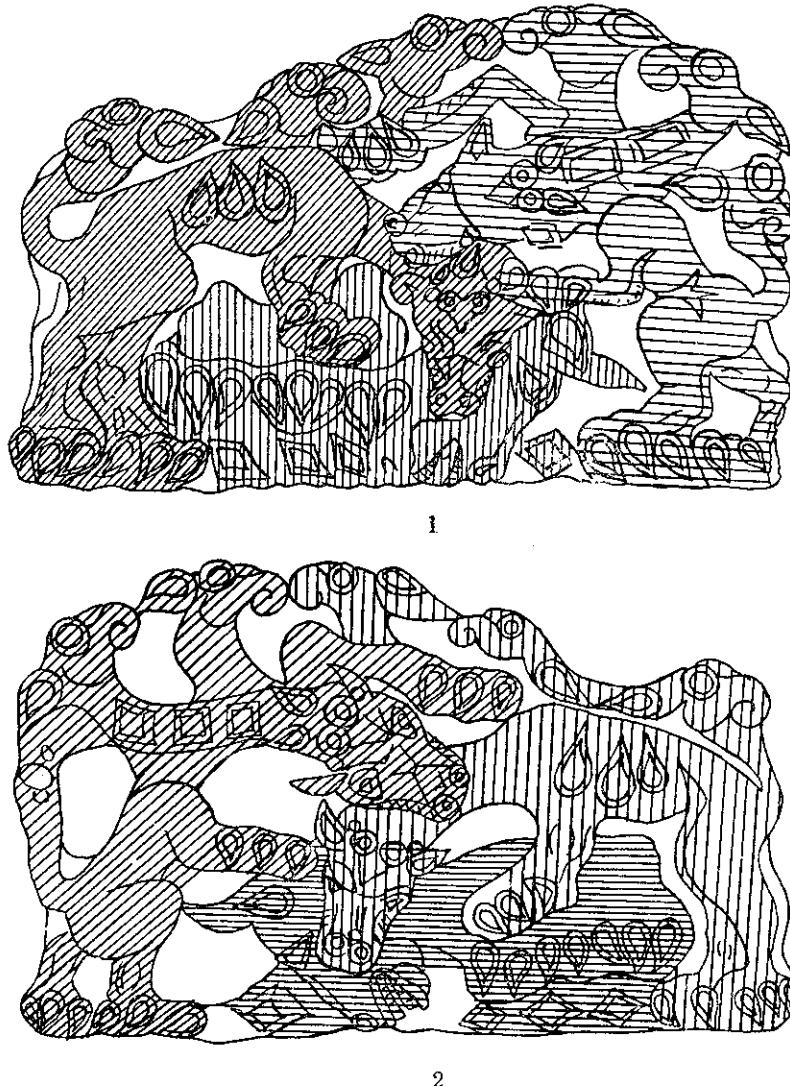

Рис. 3. Прорис платівок від пояса. (Прорис виконано художником-реставратором Державного Ермітажу А. В. Брянцевим):
1 — ліва платівка; 2 — права платівка.

(рис. 7)³. Дуже схожі з цим зображенням і голови на браслеті. Хоча горбики, залишки рогів, дають уявлення про козла, а не про коня. Роги козла на пекторалі також облямовані нарізками.

Схожі на запорізькі також порожнисті голівки тварин (коней, за визначенням К. М. Скалон) на двох браслетах з Армавіра⁴ (рис. 6, 2, 3),

¹ Довжина 5,6 см. Інв. Г. Э. Си 1727 1 (14); И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Русские древности, вып. 3, стор. 49, рис. 52.

² Рукописный каталог німецькою мовою, т. IV, стор. 117.

³ Інв. Г. Э. Си 1727 1/210; И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 45, рис. 44.

⁴ Інв. Г. Э. 2243/1—2.

пізніших щодо стилю. Всі вони прикрашені гніздами з «рубаного» дроту.

2. Пара симетричних золотих платівок привертає увагу зображеню на них сцену боротьби двох рогатих хижаків, здобиччю яких став бик (рис. 3, 1, 2). Платівки в нижній частині прямокутні; верхній край їх частково прямий, частково заокруглений. За формою вони аналогічні парним платівкам з колекції Петра I. На правій платівці, біля

Рис. 4. Прикраси від кінської збрui:
1—6 — бляшки; 7—8 — кінці пасаліїв.

її лівого кінця, є масивний золотий шип з розклепаною голівкою, подібно до того, як це спостерігається в усіх парних правих платівках ермітажної колекції.

Описувані екземпляри виконані способом карбування, інкрустовані одонтолітом (закам'янілий зуб мамонта), забарвлені окисом міді блакитного, сіро-зеленого і брунатного кольорів⁵. Всередині рельєф заповнювала темна смолиста маса зі значною домішкою піску. Аналіз показав, що вона органічного походження (бітум). Ця маса, певно, має такий самий склад, що й смолиста речовина «типу вару для чобіт», за визначенням С. І. Капошиної, виявлена в карбуванні круглих блях з Садового кургану поблизу Новочеркаська⁶.

⁵ А. П. Манцевич. Серги из станицы Крымской.—АСГЭ, № 2. Л., 1961, стор. 154, 159—160.

⁶ С. И. Капошина. Ценные находки археологов в районе Новочеркасска.—Вестник Академии наук СССР, № 3. М., 1963, стор. 128—130; S. I. Karoschina. A sarmatian Royal Burial at Novocherkassk.—Antiquity, vol. XXXVII, № 148, December, 1963, стор. 256—258.

Після заповнення золотий рельєф був накладений на залізну пластинчасту основу товщиною до 2 *мм*. Краї його загнуті і заходять на основу, на якій є чотири залізні петлі шириною 5 *мм*; дві з них розміщені поблизу верхнього, а дві — біля нижнього кінців. Округлі отвори петель діаметром 4 *мм*. У отворі є сліди шкіри, що нагадують світлу іржу. Навколо петель, залишки яких на лівій платівці збереглися краще, помітні плями такої іржі, поверхня її передає структуру шкіри. Петлі розміщувались горизонтально, і протягнуті в них ремінці йшли у вертикальному напрямку. Довжина правої платівки — 10,7 *см*, ширина — 6,6 *см*, товщина — 1,8 *см*; лівої — довжина — 10,5 *см*; ширина — 6,8 *см*, товщина — 1,8 *см*. Права платівка (рис. 2, 2, 5) зламана на дві частини і склеєна. На місці зламу, зверху і знизу, відсутні нижні частини платівки та її залізної основи. В деяких гніздах на інкрустації є тріщини, в інших (у 13) вони відсутні. Залізо місцями відшарувалось; петлі зламані і майже повністю втрачені; залишилась частина верхньої петлі на лівій платівці. Верхній і нижній кінці її порубані, голова одного звіра зім'ята; маса, що її заповнювала, не збереглась, як і подекуди золота оболонка. Інкрустація в деяких гніздах потріскалась, а в ряді місць (в 20) відсутня. Залізна основа зламана і склеєна.

Сюжет відтвореної сцени такий: на бика (у нього зображені лише один ріг) ззаду нападає рогатий хижак; другий, стоячи на задніх лапах, передніми вчепився в голову бика і спину першого хижака, а зубами — в його шию. Отже, композицію становлять три фігури. Як свідчить їх детальний розгляд, у звірів основа рогів заповнена прямокутними вставками з одонтоліту (на правій платівці — три, на лівій — дві); кожний ріг закінчується головою вухатого фантастичного птаха — грифона. Так само зображені хвости хижаків. Розташовані симетрично в ряд голови грифонів облямовують верхній край платівки. Крім того, на лобі верхнього хижака наявна голова звірка з гострою мордочкою, круглими очима, вухами, що стоять сторчма, і тулубом у вигляді члеників. Хвоста не зображено. Особливо чітко ця фігурка виділяється на правій платівці (рис. 3, 2).

Ребра одного хижака і лапи обох передані трьома гніздами у формі каплі, такими самими, якими зображені вуха «птахів». Очі їх мають вигляд округлих гнізд, а копитя бика — ромбоподібних. Разом з пазурами лап звірів вони оформлюють нижній край платівки. Довга шерсть на тулубі тварин передана кількома каплеподібними гніздами трохи вище копит (на правій платівці їх сім, на лівій — вісім). Такий самий бик, якого розриває орел, є на парі платівок з Ермітажу, інкрустованих бірюзою (рис. 6, 3).

Тварину, зображену на ній, називають яком *. Але насправді на обох парах платівок скоріше викарбовано биків тієї породи, про яких

Рис. 5. Бляшка від кінської зброй. Збільшене зображення.

* Платівки із зображенням орла та «яка» мають вставки плоскої й опуклої бірюзи. В плоских просвердлені отвори, що вказують на первісне використання їх як пронизок або підвісок в інших виробах.

повідомляє Павзаній і які, за його свідченням, водились в Пеонії (верхня частина долини ріки Аксія, тепер Вардар в Македонії): «Вони покриті по всьому тілу густою шерстю, але особливо густа вона на грудях і під нижньою губою»⁷.

На лівій запорізькій платівці у правого хижака шерсть на передніх лапах ретушована навскінними лініями (рис. 3, 1). Цей спосіб, характерний для виробів сарматської доби, застосований на золотій бляші з с. Верхнє Погромне⁸ (рис. 8, 1), на згадуваній платівці-пекторалі (рис. 7), у зображені коня на інших платівках з тієї самої колекції

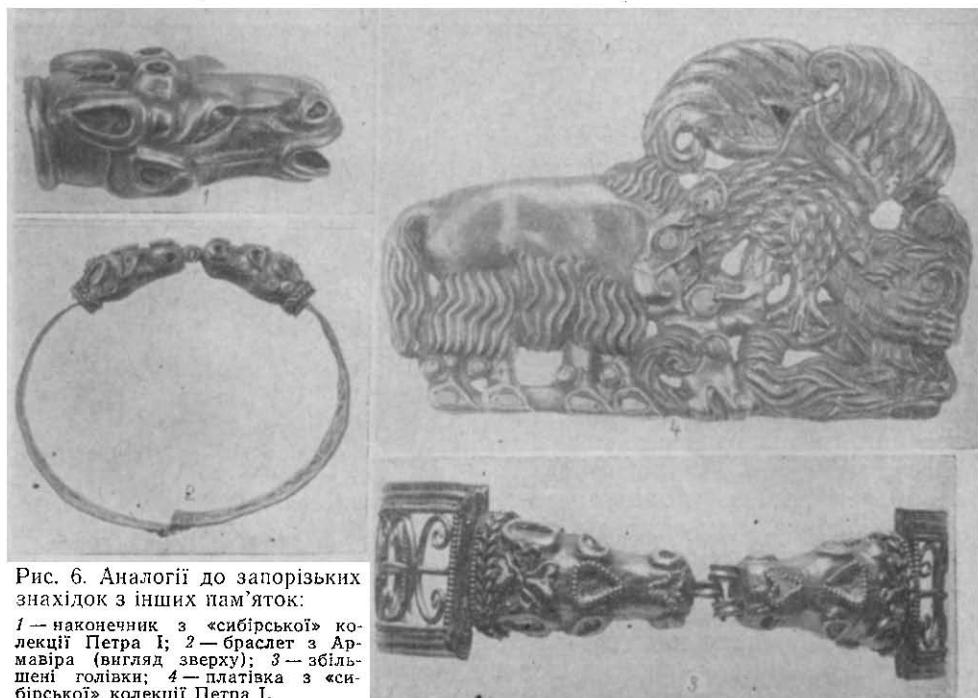

Рис. 6. Аналогії до запорізьких знахідок з інших пам'яток:

1 — наконечник з «сибирської» колекції Петра I; 2 — браслет з Армавіра (вигляд зверху); 3 — збільшенні голівки; 4 — платівка з «сибирської» колекції Петра I.

(рис. 8, 2)⁹, у новочеркаській діадемі, сріблому поясі з Майкопа¹⁰ (рис. 8, 3), а також у фігурах «борсука» (рис. 9, 1)¹¹ і левів на шийній гривні з ермітажної збірки (рис. 9, 2)¹².

Рогаті хижаки добре відомі з експонатів Ермітажу. Фігуру такого звіра зображенено на широкому кінці чотирикутної платівки. Його роги закінчуються не двома, як на запорізькому екземплярі, а трьома голо-

⁷ Paus. (апії), XI; 21, 2.

⁸ В. Шилов. Погребения сарматской знати I в. до н. э.—I в. н. э. Предварительное сообщение.—СГЭ, IX. Л., 1956, рис. на стор. 44.

⁹ Инв. Г. Э., Си 1727, 1/5—1/6.

¹⁰ Щодо цього пояса, то О. О. Иессен невірно визначив його як підробку. Див. А. А. Иессен. Так называемый «майкопский пояс».—АСГЭ, № 2, 1961, стор. 163—177.

¹¹ Инв. Г. Э. Си 1727 1/150. Звичайно, зображений на платівці звір, що бореться із змією, вважається фантастичним. Насправді ж він дуже схожий на реального борсука з його загостреною кабанячою мордою і пазуритими лапами. Як відомо, ця тварина поширенна на території всієї Європи і до того ж є ворогом змій (А. Э. Брем. Жизнь животных, т. I. СПб., 1893, стор. 677, 681, 682, 685). Припущення, що на платівці зображені борсуки, висловила В. Ф. Штейн у статті «Золотые сибирские пластины с изображением «кабана», обвитого змеей».—Сибирский археологический сборник. Новосибирск, 1966, стор. 259—264.

¹² Инв. Г. Э. Си 1727, 1/62, 1, 67; И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 48, рис. 50; С. И. Руденко. Сибирская коллекция Петра I.—САИ, вып. Д 3—9. М., Л., 1962, табл. XVIII, 8.

вами грифонів, тоді як піднятий хвіст — однією. Лапи також з трьома пазурами.

Крім того, на обох парах платівок (ермітажних і запорізьких) композиція має три фігури, лише з тією різницею, що на ермітажній обидва хижаки роздирають здобич разом (рис. 9, 3)¹³.

За сюжетом же близчча до запорізьких згадана пара платівок з орлом і биком (рис. 6, 3): орел, що роздирає бика, в свою чергу став

Рис. 7. Платівка-пектораль з «сабірської» колекції Петра І.

здобиччю тигра. Слід підкреслити деталь, яка об'єднує запорізький і ермітажний екземпляри і ніде більше не трапляється: це — прямокутної форми інкрустація на члениках тіла звірка і на крилах орла¹⁴. Таке сформлення запорізьких платівок обумовлене необхідністю заповнити поверхню тіла звірка, зображеного на голові другого хижака.

Вся композиція виконана вільно, з великою майстерністю і сповнена експресії, хоч і не виходить за межі традиційної схеми — форми поясних платівок. Фігури звірів винятково пластичні, їх голови виділені високим рельєфом; інкрустацією підкреслені великі лапи з міцними пазурами, очі, вуха та роги. При цьому необхідно відзначити, що поруч з фантастичним елементом в трактовці звірів досить реалістично передана голова вбитого бика з вищиреними зубами.

Пластини хоч і являють пару, але відрізняються за матеріалом і виконанням і є витворами визначних художників.

Ліва виготовлена з блідо-зеленуватого золота (рис. 3, 1), а права — із золота жовтого, теплого тону (рис. 3, 2). Рельєф лівої має ретельний і чіткий рисунок, він немовби відірваний від глибокого фону.

¹³ Інв. Г. Э. Си 1727 1/159 та 1/160; Т.—К., стор. 51, рис. 56.

¹⁴ Інв. Г. Э. Си 1727 1/3; С. И. Руденко. Вказ. праця, табл. I, 4.

Рис. 8. Платівки з різних пам'яток:
1 — с. Верхнє Погромне на Донеччині; 2 — «сібірська» колекція Петра І; 3 — фрагменти срібного пояса з Майкопа.

Автор правої платівки чудово володіє технікою, стилем і мистецтвом композиції, але почерк у нього інший: він більше живописець і не прагне до точного відтворення оригіналу в усіх його деталях. Так, наприклад, роги оздоблені трьома вставками замість двох, шерсть передана сімома замість восьми, зовсім не позначені навкісними лініями контури передніх лап другого хижака. Можливо, що ця платівка є копією втраченої, якщо можна говорити про копію і оригінал, коли йдеться про пару симетричних предметів. У них одинаковий лише характер інкрустації. Проте не виключено й інше припущення — вони виготовлялись в одній майстерні, двома виконавцями одночасно.

Вперше золота платівка подібної форми і призначення, виконана у звіриному стилі, була знайдена у 1954 р. В. П. Шиловим під час систематичних розкопок могильника поблизу с. Верхнє Погромне Волго-

Рис. 9. Речі з різних пам'яток «сібірської» колекції Петра І:
1, 3 — платівки; 2 — шийна гривня.

градської області Калинівським загоном експедиції АН СРСР. Знайдена становить особливий інтерес, оскільки входить до складу комплексу, добре датованого за античними пам'ятками I ст. до н. е.¹⁵ Це — платівка з пінопом, права частина застібки пояса. Парна її відсутня (рис. 8, 1). Вона потрапила до могили реставрованою. При цьому була виникла її середня частина, а бокові з'єднані між собою заклепками.

Запорізькі платівки — унікальний винахід, коли в похованні зруйнованого кургану знайдено повний комплект золотих поясних прикрас звірного стилю «сібірського» типу і до того ж в поєднанні з іншими предметами — браслетом та кінським убором.

Платівки подібної форми, які правили за поясні прикраси або застібки, становлять більшу частину колишньої колекції Кунсткамери Петра І¹⁶. В Ермітажі їх ліше десять пар і три нари. В колекціях

¹⁵ В. Шилов. Вказ. праця.

¹⁶ С. П. Руденко. Вказ. праця.

наявні ще чотири платівки симетричної композиції, але в прямокутній рамці.

На платівках з Ермітажу зображені різноманітні сюжети, більшість з яких — епізоди боротьби фантастичних звірів; є сцени полювання та відпочинку вершників. Для зіставлення запорізьких платівок з ермітажними на особливу увагу серед останніх заслуговують описані вище: із зображенням орла і прямокутні (рис. 6, 3; 9, 3). Вони давніші від запорізьких, що підтверджується «реалістичним» трактуванням фігур, чіткістю композиції, нарешті, доброкісністю самих виробів. Хоч запорізькі платівки і виконані в старих традиціях, проте коштовний метал тут доповнений мастикою і зализом¹⁷.

Споріднє запорізькі й ермітажні платівки те, що митці, створюючи образи фантастичних звірів і тварин, немовби коректують природу. Зображені хижаків з рогами, а птахів — з величими вухами, художники мали на меті показати їх сильнішими, досконалішими.

Подібне зображення тварин спостерігається у V—IV ст. до н. е. на золотих платівках-аплікаціях дерев'яних посудин з курганів Чигиринського і Акмечеті (роги оленя закінчуються головами хижих птахів); на посудині з Солохи, де в сценах полювання могутність левиці посилається доданими їй рогами козла.

До інського убору належать щість прикрас для ремінців вуздечки і дві для псаїв. Перші — це круглі опуклі бляшки на бронзовій основі з рельєфним зображенням козла. Вони інкрустовані склом. Діаметр — 3,7 см, висота — 1,3 см. На звороті припаяне пластинчасте вушко, ширина якого 6 см, товщина — 0,5 мм (рис. 4, 1—6).

Фігура козла заповнює всю поверхню бляшки, облямованої джгутом у вигляді косих нарізок. Тварина немовби розпластана: голова, повернута в фас, розміщена між піднятими вгору передніми ногами; тулузображені в профіль, причому видно лише одну задню ногу. Роги, які закінчуються кульками, і хвіст виділені великими штрихами. Дрібними штрихами передана шерсть на ногах.

Круглі гнізда-очі інкрустовані жовтим прозорим склом; в капелюхоподібних гніздах у вухах і на плечах — вставки з блакитного скла; подібна вставка — в гнізді напівовальної форми на задній нозі. Бляшки відштамповані однією формою, потім від руки на них нанесено ретуш. Знизу рельєф заповнений темною масою, забарвленою окисом бронзи. Поверх маси — бронзова платівка. На цю підкладку заходять загнути краї золотої бляшки.

Прикраси прикріплювались на ремінь за допомогою петель. Їх кінці були припаяні по боках, як і у бляшок такого самого призначення, знайдених в кургані поблизу Зубовського хутора¹⁸.

Бляшки зім'яті, особливо центральна частина. На одній сплющена голова козла, на другій — вдавлена нога козла. Більша частина інкрустації, а також бронзова основа у трьох бляшок не збереглися; у всіх відсутні петлі, лише у двох залишилась незначна їх кількість, на інших лише помітні сліди прикріплення. Бронза окислена.

Порівняно з поясними платівками бляшки більш грубі, примітивні, ремісничі.

Серед аналогій слід назвати набір вуздечки з шести бляшок, де зображені двох грифонів, що сидять. Він знайдений в першому кургані

¹⁷ В калинівській знахідці до того, як покласти предмети в могилу, була знята середня частина браслета і половина гривні. В. П. Шило в. Калиновский курганный могильник.— МИА, № 60, стор. 463—464, рис. 51.

¹⁸ ІАК, вип. I. СПБ., стор. 95, рис. 1. В інший спосіб прикріплюються бляшки із Садового кургану: на звороті в них припаяно дві вертикальні штабки бронзи, які вставляються у надріз ремінця і розгинались.

поблизу Зубівського хутора¹⁹ (рис. 10, 1). Цього самого стилю і форми убори, виявлені у Жутовському* і Садовому курганах²⁰. Дві бляшки із зображенням скрученого хижака, що трапились в кургані Курджипської станції, інкрустовані бірюзою і облямовані джгутом з косих нарізок (рис. 10, 2, 3)²¹. Характер стилю, ретельність виконання і наявність бірюзи (а не скла) вказують на більш ранню дату цих останніх бляшок

Рис. 10. Бляшки з різних пам'яток:
1 — Зубівський курган (Прикубання); 2, 3 — Курджипський курган (Прикубання); 4—6 — «сибирська» колекція Петра І.

відносно до запорізьких. Подібна прикраса знайдена також у Боспорському некрополі в 1969 р.²² Більш ранні і багатші варіанти таких вуздечкових уборів широко представлені в колекції Кунсткамери (рис. 10, 4—6)²³.

Проте найбільш близькою аналогією є бляшка, трохи менша за розміром, але з тим самим сюжетом, виявлена у 29-му кургані (пограбованому) станиці Усть-Лабінської (рис. 11, 1)²⁴. На ній в тій самій позі зображене козла. Але він трактований більш сумарно, відсутня і рамка-обідок з нарізками.

Аналогічна за стилем і технікою золота платівка з піхов меча з кургану Рошава Драгана в Болгарії (рис. 11, 2). У даній статті це поховання датується часом не пізніше II ст. н. е.²⁵ На ній зображене олена з головою в фас і тулулом у профіль. Різниця в композиції обумовлена тим, що фігура тварини заповнює не круглу, а квадратну площину. Такої самої форми гнізда з емаллю або скляною пастою є на тулубі, ратицях і очах оленя. Облямовує платівку дротяний «шнур» з насічка-

¹⁹ Чотири екземпляри зберігаються в збірці Ермітажу (Інв. Г. Э. 2234/25; ИАК, вип. I; Там же, рис. 2 а, б); п'ятий — в Антикваріумі в Берліні (A. Greifenhagen. Ein skyfisches Zierstück.— AA, 1969, № 1, стор. 50, А вв. 1—3).

* Не опублікований.

²⁰ S. I. Карапіна. Вказ. праця, XXIX, б, с.

²¹ Інв. Г. Э. Ку 1896 1/95 (діаметр — 2,8 см); інв. Ку 1896 1/94 (діаметр — 2,2 см), ОАК; 1896, стор. 64, рис. 305—306, стор. 155; рис. 520 і 519.

²² Відомості, люб'язно передані М. П. Засецькою.

²³ С. І. Руденко. Вказ. праця, табл. IV, 4; VIII, 2; XXIII, 23—25, 28—37.

²⁴ Інв. Г. Э. 2239/1; ОАК, 1902, стор. 78, рис. 164 (зазначенено: «від пояса»).

²⁵ Д. Николов и Хр. Буюклиев. Тракийски могилни гробова от Чаталка Старозагорско.— Археология, 1967, № 1, стор. 25, рис. 9, стор. 21.

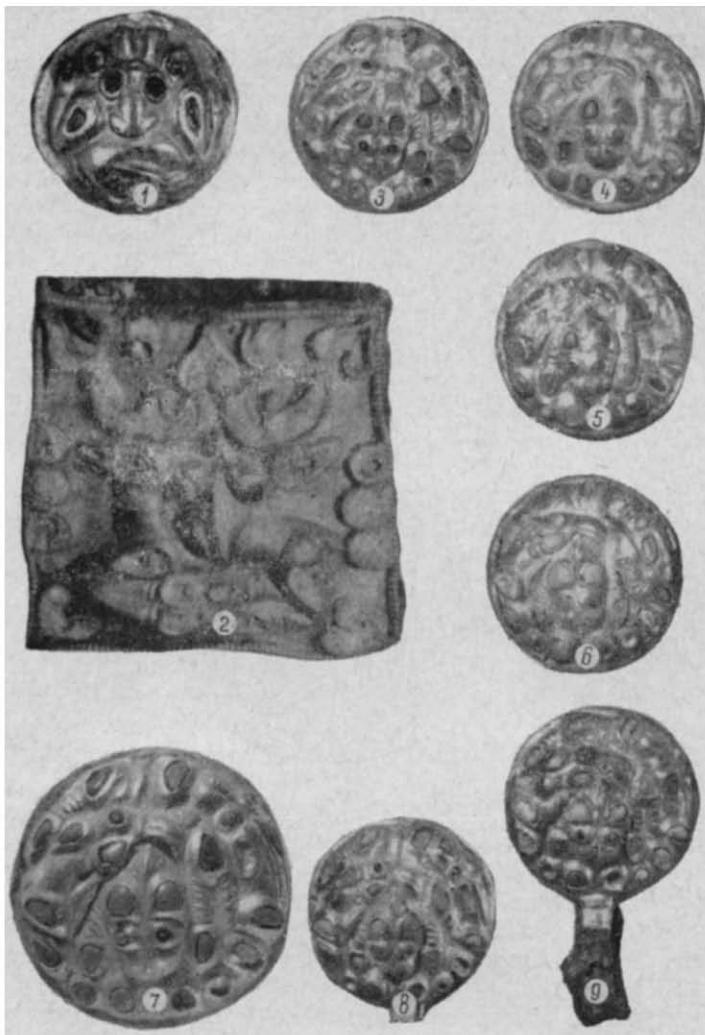

Рис. 11. Прикраси з різних пам'яток:

1 — Курган № 29. Усть-Лабінська станиця; 2 — прикраса піхов меча з кургану Рошава Драгана в Болгарії; 3—6 — бляшки з Садового кургану на Донеччині; 7 — бляшка (збільшене зображення); 8, 9 — кінці післяїв з Садового кургану.

ми подібно до бляшок другого кінського убору з кургану поблизу Зубівського хутора²⁶.

Болгарська знахідка свідчить, що центром виробництва речей поліхромного звіриного стилю було Південне Подунав'я і північ Балканського півострова з давніми художніми і технічними традиціями, багаті на коштовні метали. Звідси в Північне Причорномор'я у сарматську добу надходили такі самі предмети торевтики, як і в скіфську*. Підтверджує південне походження описаних кінських уборів також зображення барса або левиці й скрученого лева на бляшках з Курджипського (рис. 10, 2, 3) і Садового курганів (рис. 11, 3—9).

* ИАК, вып. I, стор. 95, рис. 1 і 3; табл. II.

* Варто відзначити, що поліхромний звіриний стиль сарматської доби є лише відродженням традицій, властивих торевтиці VII—VI ст. Зразками поліхромного стилю того ж часу є, наприклад, «прикраси трону», діадеми і пантера з Келермеса, олень (станиця Костромська), піхви (Томаківка), сережки (станиця Кримська) тощо. Всі вони інкрустовані бірюзою і сердоліком або ж їх нестійкими замінниками — емаллю, бурштином, геширом, пастою, які в даний час майже не збереглися.

Дві округлі золоті бляшки на залізній основі — розширені кінці псалій. Вони мають рельєфне зображення розетки з дев'ятьма пелюстками (рис. 4, 7, 8) і облямовані валиком з косими нарізками у вигляді шнура. Всередині розетки — округле гніздо з опуклою скляною вставкою сіро-голубого кольору. Край бляшки загнутий; на зворотному боці він заходить на залізну основу. У кожній бляшці цей край має виріз там, де вона з'єднувалась зі стрижнем псалія, що тепер обламаний.

Рис. 12. Прикраси кінської збрії з різних пам'яток:
1, 2 — кінці псаліїв з кургану № 1 Зубівського хутора; 3 — бляшка з Зубівського кургану: а — вигляд зверху, б — збоку; 4 — бляшка з Буерової могили; 5 — платівка-аплікація з кургану Рошава Драгана в Болгарії.

В обох бляшках частково не вистачає кінців, в одній відсутня більша частина залізної основи. Скло ірізує, залізо дуже окислене. Діаметр — 3,8 см, висота — 1,1 см.

Аналогічні золоті прикраси псаліїв знайдені в Садовому кургані (рис. 11, 8; 9) і в кургані Зубівського хутора (рис. 12, 1, 2). Вони відрізняються лише тим, що мають виступ — золоту трубочку, в яку заходить залізний стрижень псалія²⁷. На зубівських псаліях, як і на вуздечкових бляшках того самого набору (рис. 12, 3, а, б) та на болгарських піхвах меча, є дротяна окантовка з нарізками і гнізда з інкрустацією. Подібного типу залізні псалії, інкрустовані золотом, знайдено в тому самому Зубівському кургані²⁸.

Чотири бляшки поліхромного звіриного стилю належать до вуздечкового набору з Садового кургану (рис. 11, 3—6). Вони також мають невеликі виступи, які закривають стрижень псалія.

²⁷ ІАК, вип. I, стор. 95—96, рис. 3. Прикраси, як і інші бляшки, що належали до вуздечки, помилково названі «закінченням пояса». Інв. 2234/5.

²⁸ Там же, стор. 98, рис. 16. Інв. 2234, 24.

Знайдений в насипу Садового кургану убір коня, який повністю зберігся, свідчить, що запорізький убір також мав два псалії з чотирма розетками на кінцях. Отже, дві бляшки загублені. Найближча аналогія — чотири бляшки з Буерової могили (рис. 12, 4)²⁹.

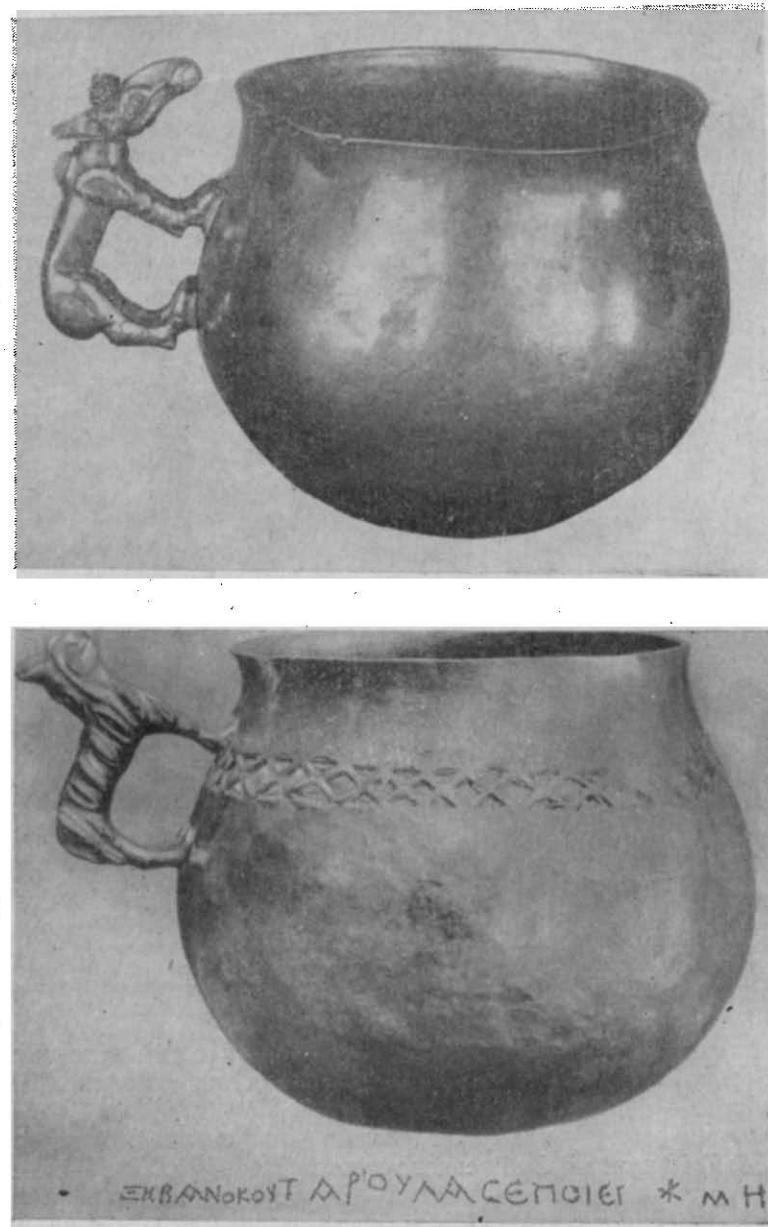

Рис. 13. Посудини:

1 — з кургану Хохлач поблизу Новочеркаська; 2 — з станиці Мігулинської.

Розетки подібного стилю є на прикрасах псаліїв з Олександropольського кургану³⁰. Знайдені тупі уздечкові убори є вже проміжною ланкою між скіфськими і сарматськими. Таким чином, всі вісім бляшок із Запоріжжя належать до кінського убору, як і ті, що знайдені в назва-

²⁹ Діаметр — 5,6 см. Інв. Буер. Мог. 45; ОАК, 1870—1871, стор. IX сл. і XXXI сл.; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. Л., 1934, стор. 550.

³⁰ Древности Геродотовой Скифии.— Атлас, вип. I. СПб., 1866, табл. VII, 12.

них курганах сарматської доби, а також екземпляри з колекції Кунсткамери (рис. 10, 4—6). Якщо звичай покладення вуздечки разом з небіжчиком символізував поховання коня, то навряд чи варто вбачати в цьому «найбільш яскравий показник греко-сарматського укладу»³¹. З греками такий звичай не пов'язаний, а продиктований він простою економією.

Дуже рідко поліхромний звіриний стиль знаходить своє відображення в скульптурі. Щодо цього особливо важливою пам'яткою є комплекс кургану Хохлач, де згаданий стиль в рельєфі представлений рядом предметів, і лише ручка однієї посудини являє собою скульптуру тварини (рис. 13, 1). Значення новочеркаської знахідки посилюється ще й тим, що аналогією їй як за формою, так і за стилем є добре відома мигулинська посудина, ручка якої зображає фігуру хижака (рис. 13, 2). Виділення інкрустацією очей, вух, стегон (її особливо багато на фігурі хижака) — риса, спільна для обох посудин. Але на мигулинській позурині є напис з ім'ям майстра³².

Якщо порівняти запорізькі платівки з цими посудинами, то з'ясовується, що всі вони походять з одного художнього центру.

Наведені зіставлення свідчать, що унікальний запорізький комплекс нерозривно пов'язаний, з одного боку, з добре датованими комплексами (кургани Хохлач, Садовий, Жутове і Зубівський хутір), а другого — з колекцією Петра I. І якщо символічне поховання коня в Зубівському кургані має аналогії в ряді інших пам'яток, то поясні бляшки типу «сибірських» представлені лише в калинівському і більш повно в запорізькому комплексі. Цей факт має особливе значення у вирішенні питання про місце виготовлення предметів «сибірської» колекції, незалежно від того, де вони були знайдені. Зокрема, запорізькі платівки цінні тим, що точно визначають функції парних ермітажних платівок. Вирішальною є також близькість піхов меча (рис. 11, 2) та золотої платівки — «аплікації» з Рошава Драгана (рис. 12, 5)³³ — не лише до вуздечкових бляшок із Запоріжжя і Зубівського кургану, але й до зубівського набору, інкрустованого кольоровим склом. Для останнього, так само як і для знахідки з Рошава Драгана, характерна облямівка з філігранних листків плюща і тамгоподібних знаків (рис. 12, 3)³⁴.

Походження колекції Петра I невідоме. Називається вона «сибірською» лише тому, що кілька золотих предметів власник Тагильського заводу Демидов приніс в дар Катерині I у 1715 р. з нагоди народження наслідника. А в 1717 р. значну кількість їх, виконуючи наказ царя, надіслав Петру I сибірський губернатор Гагарін³⁵.

Серед перших надходжень були відомі платівки, на яких зображені

³¹ Древности Геродотовой Скифии.—Атлас, вип. I. СПб., 1866, табл. VII, 12, стор. 616.

³² М. И. Ростовцев. Надпись на золотом сосуде из ст. Мигулинской.—ИАК, вып. 63. Пг., 1917, стор. 107; Я. И. Смирнов. Восточное серебро. СПб., 1909, табл. X, 27.

³³ Д. Николов и Хр. Буюклиев. Вказ. праця, рис. 11.

³⁴ ИАК, вып. I, табл. II.

³⁵ А. А. Спицын. Сибирская коллекция Кунсткамеры.—Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. 8, вып. 1, стор. 4.

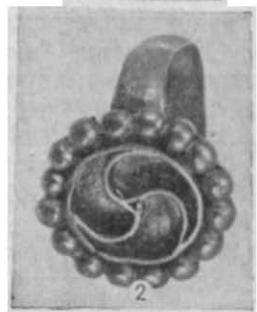
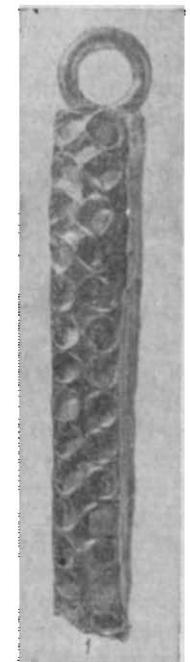

Рис. 14. Речі з «сибірської» колекції Петра I:

1 — руків'я ножа; 2 — перстень.

но сцени полювання на кабана і відпочинку в лісі³⁶. Хоч багатьма золотими предметами Кунсткамера поповнилась вже після смерті Петра I, проте золото, передане Демидовим і Гагаріним, дало підставу дослідникам визначити колекцію Петра I як сибірську³⁷. Щоправда, на території Сибіру в похованнях були знайдені платівки подібної форми з бронзи і дерева, а також відомі зображення боротьби звірів на ноїн-улінських килимах, хоча їх стиль дещо інший³⁸, але золотих виробів, аналогічних експонатам Кунсткамери, не було зовсім.

I. I. Толстой і Н. П. Кондаков писали, що «найбільш ясно уявляється спорідненість художнього (звіриного. — A. M.) стилю предметів, знайдених в курганах Сибіру і «скіфських» «курганах»,... з старожитностями Південної Росії в предметах Сибірської колекції Ермітажу»³⁹.

M. I. Ростовцев, відзначаючи найбільшу схожість новочеркаських і «сибірських» предметів, у той же час говорив, що сибірське походження останніх «далеко не безсумнівне..., хоч взагалі й можлив»⁴⁰.

З цього приводу більш конкретно висловився Н. I. Веселовський в доповіді на XII Археологічному з'їзді⁴¹. На його думку, сибірське походження колекції Петра I спростовується фактичним матеріалом. Він також звернув увагу на близькість її до знахідок з Новочеркаська та Зубівського кургану. З приводу схожості в трактовці тварин, наприклад, на новочеркаському флаконі і на «сибірській» бляшці (трикутна форма вуха тигра)⁴² він пише: «Можна гадати, що вони вийшли з рук одного майстра»⁴³.

Як вже говорилось, золоті платівки подібної форми і стилю в Сибіру до цього часу не траплялись. Натомість, у Європейській частині СРСР в курганах сарматської доби ще відкриті нові визначні зразки поліхромного звіриного стилю: на пам'ятках поблизу Новочеркаська в 1962 р.⁴⁴ і поблизу с. Жутове у 1964 р.⁴⁵ Як справедливо відзначає С. I. Капошина, термін «Сибірська колекція» без застереження застосовувати не можна⁴⁶.

Серед багатьох знахідок, відкритих після виходу в світ праця Веселовського і Спицина, найважливішою, безперечно, є запорізька завдяки наявності в ній блях поясного набору. Подібність до предметів з Кунсткамери і новочеркаських, а також до мигулинської посудини не викликає сумніву в їх художній спорідненості. На нашу думку, центр їх виготовлення був десь на півночі Балканського півострова, як свідчать піхви меча з Рошава Драгана, хоч тут така знахідна едина. Але це, ймовірно, пояснюється недостатнім вивченням території Болгарії в минулому. Тепер кількість нового археологічного матеріалу швидко зростає, що дасть змогу точніше локалізувати вказаний центр.

M. I. Ростовцев, враховуючи схожість знахідок з Хохлача і Прику-

³⁶ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 50—63, рис. 69—71.

³⁷ И. Руденко. Вказ. праця, стор. 11—12.

³⁸ G. Вогорукा. Scythian Art. London, 1926, стор. 61, 73, 74; В. Давыдов. К вопросу о хуннских художественных бронзах.—СА, 1971, стор. 173, рис. 5; Д. Г. Савинов. Погребение с бронзовой бляхой в Центральной Туве.—КСИА, № 119. М., 1969, стор. 106, рис. 51.

³⁹ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 43.

⁴⁰ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. Л., 1925, стор. 583.

⁴¹ Н. И. Веселовский. Курганы Кубанской области в период римского владычества.—Труды XII АС в Харькове, т. I. М., 1902, стор. 362—365.

⁴² И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 54, рис. 51; стор. 138, рис. 158.

⁴³ Н. И. Веселовский. Вказ. праця, стор. 362—365. Як підкresлює автор, манера в трактовці тварин на сибірських бляхах та сама, що й на виробах з Ново-черкаського скарбу (так Н. I. Веселовский називає курган Хохлач.—A. M.) і на золотих гудзиках, знайдених на Кубані у 1901 і 1902 рр.

⁴⁴ С. И. Капошина. Ценные находки археологов в районе Новочеркасска.—Вестник АН СССР, 1963, № 3, стор. 128—130, S. I. Kaposhina. Вказ. праця, табл. XXIX—XXXII, стор. 256—258.

⁴⁵ Не опубліковані.

⁴⁶ С. И. Капошина. Памятники..., стор. 18.

бання, дійшов висновку, що місцем виготовлення мигулинської посудини був Пантіапей. Проте, на нашу думку, автор невірно тлумачив на-креслений на посудині напис з двома фракійськими іменами, з яких одне — Тарулас — належить майстру. Хоч, як пише М. І. Ростовцев, це два типові для фракійців імені — Ксебанокос і Тарулас, але вони трапляються серед імен негрецьких мешканців Пантіапея і Танаїса (де саме? — А. М.). Замість логічного висновку про виготовлення посудини майстром-фракійцем у Фракії, де для цього існували необхідні передумови, автор твердить, що вона походить з столиці Боспору, причому виконавцями були «місцеві еллінізовані мешканці» або «місцеві фракійці»⁴⁷.

Н. І. Веселовський також вважав Пантіапеї центром виробництва предметів поліхромного звіриного стилю, вказуючи, що вони з'явились не в середовищі варварів, а народу високої культури. До цього кола пам'яток він залишив і «Сибірську» колекцію⁴⁸.

На думку С. І. Капошиної, вуздечковий убрі із Садового кургану був виготовлений на території Боспору⁴⁹. Автор правильно відзначив, що мигулинська і новочеркаська посудина були створені завдяки розвинутому художньому ремеслу зі сталими художніми традиціями⁵⁰. Але в Пантіапеї не було розвинутого художнього ремесла, ні сталих традицій, а головне, дорогоцінної сировини — основної передумови виробництва. Вивчення дерев'яних предметів скіфської доби дає підстави для висновку, що мигулинська і новочеркаська посудина виготовлені на півночі Балканського півострова, де всі три необхідні елементи були наявні⁵¹. Це припущення підтверджується написом на срібних піхвах меча із Старої Загори майстром Севтом з Пайагари⁵². Сумнівно, що майстри-фракійці виготовляли золоті й срібні предмети десь за межами своєї країни, багатої на коштовні метали. Не можна не погодитись з С. І. Капошиною і в тому, що пам'ятки, близькі за стилем, за рядом ознак, характерних для певного художнього кола, могли походити лише з одного художнього центру⁵³.

Напис на мигулинській посудині датується В. В. Латишевим II ст. н. е.⁵⁴; очевидно, і стилістично подібні платівки із Запоріжжя, як і весь комплекс, можуть датуватися цим самим часом. За винятком двох бляшок (розеток), всі предмети запорізької знахідки виконані в єдиному поліхромному звіриному стилі, але якість виконання різна: перше місце належить браслету, потім поясним платівкам і останнє виробам ремісника: вуздечковому убору та бляшкам пасаліїв.

Звичайно такий стиль називається сарматським⁵⁵. Проте цей термін необхідно розуміти в хронологічному значенні, а не як характерну рису творчості сарматських племен.

Коло розглянутих пам'яток (аналогії запорізькій знахідці) свідчить, що поліхромний звіриний стиль виник у Південному Подунав'ї.

⁴⁷ М. І. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 584—585; Його ж. Надпись на золотом сосуде из станицы Мигулинской, стор. 108—110. Про мигулинську посудину див. А. П. Манцевич. Деревянные сосуды скифской эпохи.—АСГЭ, № 8, 1960, стор. 30.

⁴⁸ Н. І. Веселовский. Вказ. праця, стор. 343, 372.

⁴⁹ С. І. Капошина. Ценные находки..., стор. 130.

⁵⁰ С. І. Капошина. Памятники..., стор. 27. В останній час, як видно з її доповіді в ЛОІА в червні 1971 р., погляд С. І. Капошиної на провідну роль Боспору як центру виготовлення предметів торевтики дещо змінився.

⁵¹ А. П. Манцевич. Вказ. праця, стор. 30, 37, 38.

⁵² Хр. Буюклиев, М. Димитров, Д. Николов. Окружен народен музей Стара Загора. Софія, 1965, стор. 135, рис. 31, 32.

⁵³ С. І. Капошина. Памятники..., стор. 30.

⁵⁴ Н. І. Веселовский. Вказ. праця, стор. 347.

⁵⁵ S. I. Karposchina. Вказ. праця, стор. 257; A. Salmony. As Sarmati an gold collected by Peter the Great. Gazette des Beaux Art, 1947—1952, Ser. VI—XXXI—XL; М. І. Ростовцев. Вказ. праця, стор. 616.

Зв'язки з Подунав'ям і через нього з північною частиною Балканського півострова за сарматської доби розкриті М. І. Вязьмітіною на матеріалах городищ з Нижнього Дніпра⁵⁶.

Таким чином, знахідка із Запоріжжя повністю виключає сибірське походження колекції Петра I⁵⁷. Як вже говорилось, в Сибіру аналогічних пам'яток не знайдено, тоді як на інших територіях такі матеріали траплялися неодноразово і походження їх достовірно відоме.

Звіриний стиль з застосуванням інкрустацій (яка сприяла перетворенню його в орнамент) існував починаючи з останніх століть до нашої ери та в перші століття нашої ери. Пізніше ввійшли в моду нові матеріали, була удосконалена техніка обробки гранатів і скла. Золото і срібло втратили своє значення провідних матеріалів. Вони використовувались лише як основа для суцільної інкрустації з найдтоніших гранатових прозорих платівок, ретельно відшліфованих і вправлених у гнізда складних контурів. З'явився новий, так званий готський стиль. Зразками такого стилю і техніки є знахідки IV—VI ст. (Морський Чулек, Кудинетове, склеп у Керчі 400 р.)⁵⁸, VII—VIII ст. (Перещепино, Глодока) ⁵⁹ та ін.

Але злам настав не відразу. Тероморфний стиль «діяв» і володів розумом та уявою митців майже три четверті тисячоліття. На Заході його відблиски можна бачити в скарбі Силяньшомлю — у відомих фібулах, виконаних частково в звіриному, а частково в готському стилі⁶⁰; в фібулах з подвійною протомою оленя (Керч)⁶¹ або на знахідці з Концепт в Молдавії (риба-птах)⁶². В такому самому плані можна розглядати браслет, знайдений на Тамані у 1854 р.⁶³ Паростки нового стилю інкрустацій з перегородками простежуються в комплексі кургану Хохлач: це фланкон з ланцюжком, поверхня якого у вигляді грат вкрита «шматочками смальти блакитного, бірюзового і рожевого кольорів»⁶⁴.

Знаходять своє пояснення і такі типові речі «готського» стилю, що входять до складу «Сибірської» колекції, як руків'я ножа (рис. 14, 1) або перстень з інкрустацією (рис. 14, 2)⁶⁵ та ряд інших предметів, аналогічних знайденим на території Угорщини, Чехії, Болгарії.

⁵⁶ М. И. Вязьмитина. Городища Нижнего Днепра рубежа н. э. и их связь с придунайскими странами.— *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. Budapest, 1968, стор. 247—250. Цікаво, що з приводу так званої скіфської тріади К. Еттмар, посилаючись на О. О. Іессена, висловив припущення щодо локалізації виробництва пасалів на Заході, а не в Азії. Він вказував, що багаті поховання в станицях Келермеській і Костромській аналогій у Центральній Азії не мають. Звіриний стиль «чужий» Південній Росії, а твердження, що він з'явився разом зі скіфами, невірне. К. Jettmar. Ausbreitung und social Hintergrund des eurasiatischen Tierstils. Testsehrift Fr. Napcag, Mainz, 19, стор. 176—191.

⁵⁷ Отже, стає очевидною безпідставність тієї позиції, що найбільш яскраво відображенна в праці С. І. Руденка, навіть у самій назві. (Сибирская коллекция Петра I. М.—Л., 1962; S. I. R u d e n k o . Die Sibirische Sammlung Peters I. Moskau—Leningrad, 1966). Як зауважує Т. В. Станюнович, в Кунсткамеру в 1726 р. надійшли дві великі археологічні колекції золотих і срібних речей з околиць Астрахані, «знайдені на східному краї Каспійського моря і в країні Самарканда». (Кунсткамера Петербурзької Академії наук. М.—Л., 1953, стор. 31).

⁵⁸ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 141, рис. 166—170; стор. 143, рис. 172—173; А. А. Спицын. Вещи с инкрустацией из Керченских катакомб 1904 г.—ИАК, вып. 17. СПб., 1905, стор. 115—126.

⁵⁹ И. А. Зарецкий. Клад, найденный при селе Малая Перещепина, Коротоякского уезда Полтавской губернии.—Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии, вып. 9. Полтава, 1912, стор. 28 і таблиці (окремий відбиток); А. Т. Сміленко. Глодоські скарби. К., 1965, стор. 65, табл. I—IV, VI, VII.

⁶⁰ J. Напрей. Alterthümer des fruhen Mittelalters in Hungarn III. Atlas Braunschweig, 1905, таб. 24, 25.

⁶¹ Склеп 24.VI 1904 р. Інв. Г. Э. 1820/649—650; А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 118—121.

⁶² Інв. Г. Э. 2160/39.

⁶³ Тамань, Сennaya, 1854 г.; Інв. Г. Э. 2070/1; К. М. Скалон. Изображения дракона в искусстве IV—V вв.—СГЭ, вып. 2, XXII. Л., 1962, рис. на стор. 43.

⁶⁴ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 39, рис. 162.

⁶⁵ С. И. Руденко. Вказ. праця, табл. XXI, 47; XXIII, 32, 33.

А. П. МАНЦЕВИЧ

К вопросу о «Сибирской» коллекции Петра I

Резюме

Рассмотренный в статье материал — предметы из золота, найденные в кургане возле Запорожья, — является ценным для освещения вопроса о коллекции Петра I в Государственном Эрмитаже. Нахodka из Запорожья представляет собой уникальный комплект, куда входят: браслет, пара поясных пластин, украшения уздечки (шесть бляшек) и концы паслиев. Все они, кроме последних, выполнены в полихромном зверином стиле (с инкрустацией). Их сопоставление с аналогичными экземплярами из эрмитажной коллекции, а также с материалами ряда памятников (курганы Зубовский, Жутовский, Садовый, Курджинский, станиц Усть-Лабинская и Мигулинская, курган Рошава Драгана в Болгарии) приводит к интересным результатам.

Сходство стиля показывает, что все эти предметы принадлежат к одному кругу художественных изделий. Центр его на основании находки из Рошава Драгана — золотой пластины (аппликации II ст. н. е.) — локализуется в южном Подунавье или на севере Балканского полуострова, то есть в районах, обеспеченных сырьем для производства такой продукции. Ввиду этого снимается вопрос о «сибирском» происхождении коллекции Петра I, которое ставилось под сомнение еще Н. И. Веселовским, а затем С. И. Капошиной.

Придя к выводу о приданайском или северобалканском происхождении указанной группы памятников, автор считает, что стиль этих предметов едва ли можно назвать сарматским. Они являются результатом дальнейшего развития звериного стиля предшествующей скифской эпохи, так богато представленной ювелирными изделиями на коллекции Эрмитажа.

В. М. КОРПУСОВА

Сільське населення пізньоантичного Боспору

В Північному Причорномор'ї з середини III ст. н. е. починаються етнічні перегрупування. У цей час варварські племена (готи, герули, борани) близько підходять до кордонів Боспору, а подекуди й вторгаються в його межі. Рим, що докладав великих зусиль до захисту своїх володінь на Дунаї, вже не міг допомогти північнопричорноморським античним державам. Боспорські царі, які більше не розраховували на підтримку Риму, змушені були йти на компроміс у своїх взаєминах з варварськими племенами. Боспор стає головною базою для піратських нападів варварів на Кавказ, Малу Азію, Дунай та Грецію, однак йому вдалося зберегти свою основну територію. Як свідчить напис Аврелія Валерія Сога, на початку IV ст. н. е. боспорські володіння в європейській частині сягали Феодосії¹. За даними археологічних досліджень малі міста та сільські поселення європейського Боспору в 70-х роках III ст. н. е. загинули в пожежах² і культурні залишки пізнішого часу (IV ст. н. е.) простежуються дуже слабо. Не відомі тут і некрополі цього часу.

¹ В. В. Латышев. Эпиграфические новости из Южной России.— ИАК, вып. 10, 1904, стор. 26—29.

² И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966; В. Д. Блаватский. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье.— ПИСПАЭ. М.—Л., 1959, стор. 37.

У дослідників склалася думка про запустіння сільської території Боспору в цей час. Так, І. Т. Кругликова в узагальнючій праці з історії пізньоантичного Боспору пише, що наприкінці III і IV ст. н. е. життя у сільських неукріплених поселеннях європейської частини Боспору, мабуть, тільки жевріло. Переважна більшість сільського населення, кинувши зруйновані домівки, зазначає автор, перебувала в містах. Нове заселення земель почалося вже після V—VI ст. н. е.³

Саме тому велике значення мають матеріали III—IV ст. н. е., виявлені під час розкопок у с. Заморському. Нині це єдине джерело для реконструкції культури сільського населення європейської хори Боспорської держави в період її розкладу.

Некрополь у с. Заморське розташований на рівному плато, приблизно за 1 км на південь від берега Азовського моря. Більша частина поховань була зруйнована під час будівельних робіт, тому загальна площа некрополя невідома. Непошкодженими виявилися тільки дві ділянки, віддалені на 220 м одна від одної по лінії північ—півден. Тут було розкопано 26 поховань, зафіксовано дві могили, частково знищенні під час будівництва. Крім того, експедиції передано речі, знайдені в зруйнованих похованнях.

Чіткого планування могил на некрополі не простежено. Вони розташовувались одна від одної на відстані 0,3—3 м. Деякі поховання перекривались іншими, що свідчить про тривалість функціонування могильника. Напрям його розширення не з'ясовано, оскільки на обох розкопах відкриті різночасні поховання.

Для населення, що залишило некрополь, характерний лише звичай тілопокладення. Могильні ями за своєю конструкцією були чотирьох типів.

До першого з них належать найчисленніші поховання в простих земляних ямах * (рис. 1, 1); прямокутних в плані з заокругленими кутами або трапеціевидних з чіткими кутами. Довжина їх — 0,8—2,3 м, ширина — 0,35—1 м, глибина від сучасної поверхні — 1—2 м. Більшість поховань першого типу перекрита кам'яними плитами. Всі кістяки засипані землею, лежали на спині, головою на схід, а інколи на південь—схід, північ—схід, північ—захід і північ. Ноги витягнуті, рідше зігнуті в колінах і підняті дотори. Руки лежать біля тулуза або зігнуті у ліктях (табл. 1).

Земляні могили з кам'яним перекриттям відомі в міських і сільських некрополях Боспору протягом усього періоду існування держави⁴.

Другий тип могил ** представлений ямами з заплічками (уступи тягнуться вздовж довгих боків (рис. 1, 2). Трапилася могила, що мала уступ лише з одного боку (№ 11). На заплічках лежали кам'яні плити перекриття. Довжина могил — 1,95—2,35 м, ширина по дну — 0,35—0,4 м, глибина — 1,4—1,1 м. Уступи, завширшки 0,35—0,4 м, розташовані на висоті 0,7—0,5 і 0,1 м (№ 11) від дна. Ями до самого перекриття були засипані землею, а інколи забиті камінням. Кістяки лежали на спині головами на схід або захід, з прямыми або перехрещеними ногами та зігнутими в ліктях чи витягнутими руками (табл. 1).

Поховальні споруди цього типу відомі для некрополів перших століть нашої ери. Зокрема, вони поширені у цей час в Північному Причорномор'ї, а також наявні в боспорських некрополях римського часу (Золоте, Фронтове), могильниках Південно-Західного Криму (Завет-

* І. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 89.

* № 5—7, 10, 16—20, 22—24, 26.

⁴ Е. Г. Кастанаян. Грунтовые некрополи Боспорских городов.—МИА, № 69, 1959, стор. 263.

** № 11, 14, 21.

Таблиця 1

Порівняльні дані про сполучення поховальних споруд і пози похованіх

Поховальні споруди	Тілопокладення на спині																		
	Ноги та руки витягнуті	Ноги витягнуті, одна рука зігнута	Ноги витягнуті, руки зігнуті	Ноги та руки зігнуті	Ноги зігнуті, руки витягнуті	Ноги перехрещені і руки витягнуті	Поза невідома												
	Орієнтування похованіх та номери могил																		
	схід	захід	схід	південний схід	схід	південний схід	південний схід	схід	південь	північ	схід	захід	південь	схід					
Прості ями	6 20 24		19	10	22		17	16	18		7			5 23 26					
Ями з уступами						11						14	21						
Підбійні могили						12				136				13a 15					
Склепи	9					25			4										

ноє, Інкерман), Приазов'я, Прикубання⁵. Є такі могильні ями і на пам'ятках черняхівської культури⁶.

Появу цих могил пов'язують з рухом сарматських племен, а сам тип поховальних споруд вважається сарматським⁷. Але щодо Боспору, ця теза неправомірна, оскільки тут з архаїчного часу відомі могили з боковими уступами, на яких лежало дерев'яне перекриття⁸. Типологічно близькі до них є ті, що виявлені у некрополі Золоте, датованому II ст. до н. е.—II ст. н. е. Ця традиція конструктивної будови могил продовжується в пізньоантичному некрополі поблизу с. Заморське.

Звичай засипати могильні ями камінням був поширений в сільських ґрунтових некрополях Боспору в класичний і елліністичний час⁹.

Для поховань перших століть нашої ери (Нововідрядне, Фронтове, Семенівка, Киз-Аул, Золоте) цей звичай не характерний. Чим викликана поява його в пізньоантичний час — відродженням давньої традиції або запозиченням ззовні — поки що не з'ясовано.

Третій тип поховальних споруд референтований підбійними могилами* (рис. 2, 2). Вхідні ями, довжиною 1,6—2,3 м, ширину 0,5—0,9 м, глибиною 1,5—2,2 м, орієнтовані по осі схід—захід. Влаштовані на південь або північ від них поховальні камери мають довжину 1,5—2,2 м, ширину 0,22—0,6 м, висоту 0,35—0,75 м. Вхід до камери закритий кам'яними плитами, поставленими на ребро. Вхідні ями були завалені камінням. Винятком є яма, засипана землею, у похованні № 13 з двома підбоями.

В підбійних камерах кістяки звичайно лежали головами на схід і південь. Ноги витягнуті, перехрещені або зігнуті в колінах і підняті до-

⁵ В. Н. Корпусова. Памятники скифо-сарматского времени у с. Фронтовое.—Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, стор. 41; І. И. Гущина. О сарматах в юго-западном Крыму.—СА, № 1, 1967, стор. 41—42; М. И. Вязьмитина. Сарматські поховання в долині р. Молочної.—АП, VIII. К., стор. 18; К. Ф. Смирнов. Основные пути развития меото-сарматской культуры Среднего Прикубанья.—КСИИМК, вып. XLVI. М., 1952, стор. 15.

⁶ Э. А. Сымонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.—МИА, № 82, 1960, стор. 217, рис. 23, 61, 82, 84; стор. 218, рис. 25, 89, 93, 102, 105.

⁷ К. Ф. Смирнов. Сарматские племена Северного Прикаспия.—КСИИМК, вып. XXXIV. М., 1950, стор. 100, 107, 108; И. И. Гущина. Вказ. праця, стор. 261.

⁸ Е. Г. Кастанаян. Вказ. праця, стор. 261.

⁹ В. Н. Корпусова. Памятники....

* № 12, 13, 15, 25.

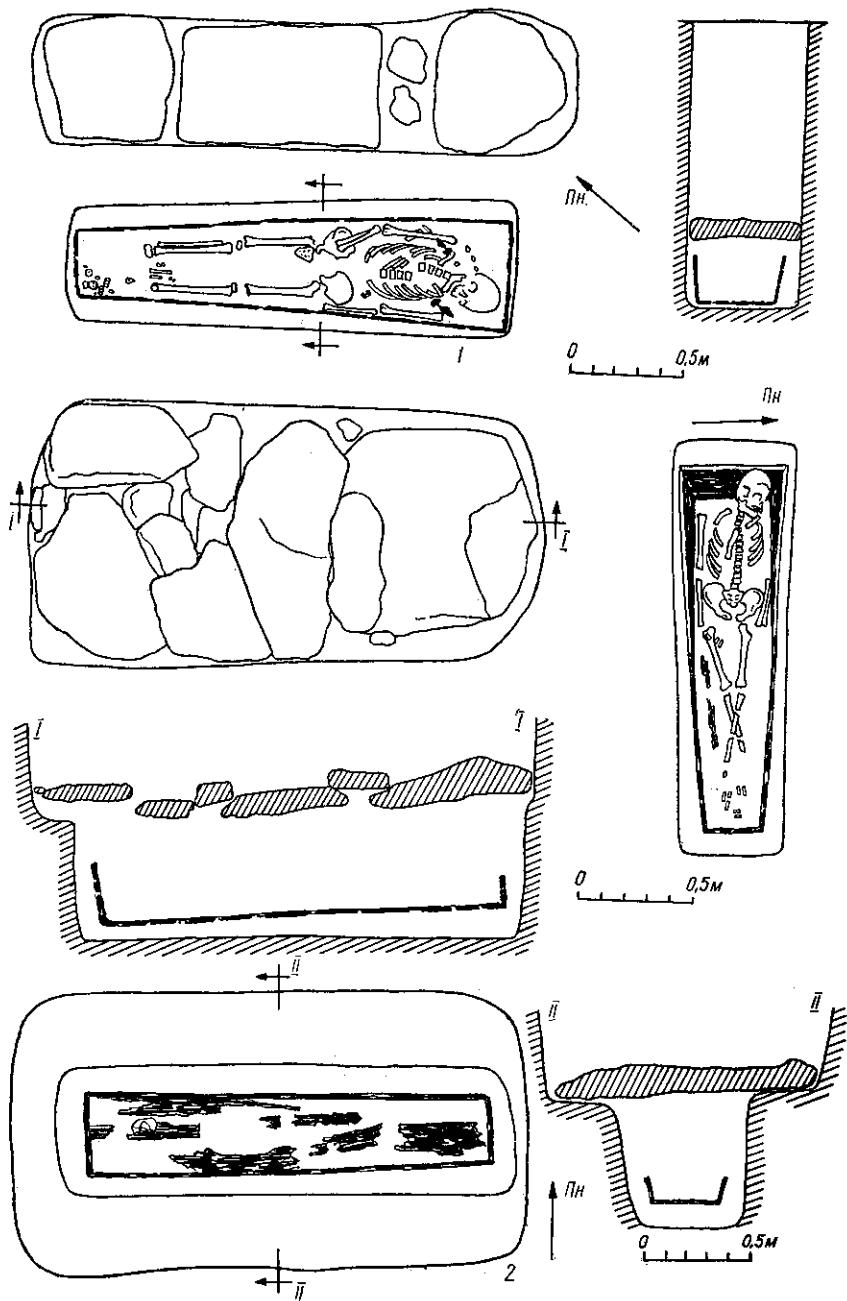

Рис. 1. Основні типи поховань:

1 — плаани та розріз поховання № 22 в ґрутовій ямі; 2 — плаани та розріз поховання № 21 в могилі з уступами.

гори. Руки зігнуті в ліктях або лежать вздовж кістяка (табл. 1). На Боспорі підбійні могили відомі з пізньоелліністичного часу (Фронтове, Золоте).

До четвертого типу могил належать склепи *, вириті в материку (рис. 2, 1). Вхідна яма, довжиною 1—2 м, шириною 0,6—0,8 м, глибиною 1,8—2 м орієнтована по осі захід—схід. В її західній вузькій стінці ви-

* № 4, 9.

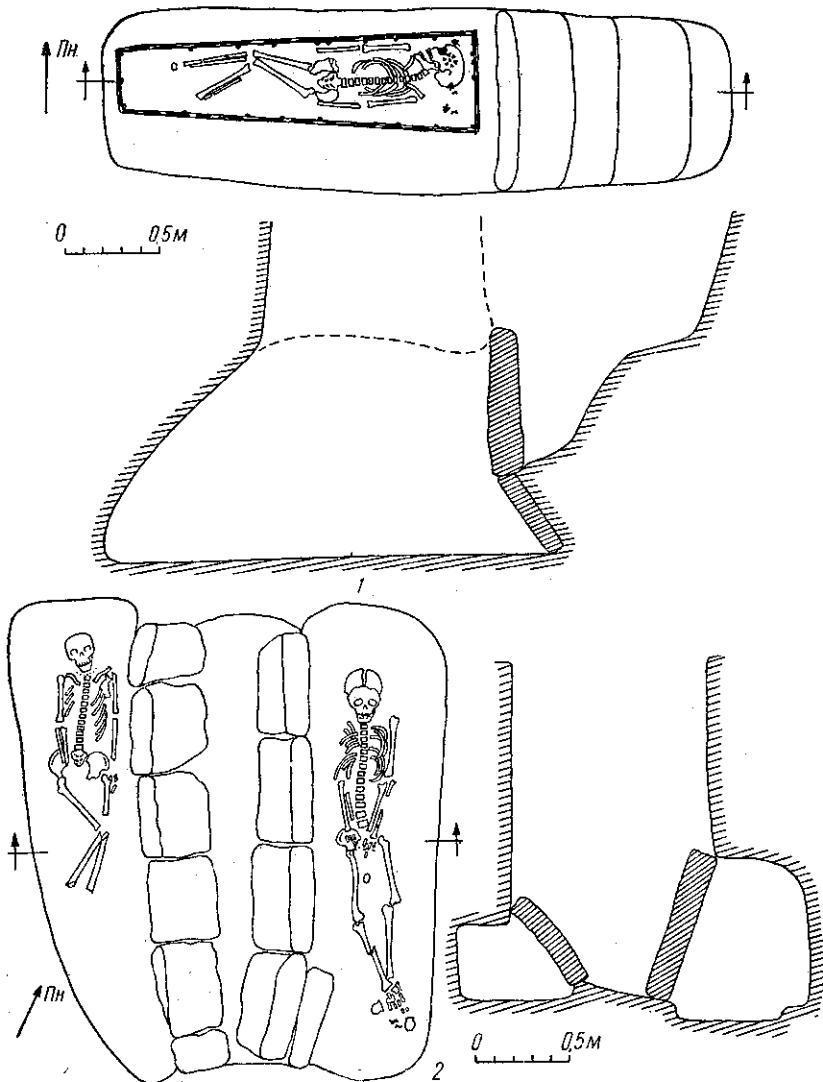

Рис. 2. Основні типи поховань:

1 — план та розріз поховання № 4 в склепі; 2 — план та розріз поховання № 13 в підбійній могилі.

рита поховальна камера. Довжина камер — 1,8 і 2,3 м, ширина — 0,7 і 0,8 м, глибина — 1,8 і 2,2 м. Яма завалена великим камінням, вход до камери закладено плитою.

У склепах кістяки лежали на спині головами на схід з витягнутими кінцівками або з підгнутими колінами (табл. 1). Земляні склепи відомі в сільських некрополях Боспору з пізньоелліністичного часу (Золоте).

Щодо пози небіжчиків, то звичай поховання з перехрещеними ногами і покладення кистей рук на таз не можна розглядати як специфічно сарматські¹⁰. На Нижньому Доні і в Прикубанні ці риси похованального обряду характерні для меотів, на Керченському півострові вони

¹⁰ І. С. Каменецкий. Население Нижнего Дона в I—III вв. н. э. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1965, стор. 14.

наявні в скіфських курганах і в некрополях перших століть нашої ери (Новоінградне, Золоте)¹¹.

В орієнтації небіжчиків у Заморському некрополі помітна перевага східного і суміжного напрямку, що властиво грецькому похованальному обряду. В Заморському могильнику, як і у Фронтовському, на відміну від інших некрополів європейської хори Боспору (Киз-Аул, Новоінградне, Семенівка), поховані ями використовувалися одноразово.

В кожній групі поховань є такі *, що мають дерев'яні труни простої конструкції у вигляді ящика, розширеного в головах. Дошки збиті за лізними цвяхами, труна іноді зсередини пофарбована рожевою або білою фарбою. Сліди кришок і дна не завжди простежувалися. Довжина домовини — від 1,5 до 2,2 м, ширина 0,25—0,6 м, висота — 0,3 м. У похованні № 18 труна імітувалась поставленими на ребро дошками.

Поховання в дерев'яних трунах звичайні для античних некрополів. Залишки домовин з залізними цвяхами виявлені на сільських і міських некрополях Боспору I—II ст. н. е. (Киз-Аул, мис Зюк, Пантікалей)¹². Кількісно поховання в трунах, порівняно з елліністичним часом, зростають у перші століття нашої ери, а в пізньоантичний (III—IV ст. н. е.), коли виходять з ужитку саркофаги, переважають в некрополі Пантікалея¹³.

Похованельний інвентар в Заморському складався з предметів особистого вборання і приношень. Останні клались або в труну поблизу ніг небіжчика (№ 22), або на кришку (поховання № 25), а також у могилі за труною біля ніг чи голови небіжчика (№ 4, 11). Лише два (поховання № 20, 1) були безінвентарні. Одне з них належало дорослому, друге — дитині. За обрядом та інвентарем дитячі поховання нічим не відрізнялися від решти.

В похованальному культі населення, яке залишило Заморський могильник, збереглися грецькі уявлення. Небіжчиків супроводжували оболи Харона — монети, покладені в руки. Монети боспорські і датуються кінцем II — початком III ст. н. е. та першою половиною IV ст. (табл. 2).

В одній з могил (№ 4) на черепі небіжчика знайдено золотий вінок (рис. 3). Він складався з тризубчастих пелюсток, вирізаних із золотої фольги та наклеєних на основу, що не збереглася. В центрі вінка — квітка, схожа на ромашку, за серцевину якої правила індикація монети Ріскупоріда (?); на потилиці розташована овальна платівка. Золоті похованальні вінки цього типу поширені в некрополях перших століть нашої ери на Боспорі (Пантікалей, мис Зюк, Киз-Аул), в Ольвії, Херсонесі, Завітному¹⁴.

Серед інвентаря жіночих поховань трапились амулети. Один з них — морська мушля, що походить з басейну Індійського океану або

¹¹ Э. В. Яковенко, Е. В. Черненко, В. Н. Корпусова. Описание скіфских погребений в курганах Восточного Крыма. Древности Восточного Крыма. К., 1970, стор. 151, рис. 8, 1; Т. М. Арсеньева. Могильник у д. Новоинградное. — МИА, № 155, 1970, стор. 130.

* № 4, 5, 7, 11, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25.

¹² В. Ф. Гайдукевич. Некрополи некоторых боспорских городов. — МИА, № 69, стор. 199—210; А. А. Дирин. Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки. — ЗООИД, т. XIX. Одесса, 1896, стор. 126—127; ОАК за 1901 г., стор. 59; ОАК за 1872 г., стор. XIX—XX.

¹³ Н. И. Сокольский. Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья. — САИ, вып. 11—17, 1969, стор. 86—89.

¹⁴ ДБК, табл. III, 1, 3; ЗООИД, т. I, стор. 611—612; ИАК, вип. 25, розкопки В. Шкорпіла, мог. 165; А. Дирин. Вказ. праця, стор. 121—129; В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 210—211; И. Толстой, Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. 1. СПб., 1889, стор. 42, 43; Н. В. Пятышева. Ювелирные изделия Херсонеса, т. VI, М., 1956, стор. 67—69; Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району. — Археологія, т. XV, 1963.

Червоного моря. В похованні № 22 знайдені просвердлені метаподії молодої лисиці *. Цікаво, що кістки лисиці в пізніший час у Сибіру вважалися амулетами для жінок і дітей¹⁵. Вірогідно, що й в античну епоху вони відігравали таку ж роль. Ритуальним є бронзове колечко з гульками — частина намиста, знайденої під черепом (поховання № 16) (рис. 4, 3).

Звичай класти поруч з небіжчиком м'ясну іжу у населення, яке залишило некрополь, не мав поширення. Лише в трьох могилах виявле-

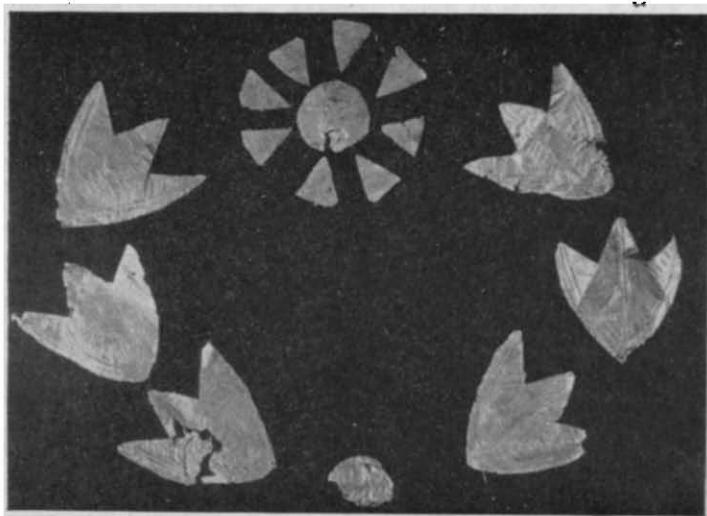

Рис. 3. Золотий вінок (пох. № 4).

но кістки тварин і птахів. У 12 похованнях знайдено глиняний посуд: в трьох — кружальний, в шести — ліпний, в трьох — і ті й другі. Кружальна кераміка (вісім екземплярів) репрезентована червоноолаковими і лощеними посудинами. До перших належить маленька ойнохоя

Таблиця 2*

Монети з Заморського некрополя

№ поховань	Монета	Рік
21 З糅новане поховання	Подвійний денарій Сав- ромата II » » »	Року не має Остання серія монет 196—210 рр. н. е.
11	Статер Фофорса	289/290 р. н. е. (596 р. б. е.)**
11	» »	Дата не збереглася
11	Статер Ріскупоріда VI	Дата не збереглася
11	» »	320/321 р. н. е. (617 р. б. е.)
5	» »	323/324/? р. н. е. (620 р. б. е.?)
14 З糅новане поховання	» »	Рік не зберігся » »

* Монети визначені В. О. Анохіним.

** Скорочення р. б. е. слід читати як рік боспорської ери.

* Кістки визначені кандидатом біологічних наук В. І. Бібіковою.

¹⁵ С. А. Плетнєва. От кочевий к городам.—МИА, № 142, 1967, стор. 172, рис. 47, 15.

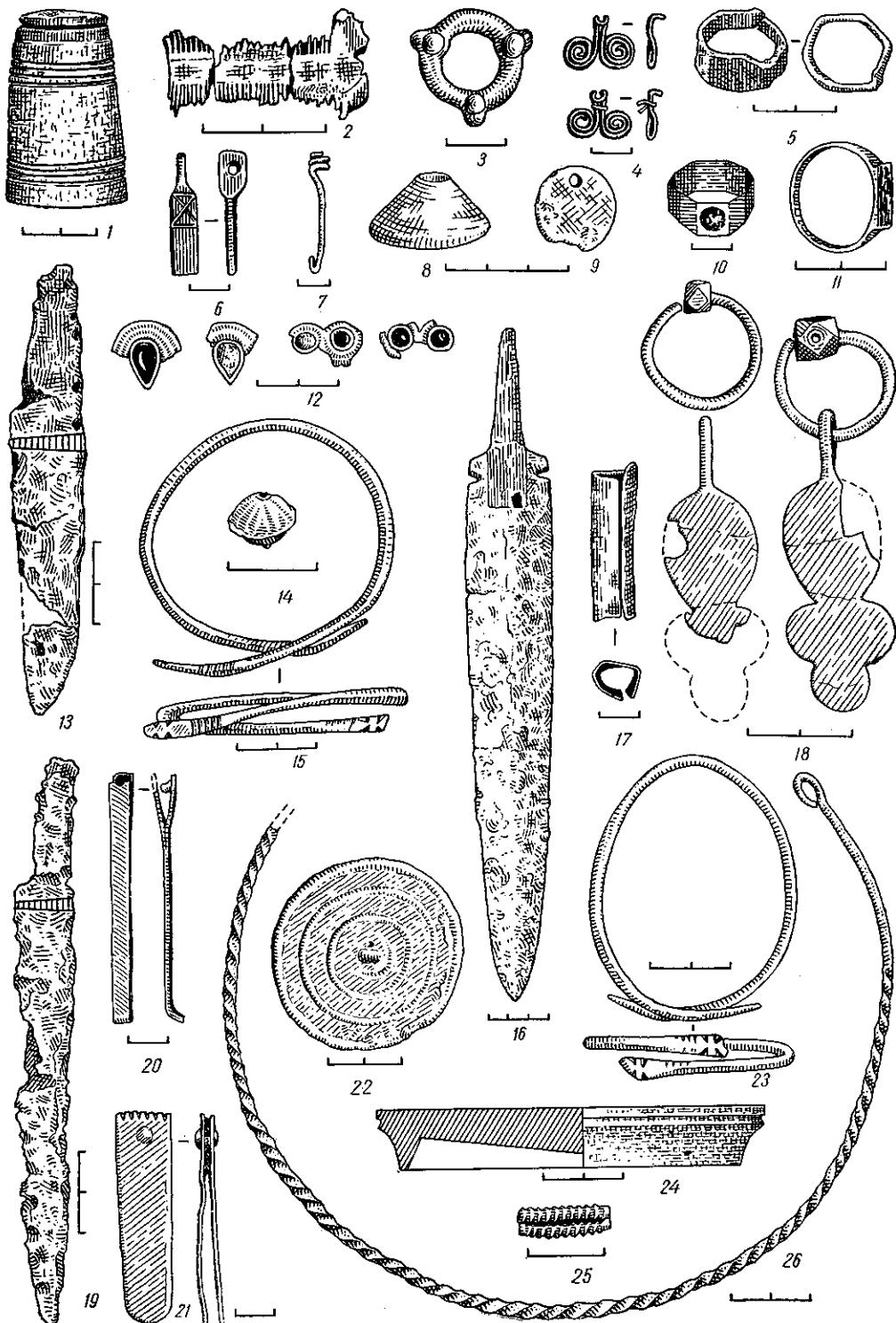

Рис. 4. Інвентар поховань:

1 — кістяна піксіда; 2 — дерев'яний гребінь; 3 — бронзове колечко; 4 — бронзові гачки; 5 — залізна каблучка; 6, 7, 9 — бронзові підвіски; 8 — скляна підвіска; 10 — срібна каблучка; 11 — бронзова каблучка; 12 — уламки бронзових прикрас з скляними вставками; 13, 19 — залізні ножі; 14 — золотий гудзик; 15, 23 — бронзові браслети; 16 — залізний кинджал; 17 — бронзова пронизка; 18 — бронзові скроневі кільца з підвісками; 20 — інструмент; 21 — бронзовий наконечник пояса; 22 — бронзове дзеркальце; 24 — дерев'яна кришка; 25 — золота пронизка; 26 — бронзова гривня. 1, 6, 8, 9, 11—13, 18, 22 — поховання № 22; 2, 21 — № 21; 3, 26 — № 16; 4, 10 — № 13а; 5 — зруйноване; 7 — № 17, 14 — № 4; 15, 19 — № 9; 16 — № 26; 17, 25 — № 7; 20 — № 11; 23, 24 — № 18.

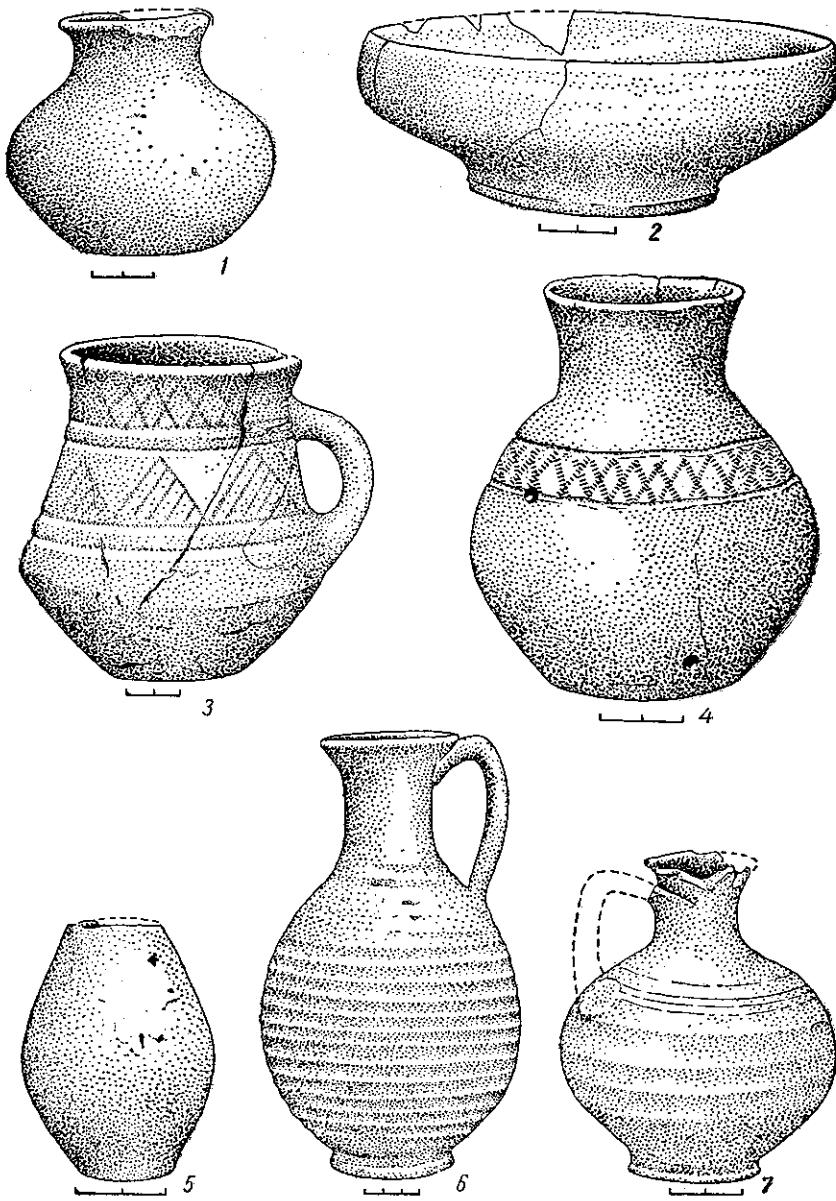

Рис. 5. Кружальний посуд:
1 — сіргоглинняний глечик; 2 — червонолакова миска; 3, 4 — чорнолощені глечики; 5 — червоноглинняний тигель; 6 — червонолаковий глечик; 7 — червонолакова ойнохоя.
1 — поховання № 25; 2 — № 16; 3 — № 23; 4 — № 22; 5, 7 — № 2; 6 — № 1.

(рис. 5, 7), миска на кільцевій ніжці (рис. 5, 2), з нахиленим до середини бортиком, а також глечик з вузькою шийкою та реберчастим тулем (рис. 5, 6). Останній подібний до глечика 70 р. III ст. н. е. з Тірітаки, виявленого в 1937 р. разом з монетним скарбом, і до посудини другої половини III ст. н. е. з пантікапейського некрополя¹⁶.

Рідкісною знахідкою є кружальний товстостінний червоноглинняний тигель ювеліра (рис. 5, 5), аналогічний тиглю з Танаїса¹⁷.

¹⁶ А. Н. Зограф. Тиритакский клад.— КСИИМК, вып. VI. М., 1940, стор. 58, рис. 8; ОАК за 1894 г., стор. 91, рис. 162.

¹⁷ Д. Б. Шелов. Экономическая жизнь Танаиса.— Античный город. М., 1963, стор. 127, рис. 8.

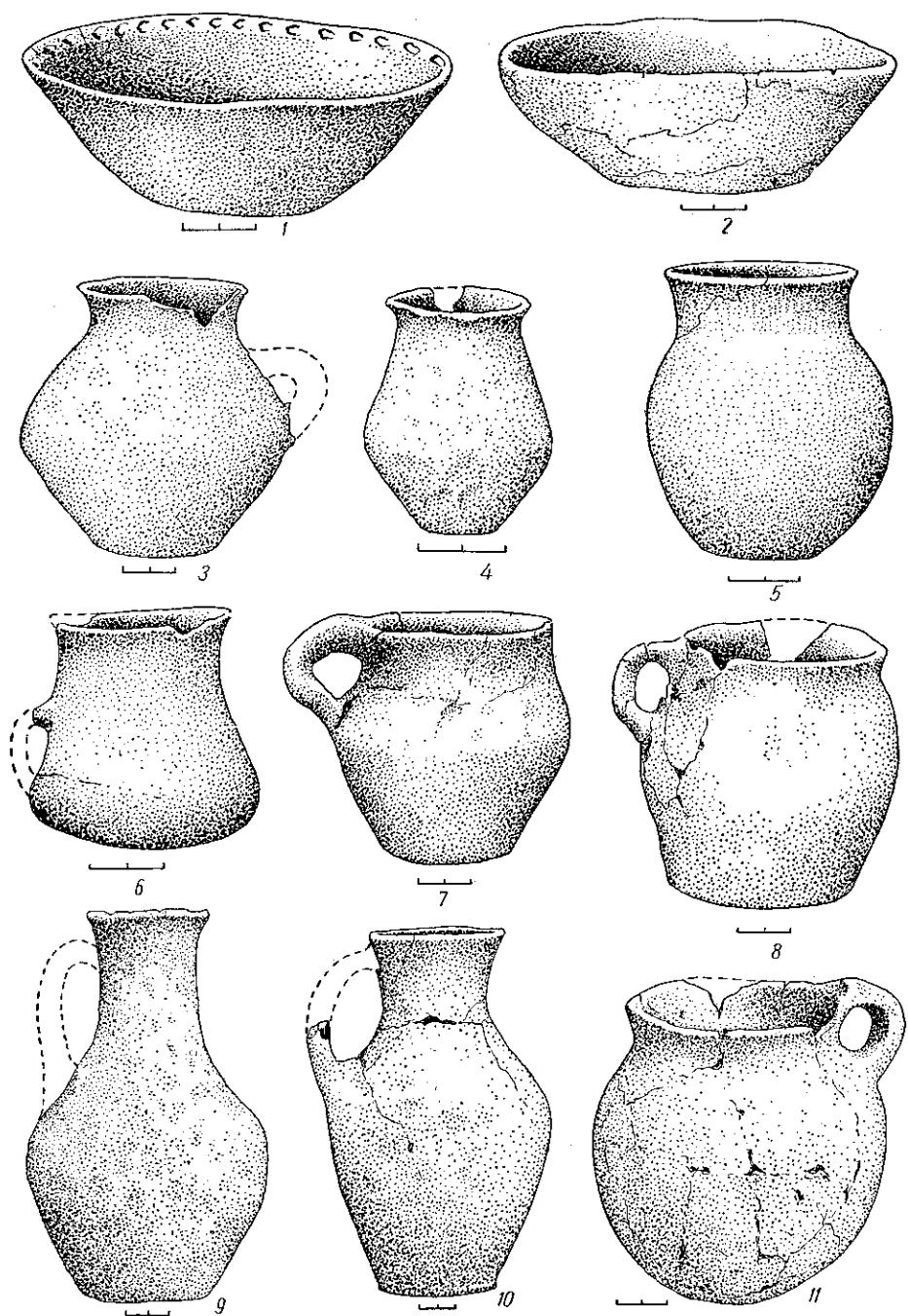

Рис. 6. Ліпний посуд:

1—2 — миски; 3, 6 — 8, 11 — кухлі; 4, 5 — горшки; 9, 10 — глечики.
1 — поховання № 3; 2 — № 19; 3, 9 — № 26; 4 — № 13а; 5 — № 9; 6 — № 2; 7, 11 — № 16;
8, 10 — № 25.

Кружальний сіроглинняний посуд з лощеною поверхнею представлений маленькими глечиками без ручок (два екземпляри) (рис. 5, 1, 4). Один прикрашений по плічках штампованим орнаментом. Близькі до нього за формою й орнаментом глечики знайдені в некрополях Пантікалея і Сююр-Таша¹⁸. Форма цього посуду сарматська¹⁹. До тієї самої групи належить і кухоль—глечик з біконічним тулубом та пролощеним орнаментом (рис. 5, 3). Такі зразки відомі серед кераміки III—

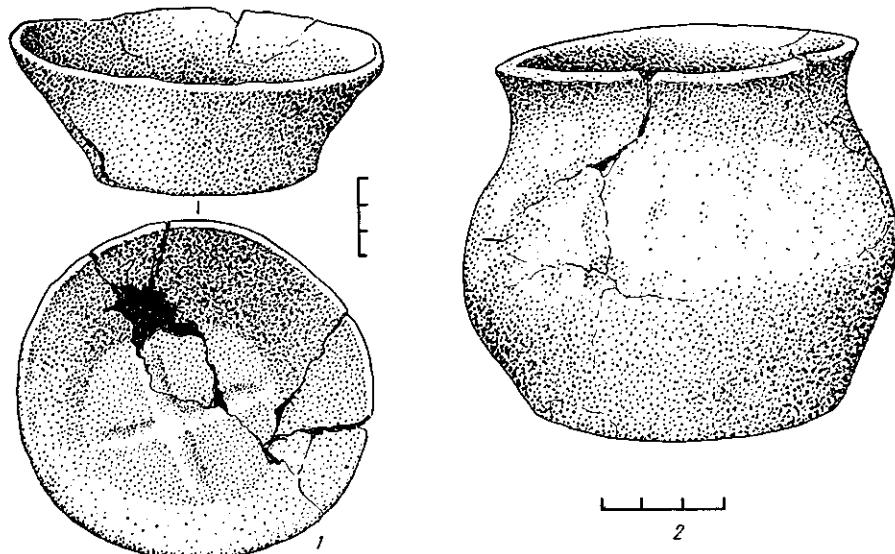

Рис. 7. Ліпний посуд:
1 — миска (пох. № 25); 2 — горщик (пох. № 19).

IV ст. н. е. з Пантікалея та Фанагорії²⁰. Форма виробів запозичена з керамічного комплексу меотської культури²¹.

Ліпний посуд (глечики, кухлі, миски, горщики) з домішкою в тісті товчені мушлі та шамоту. Вузькогорлі глечики (два екземпляри) за формою наслідують кружальний античний посуд (рис. 6, 9, 10). Кухлі (рис. 6, 3, 7, 8, 11), з опуклим або трохи ребристим тулубом та ручкою у верхній частині, близькі до кераміки з поховань II ст. н. е. (Танаїс), III—IV ст. н. е. (Тірітака, Херсонес), а також до посудин з сарматських поховань Нижнього Поволжя²².

З ліпного посуду привертає увагу мініатюрний кухлик, зовнішня поверхня якого покрита фарбою (рис. 6, 6). Він належить до боспорсь-

¹⁸ ОАК за 1894 г., стор. 91, рис. 164 (розкопки Кулаковського); А. А. Дирина. Вказ. праця, табл. V, 14, 16.

¹⁹ И. И. Гущина. Некоторые формы сарматской керамики из Пантикалея.— Труды ГИМ, вып. 37. М., 1960, стор. 108, вып. V.

²⁰ И. Т. Кругликова. О местной керамике Пантикалея и ее значение для изучения состава населения этого города.— МИА, № 33, 1954, стор. 110, табл. IV, 3, 4; И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя Фанагории.— МИА, № 57, 1956, стор. 126, рис. 5, 6.

²¹ В. М. Корпусова. Біконічні посудини перших століть н. е. з Причорномор'я.— Археологія. К., 1971, вип. 3, стор. 75—82.

²² Д. Б. Шелов. Некрополь Танаиса.— МИА, № 98, 1961, т. XXI, 4; В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 217, рис. 84; А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, № 63, 1959, стор. 257, рис. 133; К. Ф. Смирнов. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области.— МИА, № 60, 1959, рис. 18, 13, стор. 251.

кої кераміки пізньоантичного часу, характерної для сільських поселень західної частини Керченського півострова²³.

Миски мають зрізану конічну форму, типову для боспорської кераміки²⁴ (рис. 6, 1, 2). У однієї миски на внутрішній поверхні дна по сирій глині ще до обпалу пальцем накреслений хрест (рис. 7, 1). Такий

Рис. 8. Скляний глечик (пох. № 4).

Рис. 9. Скляний глечик (пох. № 11).

самий знак є на денці лощеного посуду з Танаїса²⁵. Косо зрізаний край іншої миски орнаментований наколами за допомогою палички (рис. 6, 1). Горщики мають опуклий тулуб і виділену шийку (рис. 6, 5; рис. 7, 2).

Ритуальною, мабуть, є мініатюрна червоноглиняна посудина біоконічної форми з відігнутим краєм (рис. 6, 4).

Отже, керамічний комплекс Заморського некрополя характеризується переважанням ліпного посуду над кружальним. Останній складається з червонолакових грецьких і сіролощених посудин сарматської і меотської форм, які, очевидно, були виготовлені на Боспорі. Ліпний посуд близький до грецького і сарматського. Що ж до функції посудин, то переважає столова кераміка; кухонна, ритуальна і спеціальна трапляються дуже рідко. Таким чином, керамічний комплекс Заморського некрополя за складом та співвідношенням окремих груп і типів виробів поки що не має аналогій серед кераміки боспорських некрополів.

Крім глиняних в інвентарі шести поховань входили скляні посудини різних типів. Зокрема, серед глечиків (два екземпляри) один на кільцевій ніжці (рис. 8) близький за формою до глечика III ст. н. е. з Тірітаки²⁶, а другий — з конусоподібним денцем (рис. 9). Його знайдено разом з монетами Ріскупоріда VI (320/321 р. н. е.). Бальзамарії (два екземпляри) мають вигляд воронки з високою вузькою шийкою

²³ И. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 138.

²⁴ И. Т. Кругликова. О местной керамике..., стор. 81; табл. I, 4, 39; табл. II, 9, 37—39; табл. III, 12; Т. М. Арсеньева. Лепная керамика Танаиса.—МИА, № 127, 1965, стор. 117, сл. тип. 111.

²⁵ Т. М. Арсеньева. Лепная керамика..., стор. 185, т. VIII, 5.

²⁶ М. М. Кобылина. Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г.—МИА, № 4, 1941, стор. 83, погр. 17.

(рис. 10), аналогії яким відомі у II—III ст. н. е. в Пантікапеї, Танаїсі, Херсонесі²⁷. У IV ст. н. е. бальзамарії вже не застосовувалися²⁸.

Привертає увагу циліндрична склянка, на якій напаяно виступи з синього скла (рис. 11). У IV—V ст. н. е. такі посудини відомі в Пантікапеї²⁹. З інших типів скляних виробів відзначимо чашки й флакони.

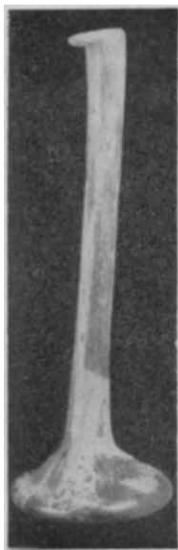

Рис. 10. Скляний бальзамарій (пох. № 1).

Рис. 11. Склянка (пох. № 25).

Як і в інших сільських некрополях європейського Боспору (Киз-Аул, Золоте, Фронтове), у Заморському могильнику в окремих похованнях виявлено поодинокі екземпляри зброї. Це цілий кінджал (рис. 4, 16) і уламок іншого. Біля клинка з обох боків є вирізи для укріплення перехрестя. Зброя цього типу застосовувалася боспорськими воїнами разом з довгими мечами³⁰. Н. І Сокольський датує такі кінджали II—III ст. н. е.³¹, але поширюються вони починаючи з V ст. н. е. Верхня дата цих кінджалів VI—VII ст.³²

Знаряддя праці серед інвентаря Заморського некрополя нечисленні. Це залізні ножі з слідами дерев'яних піхов (рис. 4, 13, 19) (вісім екземплярів), два глиняних пряслиця, розтиральник з повторно використаної ніжки амфори, кістяний гольник. Є також інструмент у вигляді бронзової платівки, робочий кінець якої зігнутий (рис. 4, 20). Функціональне призначення і аналогії цього знаряддя невідомі.

Предмети особистого вбрання похованих численні й різноманітні. Серед них бронзові фібули двох типів. До першого належать увігнуті з підв'язним прийомником та вузькою платівчастою дужкою, простою

²⁷ Н. П. Сорокина. Стеклянные сосуды из Танаиса.— МИА, № 127, 1965, стор. 207, рис. 2, 5; Г. Д. Белов. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее.— МИА, № 34, 1953, рис. 196.

²⁸ Н. П. Сорокина. Позднеантическое и средневековое стекло с Таманского городища.— Керамика и стекло древней Тмуторакани.— М., 1963, стор. 142—156.

²⁹ Н. П. Сорокина. Позднеантичное и средневековое стекло., рис. 2, 2.

³⁰ Н. И. Сокольский. Боспорские мечи.— МИА, № 33, стор. 159, рис. 7, 1—3; табл. VIII, 1Г.

³¹ Там же, стор. 152.

³² А. М. Хазанов. Очерки военного дела сарматов. М., 1971, стор. 17; 24; тип. 5, табл. XII, 5—7.

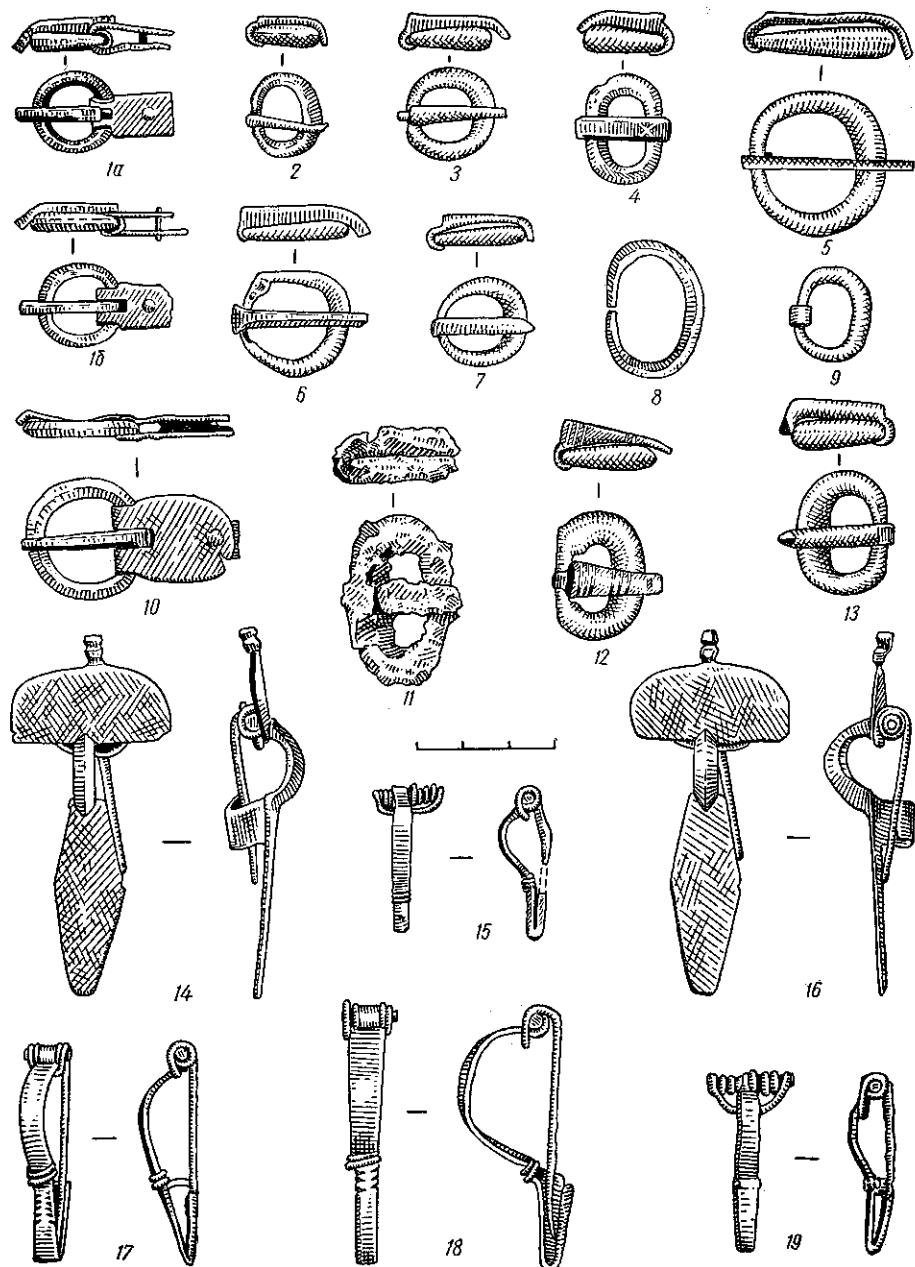

Рис. 12. Пряжки та фібули:

1 (а, б) — 10, 12, 13 — бронзові пряжки; 11 — залізна пряжка; 14—19 — бронзові фібули.
1 (а, б), 6, 7 — поховання № 11; 2, 13 — № 15; 3 — № 23а; 4 — № 26; 5, 8, 9 — зруйноване; 10 — № 21; 11 — № 24; 12 — № 10; 14, 16 — № 22; 15 — № 13а; 17, 18 — № 18; 19 — № 16.

пружиною і одинарною тятивою (два екземпляри)³³ (рис. 12, 15, 19). На Боспорі окремі екземпляри аналогічних фібул знайдені у похованнях Пантікалея і миса Зюк³⁴. Найпоширеніші вони в південно-східному Криму (Херсонес, Інкерман, радгосп № 10, Скелясте³⁵). Ці фібули, типові для черняхівської культури, потрапивши в Крим під час навали

³³ Вони належать до третього варіанту, першої серії, 16 групи, за А. К. Амброзом. (А. К. Амброз. Фибулы Юга Европейской части СССР.— САИ, вып. Д1—30, 1966).

³⁴ ОАК за 1894 г., стор. 95, рис. 152.

³⁵ А. К. Амброз. Вказ. праця, стор. 64.

варварських племен у другій половині III ст. н. е., значно поширились у IV ст.³⁶ Для другого варіанту фібул цього типу (два екземпляри) характерна ширша дужка, вузька ніжка і коротка пружина (рис. 12, 17, 18). Аналогії їм не відомі в Пантікапеї, але основним ареалом їх є Північний Кавказ, де вони існують з другої половини IV ст. н. е. до початку VI ст. н. е.³⁷

Другий тип фібул репрезентовано двома екземплярами з поховання № 22 (рис. 12, 14, 16). Вони двоплатівчасті, з гладкими щитками; один напівкруглий з декоративною кнопкою над пружиною, другий — довгастий ромбовидний над прийомником. Аналогії їм (IV ст. н. е.) відомі в Пантікапеї, Херсонесі, Чорноріччі³⁸.

Пряжки (14 екземплярів) поясні й взуттєві, за конструкцією поділяються на дві групи. До першої входять пряжки з дужкою, гладкою круглою або овальною в перетині, без обойми, з рухомим язичком (рис. 12, 2—7, 9, 11—13). Одна з них залізна, шість бронзових, дві срібні. Вони виготовлені з литого джгута і додатково оброблені куванням. Дужка товста спереду, а тонші кінці зімкнуті. Язички різноманітні: литий з припаяною петлею кований, прямоугольний в перетині, дротяний зігнутий петлею.

Дві з цих пряжок знайдені в комплексі з монетою Ріскупоріда VI (поховання № 11). Близькі за формою вироби наявні серед матеріалів боспорських некрополів III—IV ст. (Тірітака, Фанагорія). Такі самі пряжки є і в черняхівських могильниках³⁹.

Один з екземплярів цієї групи литий (рис. 12, 12) має сплющену напівовальну дужку з випрямленою основою, яка утворює стрижень. Язичок також литий з припаяною петлею. Аналогічні пряжки виявлені в одному з склепів V — початку VI ст. н. е. в Херсонесі та в похованнях Косанівського могильника черняхівської культури⁴⁰.

Пряжки другої групи (четири екземпляри) (рис. 12, 1 (а, б), 8, 10) мають ребристу в перетині дужку, на яку накинуто обойму з платівки, згорнутої вдвое. Серед цих знахідок дві — маленькі взуттєві пряжки (рис. 12, 1) виявлені у комплексі з монетами Ріскупоріда VI; одна поясна — разом з монетою Савромата II (174—210 р. н. е.); ще одна в зруйнованому похованні.

В складі поясного набору — наконечник ременя з двох бронзових платівок, з'єднаних заклепкою (рис. 4, 21). Такі наконечники, як специфічні деталі віяння номадів, на Боспорі трапляються дуже рідко (Фронтове). Вони поширюються пізніше — в ранньосередньовічний час (Крим, степ Північного Причорномор'я, Північний Кавказ, Поволжя)⁴¹.

Прикраси поховань — сережки, намиста, гривні (рис. 4, 26), браслети, каблучки. Браслети прості, з бронзового дроту (рис. 4, 15, 23). Каблучки — срібні, бронзові, залізні (рис. 4, 5, 10, 11). Вони дротяні або платівчасті, багатогранні, мають вставку з синього скла. Унікальним є бронзовий перстень-печатка з прямоугольним щитком і зображенням якогось катохтонічного божества (рис. 4, 11).

В одному з поховань (№ 22) знайдено уламки бронзових прикрас з скляними вставками (рис. 4, 12) та кільця з бронзового дроту разом

³⁶ А. К. Амброз. Вказ. праця, стор. 61—62.

³⁷ Там же, стор. 56—57, третій і четвертий варіанти 15-ї групи першої серії, табл. 10, 8, 10.

³⁸ Належать до 21-ї групи, варіанту ІВА; А. К. Амброз. Вказ. праця, стор. 83, табл. XIII, 3, 11, 25.

³⁹ В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, рис. 88, 4; И. Д. Марченко. Раскопки восточного некрополя..., рис. 5, 14, 16; Э. А. Сымонович. Вказ. праця, табл. XIV, 8.

⁴⁰ А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес., рис. 134, 5; Н. М. Краченко. Косановский могильник.—МИА, № 139, 1967, стор. 110, 11 гр. 2 тип, варіант «в», табл. X, 15, 16.

⁴¹ В. В. Борисова. Могильник у высоты Сахарная Головка.—Херсонесский сборник, вып. 1, 1959, стор. 174, табл. IV, 2; Б. А. Рыбаков. Новый Суджанский

з підвісками. На кінцях кілець напаяно бронзові кубики. Такі кільця виникли на Північно-Східному Кавказі і з середини IV ст. н. е. поширилися на Боспорі⁴². В Заморському вони виявлені в комплексі з двоплатівчастими фібулами. Бронзові підвіски головного убору мали вигляд трипелюсткової платівки, на якій є петелька для підвішування (три екземпляри) (рис. 4, 18). Одна з них була встромлена у скроневе кільце. Подібної форми підвіска походить з середньовічного шару Ілурата⁴³. У вбранині померлих траплялись також інші підвіски: з пробитої монети, бронзової платівки з дроту, один кінець якого був зігнутий спіраллю, а другий — гачком (рис. 4, 6, 7, 9). Цікавою є скляна конусоподібна підвіска (рис. 4, 8). Крім того, в одязі населення застосовувались бронзові пронизки (рис. 4, 17) та гачки з спірально оформленими кінцями (рис. 4, 4). Вони тут знайдені вперше, але на Боспорі в пізньоантичний час прикраси у такому самому оформленні використовувались часто⁴⁴.

В десяти похованнях знайдено намисто (рис. 13, 1—8) з скла, рідше з сердоліку, бурштину, геширу, бронзи. Серед прикрас слід окремо назвати золоті речі: серги з дроту, біконічні намистини-гудзики (рис. 4, 14), подвійні трубочки-пронизки з гофрованої платівки (рис. 4, 25). Останні є частинами намиста парфянського типу. Вони були модні у римський час по всіх містах Північного Причорномор'я і Закавказзя⁴⁵.

Серед речей туалету в інвентарі некрополя виявлено дерев'яний гребінь (рис. 4, 2), кістяну піксиду (рис. 4, 1), дерев'яну кришку від коробки (рис. 4, 24). До цієї категорії інвентаря належать бронзові дзеркальця (три екземпляри) у формі диска з петелькою по центру і з рельєфним геометричним орнаментом (рис. 4, 22). Це вироби пізньо-сарматського типу, які поширені у Північному Причорномор'ї з III—IV ст. н. е.⁴⁶ В похованні № 9 у ліпній посудинці залишилися шматочки рожевої фарби, напевно, рум'яна.

Аналіз похованального інвентаря Заморського некрополя, свідчить, що він функціонував у межах III—IV ст. н. е. Нижню дату визначають знахідки монет Савромата II (196—210 рр. н. е.) з поховання № 21 і одного зруйнованого, а також ранні типи глиняного посуду (поховання № 2, 3, 16, 26). Тим самим часом датуються поховання № 1, 4, 19, з деякими типами скляного посуду (глечики й чаші з прозорого блакитного скла, бальзамарії). Існування некрополя у IV ст. н. е. підтверджують знахідки монет Ріскупоріда VI (20-ті роки IV ст. н. е.) з поховань № 5, 11, 14 та зруйнованого.

Однак слід зважати на те, що на Боспорі після припинення випуску нових монет тривалий час у грошовому обігу були старі монети⁴⁷. Тому монети Ріскупоріда VI могли потрапити в поховання середини і навіть другої половини IV ст. н. е. До другої половини IV ст. належать також поховання № 22 з двоплатівчастими фібулами і скроневими кільцями та № 25 з склянкою болотного кольору з синіми напаями.

клад античного времени.— КСИИМК, вып. XXVII, 1949, стор. 83, рис. 33а; В. В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг.— ИАК, вып. 56, 1914, стор. 129, рис. 20, 3, 7.

⁴² Д. М. Агаев. Высочайшие подвески с четырнадцатигранником.— СА, № 3, 1963, стор. 235. В. Д. Блаватский. Раскопки некрополя Фанагории 1938—1939 и 1940 гг.— МИА, № 19, 1951, стор. 202, рис. 9, 6; ОАК за 1900 г., стор. 30, рис. 80; ОАК за 1904 г., стор. 72, рис. 10; И. С. Каменецкий, В. В. Кропоткин. Погребение гуннского времени близ Танаиса.— СА, № 3, 1962, рис. 2, 1.

⁴³ В. Ф. Гайдукевич. Илурат.— МИА, № 85, 1958, стор. 137, рис. 150.

⁴⁴ И. Т. Кругликова. Боспор., стор. 170.

⁴⁵ Н. В. Пятышева. Ювелирные изделия Херсонеса. М., 1956, стор. 54—55, прим. № 6-7; табл. 12, 2—4.

⁴⁶ А. М. Хазанов. Генезис сарматских бронзовых зеркал.— СА, № 4, 1963, стор. 68, тип. 10.

⁴⁷ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, стор. 463; И. Т. Кругликова. Боспор., стор. 204—205.

Рис. 13. Намиста:

1—3, 7, 8 — скляні (поховання № 7, 13а, 18, 22); 4 — сердолік, бурштин, скло, гірський кришталь (поховання зруйноване); 5 — скло і паста (поховання № 16); 6 — скло, паста, бурштин (поховання № 136).

Уточнення дати ускладнюється тим, що вивчена лише частина некрополя. Час, з якого походять зруйновані будівництвом поховання, не з'ясовано, так само, як залишається невідомим поселення, якому належав некрополь. Але, безперечно, в період між готськими війнами і гунською навалою сільське населення в цій частині Боспору продовжувало існувати, хоча сусідні поселення поблизу сел Нововідрядне, Семенівка, Новомиколаївка були зруйновані пожежами 70-х років

III ст. н. е.⁴⁸ Населення, яке залишило некрополь поблизу Заморського, зберегло старі грецькі традиції в культово-поховальному обряді. Це звичай класти померлих переважно головою на схід, ховати їх у золотих вінках, в дерев'яних трунах, супроводжувати небіжчиків монетами — оболами Харона.

В матеріальній культурі цього населення можна констатувати лінію розвитку грецької культури. В інвентарі переважають грецькі елементи: червонолаковий і скляний посуд, кістяна піксіда, дерев'яний гребінь, пряжки, браслети, каблучки. Разом з цим, наявні елементи пов'язані з сарматськими пам'ятками (дзеркальця, сіролощений посуд). Відокремлюються також категорії речей, що відомі серед матеріалів культур більш північної території (типи фібул) і пам'яток Північно-Східного Кавказу (біконічна сіролощена посудина, скроневі кільця). З Сходом пов'язані й інші деталі особистого вбрання (намисто парфянського типу, поясні наконечники). Відзначимо, що суто готських елементів немає.

Всі ці негрецькі елементи свідчать про різну спрямованість культурних зв'язків пізньоантичного населення Боспору. Але не вони обумовлювали загальний характер культури і тому не могли істотно вплинути на її розвиток. Таким чином, висновок В. Ф. Гайдукевича про незначну роль готського впливу, обґрунтovаний матеріалами міського некрополя Пантікапея (Госпітальна вулиця)⁴⁹, підтверджується результатами дослідження сільського некрополя поблизу Заморського.

Що ж до сарматських елементів, то визначити окремі сарматські поховання тут не вдається. На боспорських сільських некрополях не простежувався, як це було в некрополі Пантікапея⁵⁰, ритуал, пов'язаний з сарматами, тобто звичай класти в могилу кінський убір. Таке саме явище, як і в Заморському, властиве більш раннім пам'яткам⁵¹. Наявність сарматських рис та відсутність розмежування етнічних груп сільського боспорського населення деякі дослідники пояснюють поступовим проникненням на Боспор сарматів, асиміляцією їх з грецьким населенням і сарматизацією останнього⁵². Є й інша точка зору, коли значне поширення різноманітної зброй, предметів особистого вбрання, туалету розглядається як загальне нівелювання матеріальної культури населення Північного Причорномор'я в перші століття, а сам процес, що звичайно характеризується як «сарматизація», не вважається етнічною рисою — він є лише хронологічною ознакою сарматського часу⁵³.

Приєднуючись до останнього висновку, ми вважаємо, що в наш час немає даних, які б свідчили про широке проникнення сарматів у середовище сільського населення європейської хори Боспору. Отже, мешканців, що залишили некрополь поблизу Заморського, можна визначити як боспорських греків. Щодо соціального становища, вони були більш-менш однорідні і належали до вільних або напіввільних землеробів, як і все сільське населення Боспору⁵⁴.

Набір інвентаря свідчить про середній достаток. Наявність у двох комплексах золотих ювелірних прикрас ще не є показником багатства

⁴⁸ И. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 70—89.

⁴⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство..., стор. 469—475.

⁵⁰ Там же, стор. 412, 475—477.

⁵¹ Т. М. Арсеньєва. Могильник у деревні Новоотрадное..., стор. 147; И. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 104.

⁵² Там же.

⁵³ Н. Н. Погребова. К вопросу о населении Знаменского и Гавриловского городищ.—КСИА, вып. 7, 1957, стор. 68; М. И. Вязьмицяна. Культура населения Нижнего Днепра после распада единой Скифии.—СА, 1969, № 4, стор. 75.

⁵⁴ В. Д. Блаватский. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье.—ПИСПАЭ, 1959, стор. 36, 39; И. Т. Кругликова. Боспор..., стор. 100, 105.

похованих. Такі прикраси, порівняно недорогі, були поширені серед ря-
дового населення античних держав Північного Причорномор'я⁵⁵.

Монети, червоноактовий і скляний посуд, ювелірні вироби свідчать
про те, що сільське населення і після готської навали мало грошове
господарство й вело торгівлю. Головним джерелом постачання цього
району ремісничою продукцією і товарами імпортного походження, ма-
бути, залишався, як і раніше, Пантікапей.

В. Н. КОРПУСОВА

Сельское население позднеантичного Боспора

Резюме

Статья посвящена изучению сельского населения Европейского Боспора в позднеантичное
время. На основании анализа погребального обряда и инвентаря некрополя второй
половины III — конца IV в. н. э. у с. Заморское автор приходит к выводу о принадлеж-
ности некрополя греческому свободному или полусвободному земледельческому насе-
лению, более или менее однородному по социальному положению, среднему по достатку.

Наличие некоторых негреческих элементов (сарматских, меотских и др.) расце-
нивается не как непосредственное проникновение негреческого этноса, а в плане
культурных влияний и нивелировки материальной культуры, хотя в целом последняя
продолжает линию развития греческих традиций.

Материалы некрополя свидетельствуют с том, что и после набегов варваров в
III в. н. э., сжегших многие поселения и города, на этой территории продолжало жить
то же население, что и раньше.

Значение некрополя особенно велико, так как это пока единственный исследован-
ный периферийный могильник последнего периода существования Боспора.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії

Неодноразово в археологічній літературі порушувалися питання, пов'язані з систематизацією та класифікацією різних категорій досліджуваного матеріалу. Така робота була проведена нами для однієї з категорій — амфорної тари, що походить з різних шарів і комплексів Ольвії VI—V ст. до н. е. Для складання запропонованої нижче схеми використовувались, в основному, цілі екземпляри, але вже після її побудови стало можливим прив'язати до певних типів амфор і ряд фрагментованих посудин¹.

Більшість дослідників прийняла і визнала найдоцільнішою ієархічну систему побудови різних схем, коли групування предметів йде від загальних ознак до часткових. Якщо кілька варіантів однієї ознаки поєднуються з одним варіантом другої, то саме ця друга і стає спільною².

⁵⁵ В. Ф. Гайдукевич. Некрополи некоторых боспорских городов, стор. 210—211; Н. М. Пятова. Ювелирные изделия Херсонеса..., стор. 55.

¹ Базою для складання пропонованої класифікаційної схеми були амфори, що зберігаються у фондах Київського Історичного Музею, Інституту Археології АН УРСР та у заповіднику «Ольвія».

² Б. И. Машак. К разработке критериев сходства и различия керамических комплексов.— Археология и естественные науки. М., 1965, стор. 313.

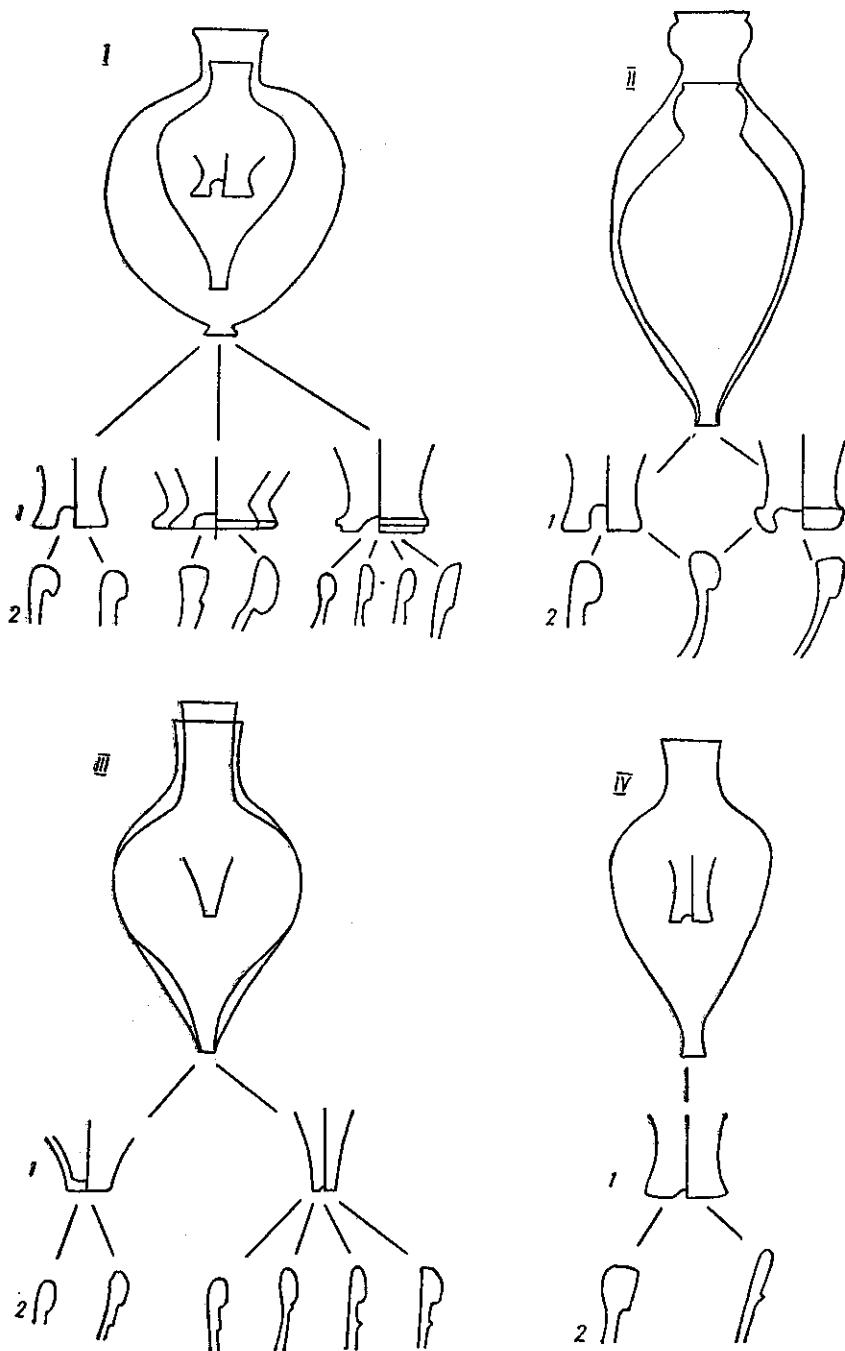

Рис. 1. Схема класифікації амфор VI—V ст. до н. е. з Ольвії. I—IV відділи амфор:

1 — групи кожного відділу; 2 — типи кожного відділу.

При розгляді особливостей форм ранніх амфор цілком виразно простежується саме така картина їх взаємозалежності — кілька різновидів вінець (більш-менш близьких між собою) поєднуються з одним, досить стійким типом ніжки. Тому форму ніжки, її конфігурацію, розріз ми вважаємо однією з основних типоутворюючих ознак загального порядку і за цим принципом виділяємо відділи, а за різними варіантами ніжок — групи.

Вінця амфор зазнають значних відхилень навіть всередині певного типу. Це морфологічна особливість другого, часткового порядку, яка кладеться в основу найнижчого ступеня класифікації. Таким чином, поєднання загальних та часткових ознак і дає уявлення про певний тип посудини.

Під час розгляду й оцінки основних типоутворюючих ознак необхідно звернути увагу на загальну конфігурацію посудини та її метричні особливості. Загальна конфігурація сама по собі досить складна і тому для класифікації потребує певного розчленування. З іншого боку, в практичній роботі ми маємо найчастіше справу з фрагментами посудин, тому для нас важливе виділення одиниць класифікації саме по різних профільованих деталях.

Щодо метричних ознак, то при даному обсягу досліджуваного матеріалу їх ще не можна з достатньою обґрунтованістю покласти в основу виділення тих чи інших одиниць класифікації, вищого або нижчого порядку. Кожний відділ має переважно одиничних представників, і наші метричні дані поки що можуть лише сприяти повнішій їх характеристиці. Очевидно, з накопиченням матеріалу становище це зміниться.

Таким чином, до основних типоутворюючих ознак належить форма профільованих частин амфори та загальні обриси тулова. Метричні ознаки їх супроводжують.

В кожному окремому випадку поєднання вищезгаданих ознак дає уявлення про певну посудину або групу, місце її в загальній системі амфор того часу тощо.

Така класифікація звичайно має формальний характер, але це не заважає їй бути основою для побудови типологічних та еволюційних рядів різних амфор, а отже і базою для певних історичних висновків. Очевидно, ця схема з деякими уточненнями її змінами придатна й для інших класів кераміки (глечики, пелики і т. д.).

В межах відомого нам амфорного матеріалу (VI—V ст. до н. е.) відділяються чотири відділи (8 груп, 18 типів). Ці градації (відділи, групи, типи) не є непорушними і незмінними. Схема може змінюватись стосовно до умов певних досліджень. Опис кожного відділу враховує загальну конфігурацію посудин і різні метричні дані (рис. 1).

I відділ — амфори з ніжкою, що має трапецієподібний розріз, широку низьку ямку. Така ніжка в археологічній літературі звичайно називається кільцевим піддоном.

II відділ — амфори з циліндричними в розрізі ніжками і додатковими деталями у вигляді оперізуючої частини (найчастіше в літературі вони називаються хіоськими).

III відділ — амфори з циліндричною в розрізі ніжкою, підошвою, що розширюється, та мілкою ямкою.

IV відділ — амфори з конусоподібними в розрізі ніжками (нерідко називаються склянкоподібними).

В запропонованій статті ми обмежимось розглядом посудин I відділу.

I. Амфори з трапецієподібною в розрізі ніжкою

(кільцевий піддон)

Основні ознаки відділу³

1. Вінця — в розрізі наближаються до кола чи еліпса, що стоїть по своїй вертикальній осі, звичайно масивні, з підсічкою, часто карнизоподібні або навислі.

³ Опис ознак груп, типів, окремих посудин даний за формою картки, розробленої раніше. Н. О. Лейпунська. Методика класифікації амфор.— Археологія, 3. К., 1971.

2. Шийка — коротка по відношенню до тулуба, з невеликим розширенням догори, що надає їй воронкоподібної форми.

3. Ручки — за розміром відповідають висоті шийки, звичайно в розрізі еліпсоподібні, щодо горизонтальної площини тулуба стоять вертикально. Пальцеві вдавлення в основі ручок трапляються рідко.

4. Тулуб — наближається до кулястої форми, рідше конусоподібної (в останньому випадку плічка високо розміщена), має чітко фіксовані переходи від шийки до плічок.

5. Ніжка — має вигляд невисокого піддона різних варіантів, що оперізує край підошов амфори.

6. Глина — різної якості й складу, найчастіше жовтого і червоного кольорів, з різними домішками.

7. Знаки — крім орнаментації на деяких амфорах цього типу є різні знаки: рисунки типу меандра (широкий мазок лаком або червоною фарбою), кружки *dipinto* тощо.

8. Основні розміри посудин у межах (*m*): $H=0,45-0-65$, $D=0,25-0,40$, $H_3=0,10-0,12$, $H_1=0,30-0,45$, $H_5=0,55-0,60$ *.

Основні співвідношення розмірів: $D/H_5=0,6-0,9$ (з переважанням 0,7); $H_1/H=0,6-0,8$ (з переважанням 0,6); $H_3/H=0,1-0,2$ (з переважанням 0,2); $H_5/H_1=1,0-1,4$ (з переважанням 1,2).

Таким чином, амфори, що належать до цього відділу, найчастіше мають коротку шийку, тулуб, що тяжіє до кулястого (D звичайно міститься трохи вище середини висоти тулуба), та низьку ніжку — піддон. Відносно великих коливання різних розмірів для різних посудин пояснюються відмінністю метричних ознак амфор у групах.

За формою профілювання ніжки утворено три групи. До першої належать посудини з піддоном, що має аморфні, непідкреслені обриси; до другої — з чітким профілюванням; до третьої — з ускладненим профілюванням та витягнутими пропорціями всієї ніжки.

За різними варіантами форми вінець виділено типи. В характеристиках останніх необхідно враховувати метричні й морфологічні ознаки, їх взаємозалежність та змінюваність.

Група I, тип 1. До нього належать амфори з вінцями, що в розрізі наближаються до кола (іноді навіть до квадрата), пухких округлих обрисів, з явно позначеною, ввігнутою підсічкою. Ніжки мають вигляд піддона без чітких граней, ямка повторює його форму, верхня її твірна звичайно горизонтальна. Амфори з такими піддонами виготовлялись нерідко з темно-жовтої, брунатної з рідкими блискітками глини. До цього типу можна віднести амфори, подібні до № 93, 100, 132 (рис. 2, 1). Певно, сюди мають входити і деякі екземпляри, орнаментовані широкими смугами ⁴.

При загальній типологічній схожості кожна посудина має виразні особливості, зокрема в характері орнаментації. Так, смуги лаку або лакоподібної фарби на амфорі № 93 брунатно-червонуваті, завширшки 3—5 см і розміщені строго у звичайній схемі розпису; на амфорі № 132 вони нанесені так само, але неохайно, місцями подвоюються. Ширина смуг — 3—3,7 см. Орнамент на амфорі № 100 теж витримано в суворій схемі, але верхній пояс складається з двох смуг, а нижній — з однієї. Ширина їх близько 3 см.

Різняться також і інші деталі. Так, вінця схожі в розрізі, мають іноді чіткі обриси (№ 132, 100), а інколи більш пухкі — нагадують ва-

* В роботі прийнято такі умовні позначення: H — загальна висота посудини, D — найбільший діаметр, H_3 — висота шийки, H_1 — нижньої частини посудини (до місця розміщення D), H_5 — тулуба без шийки. Вибір H_5 зумовлений тим, що при тяжінні ранніх амфор до кулястої форми не завжди можна досить чітко визначити місце розташування D .

⁴ Й. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83, 1960, стор. 138, табл. 11, 6 (амфори з широкою смugoю другої половини VI ст. до н. е.).

лик (№ 93). Щодо форми ніжок, то амфора № 93 при досить широкому піддоні має невеличку ямку, а у № 132 і 100 висота піддона і ямка більша, проте загальна ширина ніжки менша. Глина, за деяким винятком, належить до групи середземноморських (№ 93 зроблена з брунатної глини з дрібними блискітками, 100 і 132 — з чистої темно-жовтої).

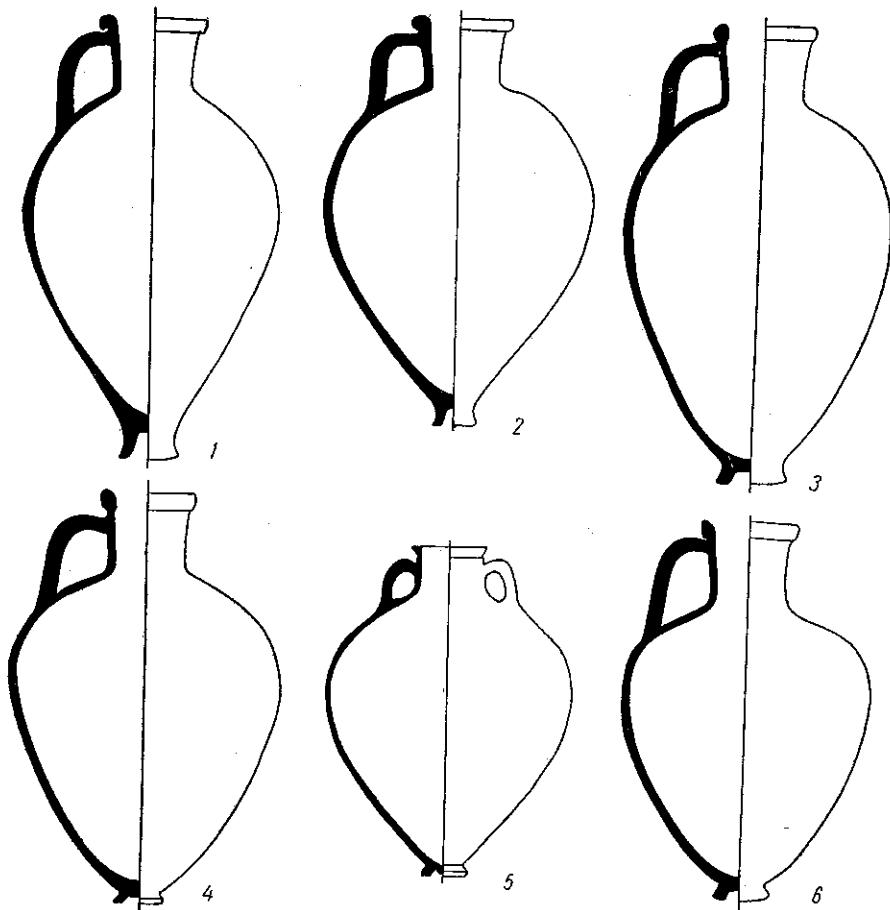

Рис. 2. Амфори I відділу, типи 1, 2 (1—3); амфори I відділу, типи 3, 4 (4—6).

Наявні на деяких амфорах цього типу знаки поки що не піддаються точному дешифруванню.

Група II, типи 2, 3. Сюди входять амфори з низькими й широкими, чітко профільованими піддонами. Ямка звичайно повторює форму його зовнішньої твірної і має в центрі опуклість. Вінци в розрізі наближаються до еліпса або прямокутника; масивні, з виразною підсічкою. Характерні для них воронкоподібні шийки, які чітко відділяються від тулуба. Глина брунатнувата з дрібними домішками слюди. До типу 2 належать амфори, схожі з № 188 і 101, до 3 — № 134 (рис. 2, 3).

Тип 4, що стоїть окремо у чисто формальному відношенні, є переходним до групи III (амфора № 69) (рис. 2, 6).

Поряд з спільними особливостями, характерними для відділу першого, амфори 4-го типу мають деякі відмінності в деталях: врізні пояски на шийці, невеликі валики, що йдуть по її низу тощо. Глина середземноморського типу, поверхня старанно загладжена.

Група III, типи 5, 6, 7. До цієї групи належать амфори, які в літературі найчастіше називають протофасоськими (№ 105, 113, 115, 7,

21 та ін.) (рис. 3). Вони являють собою невеликі посудини ($H=50,0 \text{ см}$, $D=30,0 \text{ см}$) з рядом особливостей в деталях. Відносно високе розміщення плічок наближає форму тулуба до конусоподібної, але твірна їх має деяку округлість. Шийка коротка, дещо воронкоподібна; у плані вона кругла або еліпсовидна. Невелика ніжка належить до типу чітко профільованих піддонів з ускладненою в порівнянні з попередніми типами твірною. Вінця в розрізі наближаються до прямокутника з чіткою підсічкою. Декор, крім врізних поясів по шийці та зрідка валиків по її нижньому діаметру, як і у амфор 4-го типу, відсутній. Дуже рідко трапляються енгліфічні кружки і знаки *dipinto*.

Одним з основних питань у вивченні керамічного матеріалу, зокрема амфорного, є визначення його хронології. При сьогоднішньому стані фіксації матеріалу і збереження його ми здебільшого не можемо встановити стратиграфічних умов знахідок. Надто мало в нашому розпорядженні закритих комплексів.

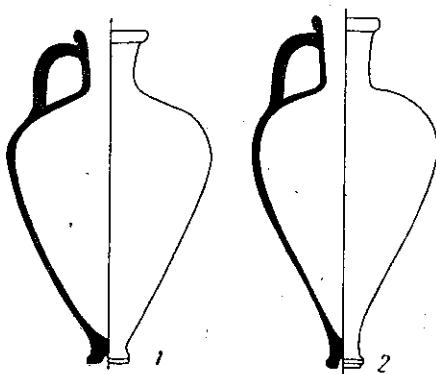

Рис. 3. Амфори I відділу, типи 5—7 (1, 2).

Тому датування звичайно проводиться на підставі непрямих даних, і про питання хронології можна говорити тільки в гіпотетичному плані. Так, ряд ознак орнаментального характеру дослідники найчастіше вважають хронологічними. Здебільшого вони характерні для всього архаїчного періоду і лише в рідкісних випадках окреслюють вужчі рамки. Йдеться про орнаментацію посудин смугами лакоподібної фарби, рельєфні валики, різні знаки тощо.

Орнаментація подібного стилю нерідко виступає в декоруванні грецької кераміки і не є характерною лише для амфор. Аналогічний розпис має велика категорія столового посуду, так звана кераміка з поясами, що існувала в материковій, островній та малоазійській Греції ще з мікенських часів. Значна її кількість трапляється і в Північному Причорномор'ї, в шарах VI—V ст. до н. е.⁵ Тут могли мати вплив традиції стрічкової кераміки, оздоблення посудин фризами, що, в свою чергу, було, очевидно, пов'язане з геометричним характером усього раннього живопису і декору. Про стійкість цієї традиції свідчить поява елліністичної групи посудин з подібною орнаментацією.

Безперечно, наявність смуг по тулубу характерна для багатьох видів кераміки, що якоюсь мірою відбиває загальний стиль прикладного живопису архаїчних часів. Зрідка така орнаментація може бути корисною і для хронології. Зокрема, з часом розпис стає недбаліший, смуги звужуються, змінюються їх розміщення (у верхній частині наносяться дві). І. Б. Зеест вважає, що подвійний пояс вузьких смуг властивий амфорам другої половини VI ст. до н. е.⁶

Певний інтерес становить і рельєфна орнаментація частини посудин 4—7-го типів. У них по низу шийки йде невеликий (близько 0,3 см) округлий валик. Ця ознака, добре відома у VII—VI ст. до н. е. для амфор стилю Фікллура та інших, є, безперечно, відображенням традицій, які існували у виробництві металевого посуду. Отже, валик можна вважати хронологічною ознакою, хоч він не дає поки що досить вузьких меж, оскільки не трапляється пізніше V ст. до н. е.

⁵ V. Grace. Amphoras and the Ancient wine Trade, p. 35 — тут є цікавий приклад розписної амфори навіть V ст. до н. е., весь тулуб якої вкритий паралельними смугами аналогічно простому посуду.

⁶ И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 72.

Цікаво, що подібне оформлення шийки відоме і в значно пізніші римські часи, хоч і надзвичайно рідко в класичну і навіть елліністичну епоху, для якої нерідко буває характерне наслідування архаїчних рис⁷.

На шийці багатьох амфор раннього часу, в тому числі й екземплярів першого відділу, після випалювання ставились різні знаки, найчастіше червоною фарбою.

Судячи за їх розміщенням та іншими даними, напевно, вони виконували такі самі функції, що й пізніші клеймування. Можливо, що саме це і зумовило в дальшому локалізування деяких знаків і клейм на шийках амфор (гераклейські, частина фасоських). Але в ранні часи найчастіше трапляються різні мазки, хрести, кружечки тощо. Поділити їх на хронологічні групи поки що неможливо.

Амфори першого відділу були поширені в Північному Причорномор'ї у VI—V ст. до н. е. Тепер є можливість встановити послідовність існування окремих типів.

За рядом ознак найранішими є, очевидно, амфори I групи — частина їх звичайно датується першою половиною VI ст. до н. е.⁸ Проте більшість належить до пізнішого періоду, в усякому разі до середини або другої половини VI ст. до н. е.⁹ Для цього типу характерне переважання пухких, округлих у плані вінець, амфорних піддонів, кулястих обрисів тулуба. Виготовлені амфори з дуже чистої, шаруватої глини жовтого тону з домішками слюди. Але трапляються екземпляри, в яких крихка глина має домішки піску і слюди. Можна припустити, що тут представлені вироби різних майстерень (центрів). Найбільша їх кількість, за стратиграфічними умовами знахідок, належить до другої половини VI ст. до н. е. Про їх даліше існування свідчить і те, що нерідко вони виступають разом з хіоськими амфорами V ст. до н. е. з роздутою шийкою.

До складу II групи входять найраніші амфори Ольвії, але між ними простежуються і деякі відмінності. Так, посудини 4-го типу за характером своїх ознак здаються давнішими, ніж 5—7-го типів, які відомі в шарах кінця VI—V ст. до н. е.¹⁰ Коли припинилось існування цих амфор, встановити важко. Найімовірніше, це відбулося у другій половині V ст. до н. е.

Необхідно звернути увагу ще на одне питання, пов'язане з вивченням ранніх грецьких амфор. Типологічно до групи виробів з трапецієподібними в розрізі ніжками належать посудини другої половини VI ст. до н. е., орнаментовані широкими смугами. Походження їх пов'язується з якимось дорійським центром на підставі наявності на одному такому екземплярі знака дорійського алфавіту¹¹. Приєднуючись до цієї точки зору, І. Б. Зеест все ж висловлює припущення, що згаданий центр розміщувався десь у районі Східного Середземномор'я, бо за орнаментацією амфори близькі до хіоських¹². На нашу думку, досить обґрунтованим є віднесення цих амфор з широкими смугами до виробництва Хіосу. Підставою є такі факти.

1. Піддон амфор цієї групи не має чіткого профілювання і загаль-

⁷ М. И. Вязьмина. Сарматские погребения у с. Новофилипповка.— Вопросы скіфо-сарматской археологии. М., 1952, стор. 231, табл. IV, 3, стор. 234.

⁸ И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 69. Нерідко амфори орнаментовані широкими смугами лаку.

⁹ Там же, стор. 71—72; Т. Н. Книпович. Некрополь в северо-восточной части Ольвийского городища.— СА, VI, С. И. Капошина. О скіфских элементах в культуре Ольвии.— МИА, № 50, 1956, стор. 158.

¹⁰ Ці амфори відомі в боспорських похованнях кінця VI — початку V ст. до н. е. И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 80. В Ольвії в ямі № 1 на ділянці А₁ (розкопки 1955 р.), а також у міських шарах античних міст Північного Причорномор'я.

¹¹ Б. Н. Граков. Клеймо на амфоре VI в. до н. э.— НС, II, Труды ГИМ, вып. XXVI. М., 1957; И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 72.

¹² И. Б. Зеест. Вказ. праця.

ною своєю конфігурацією дуже нагадує циліндричну ніжку з грибоподібною або циліндричною ямкою, відому для хіоських зразків VI—V ст. до н. е.

2. Амфори, орнаментовані, як і хіоські, широкими смугами, у тому числі іноді й роздутою шийкою, наявні в ранніх шарах Ольвії, Пантикалея, Тірітаки, Німфея та інших міст. Розпис на хіоських амфорах відомий і для більш раннього часу — першої половини VI ст. до н. е. (за матеріалами Березані, Німфея).

3. Вищезгаданий знак корінфсько-мегарського алфавіту було нанесено червоною фарбою на амфору після випалу. Це міг зробити не обов'язково майстер, який формував посудину.

4. Судячи за описом, глина близька до тіста хіоських амфор¹³.

5. Непрямим доказом хіоського походження екземплярів цієї групи може бути наявність в Ольвії значної кількості ранньої хіоської кераміки інших видів, тим часом як дорійські вироби для цього періоду дуже рідкісні¹⁴.

Отже, амфори з широкими смугами, датовані другою половиною VI ст. до н. е., за своїм походженням найімовірніше хіоські.

Особливий інтерес становить співвідношення ознак 3-го і 4—7-го типів, тобто групи II і III. Для них в цілому характерне тісне переплетення і взаємозалежність морфологічних та метричних ознак, що зумовлює значні труднощі під час класифікації. З другого боку, саме цей тісний зв'язок і дав змогу зробити деякі припущення.

Дослідження різних співвідношень, зокрема висот і діаметрів посудин, встановлює, що за багатьма параметрами амфори 4-го типу близькі до амфор 5—7-го типів. Морфологічні ознаки перших виразно передують особливостям останніх: тут є ті ж самі прямокутні в розрізі вінця, але масивніших, округлих обрисів, характерних для більш раннього часу. Ніжка 4-го типу вже менша і дещо витягнута, але ще не набула ускладненого профілювання 5—7-го типів (так звані протофасоські). Спостерігаються і певні відмінності: вінця стають вужчі й менші в основних розмірах, ускладнюються ніжка, але зберігається велика ямка і загальний характер піддона, втрачається кулястість посудини і зменшується її висота й діаметр. Всі ці відхилення в деталях відповідають картині змінюваності ознак в цілому — від простіших форм до ускладнених. Очевидно, розглядувані амфори типологічно повинні були прийти на зміну амфорам 4-го типу. Це підтверджується і характером їх метричних ознак, співвідношення яких у посудин 4, 5—7-го типів близьке між собою.

Типологічний аналіз дає можливість висунути гіпотезу щодо походження так званих протофасоських амфор, поширених в Північному Причорномор'ї. Посудини 4-го типу дослідники нерідко вважають сасоськими, а 5—7-типові, що найчастіше називаються протофасоськими, зв'язують з виробництвом Фасосу. Враховуючи близькість цих типів, можна припустити, що вони походять з одного центру.

Остаточне розв'язання проблеми залежить від того, наскільки надійно визначене походження амфор хоча б одного з типів. На жаль, в основу атрибутації цих виробів звичайно кладеться тільки візуальне визначення форми ніжки і її характеру, кольору, якості тіста. Проте, за нашими спостереженнями, тут відсутня така чітка картина — нерідко схожа глина властива різним типам амфор і навпаки.

Слід зауважити, що належність амфор 5—7-го типів визначається обережно. Так, І. Б. Зеест відзначає тільки, що глина їх подібна до

¹³ І. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 72.

¹⁴ Відома родоська (дорійська) кераміка в ранніх шарах, проте вона ще точно не локалізована, і багато хто з дослідників вважає, що вона походить з різних, у тому числі і юнійських центрів. Н. А. Сидорова. Архаическая керамика из Пантикалея. — МИА, № 103, 1962, стор. 95 і далі.

фасоської і різко відрізняється від глин інших центрів¹⁵. Крім того, у складному профілюванні їх ніжок вбачається схожість з ніжками біокінчих фасоських амфор. Є припущення, що обидва типи виготовлялись на Фасосі одночасно. Звичайно, виготовлення різних типів посуду в одному центрі цілком реальне, особливо при можливості існування кількох гончарних майстерень у полісі. Але характер зміни морфологічних ознак свідчить, що ці амфори є завершальним етапом 4-го типу, а не початком розвитку пізніших фасоських¹⁶. Так, форма ніжки останніх 5—7-го типів більш схожі з піддоном — широка ямка, вертикальні грани тощо. Не простежується нічого спільногого і в формі вінець.

Таким чином, переконливішою і вірогіднішою здається гіпотеза щодо самоського походження протофасоських амфор. Дальше накопичення матеріалу дасть можливість остаточно відповісти на це питання¹⁷.

В результаті докладного розгляду амфор 1 відділу ми маємо картину досить складної сукупності посудин різних щодо походження та ряду хронологічних ознак, але об'єднаних за своїми типологічними характеристиками.

Каталог амфор 1 відділу

Порядковий №	Назва деталі	Опис деталей	Висота, см	Діаметр, см
1/1 055—871	Вінця	У розрізі наближаються до прямокутника. Зовнішня частина твірної вертикальна. Є широка підсічка. Вінця масивні, карнизоподібні	51,5 ¹⁸	30,2
	Шийка	Догори дещо розширяється. В плані являє еліпс. Чітко відділена від тулуба	2,2	1,5
	Ручки	Еліпсоподібні	11,2	13,5×12,2 ¹⁹
	Тулуб	З високо розміщеними плічками, округлою твірною	10,0	
	Ніжка	Типу чітко профільованого піддону. Ямка в розрізі трапецієподібна	2,7	4,5; 5,5
	Глина	Чиста, світлого, жовто-сіруватого тону, всередині черепка — сіра		
	Інші ознаки	Можливо, сліди ангобу		
2/66 Б/27—389	Вінця	У розрізі наближаються до прямокутника. Підсічка згладжена. Лінії твірної невиразні	45,0*	27,2**
	Шийка	Трохи розширяється догори, у плані — коло. Перехід до плічок виділяється, але невиразно	1/8	1,3
	Ручки	Еліпсоподібні, сплющені	8,7	10,2
			11,0	3,7×2,0

¹⁵ И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 80.

¹⁶ Там же, табл. VI, рис. 16.

¹⁷ Фасоське походження цих амфор бере під сумнів і О. Д. Лордкіпанідзе, який називає їх псевдосамоськими. О. Д. Lordkipanidze. Colchis in the Early Antique Period and her relations with the Greek World — Archeologia, XIX, 1968, стор. 37—40.

¹⁸ Тут і далі зірочками буде позначено найбільші висоти (*) та діаметр (**) амфори.

¹⁹ Тут і далі діаметри шийки даються по вінцях.

Продовження таблиці

Порядковий №	Назва деталі	Опис деталей	Висота, см	Діаметр, см
3/69 Б ₂₇ -2698	Тулуб	Наближається до конусоподібного, з високим розміщенням плічок. Округлий характер твірної		
	Ніжка	У вигляді чітко профільованого піддона. Ямка в розрізі трапеціеподібна	2,1	4,1—4,6
	Глина	Цегляного тону із значною кількістю блискіток слюди		
	Інші ознаки	Немає		
	Вінця	У розрізі наближаються до прямокутника, поставленого по довгій осі. Широка горизонтальна підсічка (0,5 см). Вінця масивні, карнизоподібні	49,7*	32,9**
	Шийка	Розширяється догори, воронкоподібна. У плані — коло. Чітко відділяється від плічок	11,8	12,9
	Ручки	Еліпсоподібні, сплющені	13,0	3,7×1,6
	Тулуб	Наближається до кулястого		
	Ніжка	Типу піддона, без складного профілювання. Ямка трапеціеподібна в розрізі	2,3	5,6—6,4
	Глина	Жовта, є блискітки слюди		
4/93 Б ₃₅ -59 Ас10815	Інші ознаки	Врізний поясок на 2,0 см, нижче вінець по шийці. Маленький валик по нижньому діаметру шийки. Поверхня амфори добре загладжена	60,5*	35,8**
	Вінця	У розрізі наближаються до кола, з широкою підсічкою. Створюється враження нависаючого валика		
	Шийка	Пряма, дещо розширюється у верхній частині, у плані коло. Різко відділена від плічок	10,2	14,6
	Ручки	Еліпсоподібні, поставлені вертикально	12,5	4,0×2,1
	Тулуб	Кулястий, з чітким відділенням від шийки		
	Ніжка	Має форму аморфного піддона	2,6	8,1—9,1
	Глина	Коричнева, є дрібні блискітки слюди		
	Інші ознаки	Амфора по вінцях, ручках і тулубу, пофарбована смугами брунатнувато червонуватого лаку. Ширина смуг 3,0—5,0 см. Поверхня посудини добре загладжена, створюючи враження лощіння		
	Вінця	У розрізі наближаються до кола, валикоподібні, слабо відділяються від стінки шийки	74,0*	36,8**
	Шийка	Розширюється догори воронкоподібно, у плані — коло, різко відділене від плічок	15,2	14,0
5/99 Б ₂₇ -256	Ручки	Еліпсоподібні, поставлені вертикально, з незначним відхиленням	19,0	4,6×2,7

Продовження таблиці

Порядковий №	Назва деталі	Опис деталей	Висота, см	Діаметр, см
6/100 Б ₄₉ —149	Тулуб	Наближається до кулястого		
	Ніжка	Має форму низького аморфного піддона. Ямка в розрізі трапецієподібна, різко розширяється донизу (тип. I)	3,0	6,2—6,6
	Глина	З дрібними домішками (білі, чорні)		
	Інші ознаки	Амфора орнаментована смугами червонуватого лаку по вінцях, ручках, під ручками та тулубу. Схема орнаментації не виходить за рамки звичайної. Різиться тільки меншою шириною смуги і недбальством виконання. На одному боці шийки — сліди кружка dipinto, діаметром 2,0 см. На боці амфори є вм'ятина, яка утворилася до випалювання, очевидно, під час сушіння на сонці		
	Вінця	У розрізі наближаються до кола, масивні, валикоподібні, з широкою підсічкою	54,2*	31,2**
	Шийка	Трохи розширяється догори, у плані — еліпс, плавний перехід до плічок	10,9	13,5×12,5
	Ручки	Еліпсоподібні, поставлені вертикально	12,8	3,8×2,0
	Тулуб	Кулястий		
	Ніжка	Має форму високого піддона, що ледь розширяється донизу. Ямка висока, майже циліндрична	1,3	4,8—5,5
	Глина	Чиста, темно-жовта		
7/101 Б ₃₇ —80 Б—5486	Інші ознаки	Амфора орнаментована смугами чорно-брунатного лаку по вінцях, ручках і тулубу, на якому вони розміщені двома поясами: верхній складається з двох смуг, нижній — з однієї. Ширина смуги — близько 30 см. На одному боці шийки чорним лаком нанесено знак типу меандра		
	Вінця	Масивні, у розрізі наближаються до еліпса, поставленого вертикально по його довгій осі. Рівна і досить широка підсічка	54,6*	35,2**
	Шийка	Трохи розширяється догори, у плані — еліпс	11,2	14,5×13,9
	Ручки	Еліпсоподібні	11,8	4,2×2,0
	Тулуб	Кулястий		
	Ніжка	У вигляді низького, чітко профільованого піддона з виділеним пояском. Ямка в розрізі трапецієподібна, але верхня її твірна опукла	2,0	5,6—6,9
	Глина	Чиста, брунатна		
	Інші ознаки	Поверхня амфори добре загладжена. Орнаментації немає. По шийці, нижче вінця, проходить врізний поясок. На ручці — три зарубки		

Продовження таблиці

Порядковий №	Назва деталі	Опис деталей	Висота, см	Діаметр, см
8/105 Б ₇ -492	Вінця	У розрізі наближаються до прямокутника, поставленого по вертикальній осі. Є велика горизонтальна підсічка	49,2*	26,4**
	Шийка	З незначним розширенням догори. В плані еліпс, але з дуже малою різницею в осіх, чітко відділена від плічок	1,8	1,2
	Ручки	Еліпсоподібні	9,5	10,0×9,0
	Тулуб	Наближається до конусоподібного. Твірна округла	12,3	4,2×1,5
	Ніжка	Типу піддона з ускладненим профілюванням. Ямка циліндрична. Пошкоджена	3,3	4,2—5,0
	Глина	Темно-жовта, чиста		
	Інші ознаки	Немає	47,0*	25,2**
9/113 Б ₂₇ -258	Вінця	У розрізі наближаються до нерівнобедреної трапеції. Є невелика підсічка		
	Шийка	З незначним розширенням догори. Циліндрична, в плані — еліпс. Чітко відділяється від плічок	9,0	10,1×9,1
	Ручки	Еліпсоподібні	11,5	3,2×1,7
	Тулуб	Наближається до конусоподібного. Округлий характер твірної		
	Ніжка	Типу піддона з ускладненим профілюванням. Грані виділені вузькими ремінцями. Ямка у вигляді зрізаного конуса	4,2	3,8—4,1
	Глина	Жовто-брунатного кольору з різними домішками, незначна кількість частинок слюди		
	Інші ознаки	Немає		
10/115 Б-40-4	Вінця	У розрізі наближаються до прямокутника. Слабо виражена підсічка	45,0*	24,8**
	Шийка	Циліндрична. У плані — еліпс. Чітко відділена від плічок	1,3	1,0
	Ручки	Еліпсоподібні	9,5	10,2×8,0
	Тулуб	Наближається до конусоподібного. Округлий характер твірної	9,3	3,5×1,8
	Ніжка	У вигляді чітко профільованого піддона. Ямка наближається до циліндричної	2,7	3,2—4,4
	Глина	Жовтувато-коричнева, з дрібними незначними домішками		
	Інші ознаки	Немає		
11/132 049-2405	Вінця	Масивні, у розрізі наближаються до кола, дзьобоподібна підсічка	57,5*	33,7**

Продовження таблиці

Порядковий №	Назва деталі	Опис деталей	Висота, см	Діаметр, см
12/134 049—2407	Шийка	Трохи розширяється догори. У плані — коло	10,7	14,7
	Ручки	Еліпсоподібні	13,5	3,7×2,0
	Тулуб	Наближається до кулястого		
	Ніжка	У вигляді піддона, ямка в розрізі трапеціеподібна, із заокругленням твірної в нижній частині	3,5	7,5
	Глина	Жовта, чиста		
	Інші ознаки	Амфора орнаментована широкими смугами брунатного лаку по вінцях, ручках і тулубу; на останньому — двома поясами. На всю ширину і висоту однієї половини шийки широким недбалим мазком червоною фарбою (вохро?) нанесено знак типу меандра у висоту однієї половини шийки		
			65,3*	39,5**
13/188 5543	Вінця	У розрізі наближаються до прямокутника, твірні прямі, з чітким профілюванням. Замість підсічки — вдавлення (глибина — 0,1 см)		
	Шийка	Дещо розширяється догори, у плані — еліпс	8,0	13,0×12,2
	Ручки	Еліпсоподібні, мають акуратні пальцеві вдавлення в основі	8,2	3,7×2,5
	Тулуб	Наближається до кулястого		
	Ніжка	У вигляді чітко профільованого піддона. Верхня твірна трапеціеподібної в розрізі ямки має опуклість у центрі	1,3	6,2—6,5
	Глина	Блідо-червона, незначна домішка чорних частинок і дрібного піску		
	Інші ознаки	Поверхня амфори добре загладжена. Орнаментації немає		
			54,5*	35,0**
	Вінця	У розрізі наближаються до прямокутника, поставленого по вертикальній осі. Широка підсічка. Вінця масивні	3,0	1,5
	Шийка	Воронкоподібна, у плані — еліпс. Чітко відділена від тулуба	12	13,5×14,5
	Ручки	Еліпсоподібні	10,0	—
	Тулуб	Наближається до конусоподібного. Округлий характер твірної		
	Ніжка	Типу чітко профільованого піддона. Ямка в розрізі трапеціеподібна, але верхня твірна опукла	2,0	6,0—6,5
	Глина	Жовтувато-брунатна, з невеликими домішками слюди		
	Інші ознаки	По верху шийки проходить врізний поясок. По її нижньому діаметру — валик. На тулубі помітні сліди загладжування		

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

**Классификация амфор архаического времени
из Ольвии**

Резюме

В работе рассматриваются вопросы классификации амфор из Ольвии, в частности, относящихся к VI—V вв. до н. э. По ряду общих и частных признаков они делятся на отделы, группы и типы. Здесь анализируются образцы 1 отдела — амфоры с трапециевидной в разделе ножкой (кольцевой поддон). Определяется ряд хронологических и других особенностей отдела. Рассматриваются вопросы происхождения некоторых типов: часть сосудов отнесена к хиосскому производству,protoфасосские амфоры сближаются с самосскими.

ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

С. В. СМИРНОВ

Крем'яний комплекс орінського місцевознаходження Берегове II в Закарпатті

У 1969 р., під час обстеження виявленої Й. Скутилом стоянки Мала Гора¹, Закарпатською палеолітичною експедицією були проведені розвідкові роботи в околицях м. Берегового з метою пошуку нових палеолітичних пам'яток. Внаслідок цих робіт було виявлено нове пізньопалеолітичне місцевознаходження із значною кількістю археологічного матеріалу.

Місцевознаходження розташоване за південною околицею м. Берегового, в південній частині так званого Берегівського мілкогір'я, що останцем підноситься над рівною поверхнею Тиської рівнини.

Площа поширення знахідок являє собою південний схил одного з підвищень, верхні нашарування якого були знесені бульдозером під час підготовки схилу під посадку винограду. В результаті цього в товщі суглинкових порід були виявлені численні крем'яні знахідки, що залагали на глибині 40—70 см від сучасної поверхні. Під час земляних робіт більша частина знахідок була зрущена з місця свого первісного залягання, деякі знахідки виявлено *in situ*. Серед них значна кількість погано збережених уламків кісток.

Наведені факти дозволяють дійти висновку про існування на місцевознаходженні культурного шару, пошкодженого і частково знищеної земляними роботами. Виявлені знахідки мають добру збереженість. Лише на деяких з них помітні сліди пізніших пошкоджень у вигляді незначних щербин.

Для виготовлення виробничого інвентаря застосовувався головним чином сіро-білий непрозорий кремінь місцевого походження. Великі куски такої породи нерідко трапляються в найближчих околицях пам'ятки. В значній кількості вони виявлені на вершині підвищення, де суглинки мають дуже незначну потужність, а кристалічні породи виходять на поверхню. Крім сіро-білого кременю, використовувались також прозорий сірий кремінь високої якості та чорний дрібнозернистий пісковик.

Крем'яний комплекс місцевознаходження Берегове II характеризується таким складом виробів: уламки (68); нуклеуси (51); сколи оживлення нуклеусів (21); відщепи (582); пластини (114); виробничий інвентар (75).

До категорії уламків належать масивні куски кременю різних розмірів — від 5 до 13 см. Частина уламків має один або кілька негативів від різновеликих та різнонаправлених сколів. Ця група виробів позбавлена певних форм. Деякі з уламків за своїми формами близькі до найбільш примітивних нуклеусів.

Нуклеуси, виявлені на місцевознаходженні Берегове II, різноманітні як за своїми морфологічними особливостями, так і за ступенем їх додержаності. Розрізняються вони також і розмірами — від 3 до 12 см, більшість їх, однак, не перевищує 6—9 см.

¹ J. Skutil. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Spisy historického odboru matice slovenskej v Turčianskom sv. Martine, sv. 4, 1938, стор. 130—135.

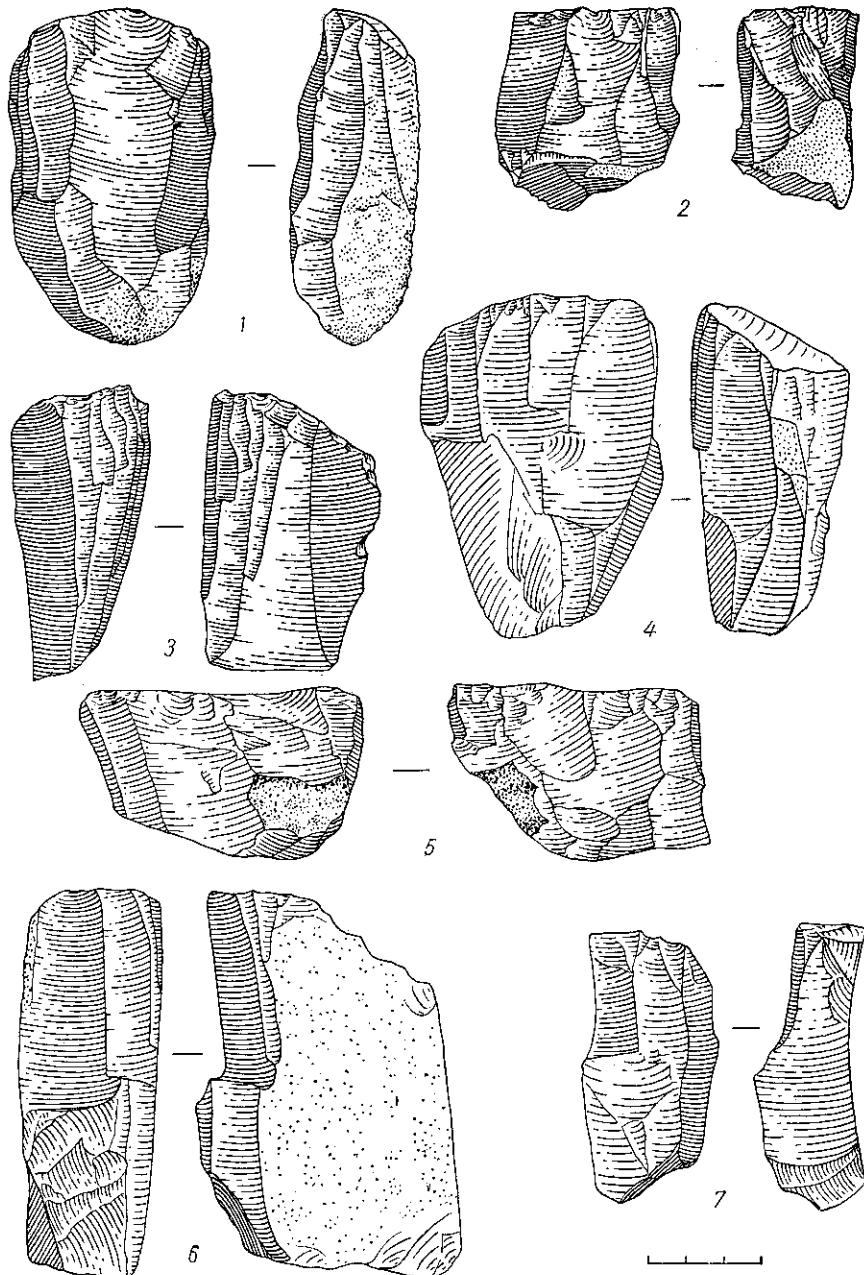

Рис. 1. Місцезнаходження Берегове ІІ. Нуклеуси.

Одноплощинні нуклеуси становлять більшість — 32 екземпляри. Значне місце серед них посідають одноплощинні однобічні (рис. 1, 1, 2, 4, 7), тобто нуклеуси з однією чітко вираженою ударною площиною і робочою поверхнею на одному боці (21 екземпляр). Виготовлені вони на масивних уламках кременю різної форми. На восьми виробах негативи сколів розміщені по всій довжині нуклеусів. На інших 13 виробах негативи набагато коротші; ці нуклеуси менш стійкі за формуєю. Більшість з них була залишена в початковій стадії використання, мабуть, через невдалі попередні сколи.

До одноплощинних однобічних близькі одноплощинні з робочою поверхнею на ребрі (5 екземплярів). Для їх виготовлення використову-

вались плескаті уламки кременю, інколи з валунним покриттям на обох плоших поверхнях (рис. 1, 6). З цієї групи нуклеусів цікавий вибір з заостrenoю нижньою основою, обробленою двобічною оббивкою. Ця особливість дозволяє віднести його до нуклеусів клиноподібного типу.

Серед одноплощинних нуклеусів є група виробів з широкою робочою поверхнею, яка дугоподібно охоплює більше половини бокових граней (5 екземплярів). Негативи сколів сходяться в одній точці (рис. 1, 5). Два нуклеуси мають короткі негативи; вони мало довершені і за формою наближаються до нуклеусів однобічних дископодібних. На відміну від них три інших мають видовжені пропорції і чітке розташування граней на робочій поверхні. Це виразні зразки піраміdalних нуклеусів, які призначались для одержання вузьких і довгих ножевидних пластин, що поєднують серед заготовок пам'ятки незначне місце. В групі одноплощинних є також призматичний нуклеус (рис. 1, 3).

Двоплощинні нуклеуси становлять незначну частину — 12 екземплярів. В залежності від розміщення ударних площин і робочих поверхонь можна виділити кілька груп.

Двоплощинних нуклеусів з протилежачими ударними площинами і двома протилежачими робочими поверхнями всього три (рис. 2, 5). Два з них можна віднести до двоплощинних призматичних. Третій, дещо сплющений екземпляр, за своїми морфологічними ознаками нагадує ранньопалеолітичні нуклеуси типу Джрабер.

Двоплощинний нуклеус з протилежачими ударними площинами і однією спільною робочою поверхнею з негативами від протилежних сколів (рис. 2, 3) лише один. Виявлено нуклеус з двома протилежними ударними площинами і суміжними робочими поверхнями (рис. 2, 2).

Цікаві двоплощинні нуклеуси з робочими поверхнями, оформлені на ребрі (3 екземпляри). Два з них мають протилежачі ударні площини і спільну вузьку робочу поверхню. Третій нуклеус цієї групи має оформлені на ребрах ударні площини і дві робочі поверхні, що протилежать одна одній (рис. 2, 4). Він виготовлений з тонкої плескатої плитки і має чотирикутну форму.

Крім нуклеусів з протилежачими ударними площинами в колекції є двоплощинні нуклеуси з суміжними ударними площинами (3 екземпляри), тобто нуклеуси, ударні площини яких сходяться під кутом. В цій групі виробів представлені два зразки з двома суміжними ударними площинами і двома протилежними робочими поверхнями (рис. 2, 1). Пластини сколовалися в перпендикулярному напрямку. Третій зразок — це нуклеус з суміжними ударними площинами і суміжними робочими поверхнями. Від описаних вище двох нуклеусів він відрізняється тим, що його робочі поверхні сходяться під кутом. Серед двоплощинних нуклеусів є цікавий зразок з двома робочими поверхнями, одна з яких використовувалася у другій фазі застосування нуклеуса — як ударна площа.

Крім одноплощинних і двоплощинних нуклеусів, у колекції є також багатоплощинні зразки, що становлять групу з семи виробів.

Найчисленнішу категорію знахідок місцевознаходження Берегове II становлять відщепи і пластини — 696 екземплярів. Серед відщепів виділяється значна кількість виробів, що характеризуються значними розмірами і правильними формами. Більшість відщепів являють собою різні за розмірами безформні сколи, одержані в процесі виготовлення нуклеусів. Серед них багато масивних сколів з жовновим покриттям, близьких за своїми ознаками до уламків.

Більшість пластин комплексу знайдено у вигляді фрагментів (80 екземплярів), серед них необхідно виділити шість уламків мікропластин, ширина яких не перевищує 1 см. Найцикавішими є цілі пластини, що складають групу з 34 виробів.

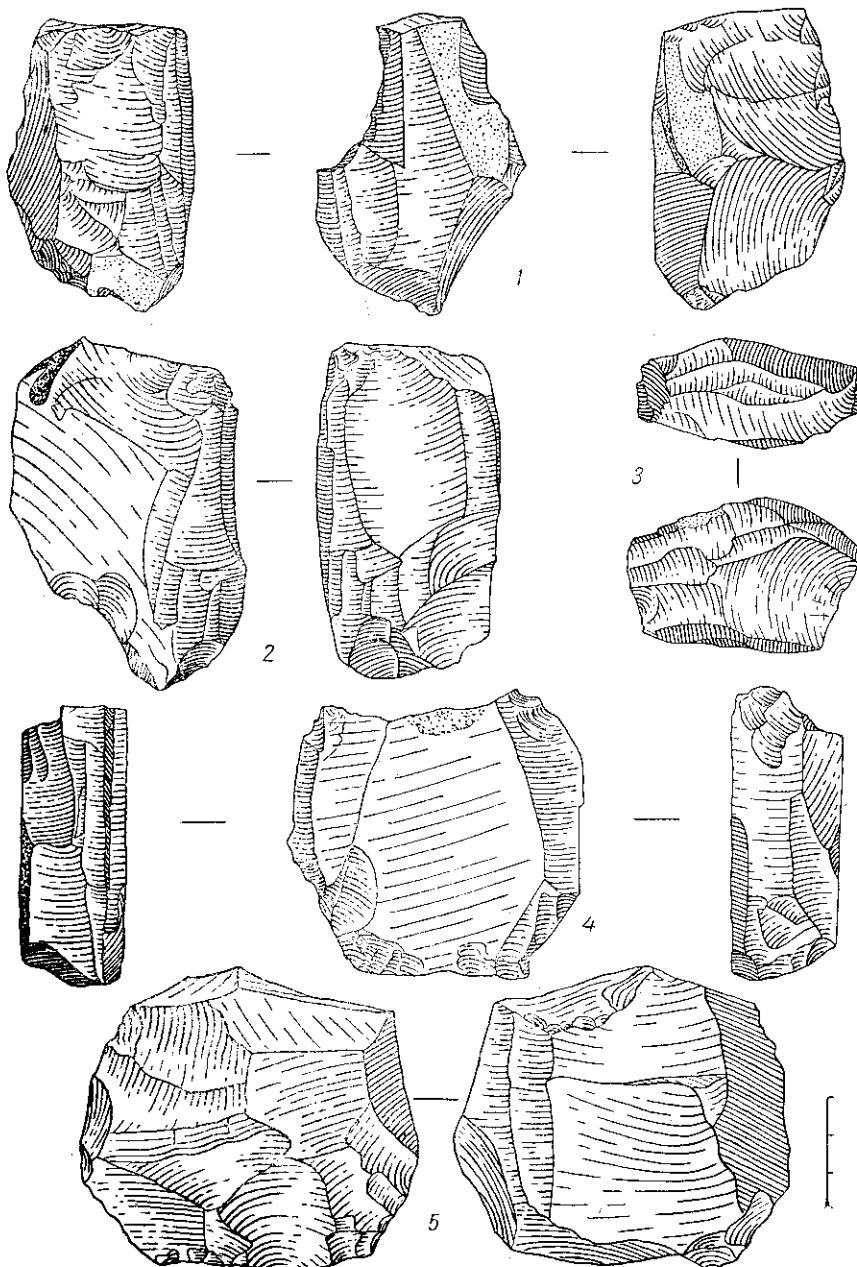

Рис. 2. Місцезнаходження Берегове II. Нуклеуси.

Виробничий інвентар місцезнаходження Берегове II репрезентований виключно знаряддями праці з кременю.

Скребки комплексу за характером заготовки можуть бути поділені на дві групи — скребки на пластинах (5 екземплярів) і скребки на відщепах (8 екземплярів). Використовувалися заготовки різної якості — від довершених подовжених пластин з правильним ограненням верхньої поверхні до безформних масивних відщепів (рис. 3, 2—9).

За формою робочого краю пластинчасті скребки поділяються таким чином: три скребки з опуклим робочим краєм (рис. 3, 6, 7, 9) і скребок зі скощеним робочим краєм (рис. 3, 5). Серед першого різновиду

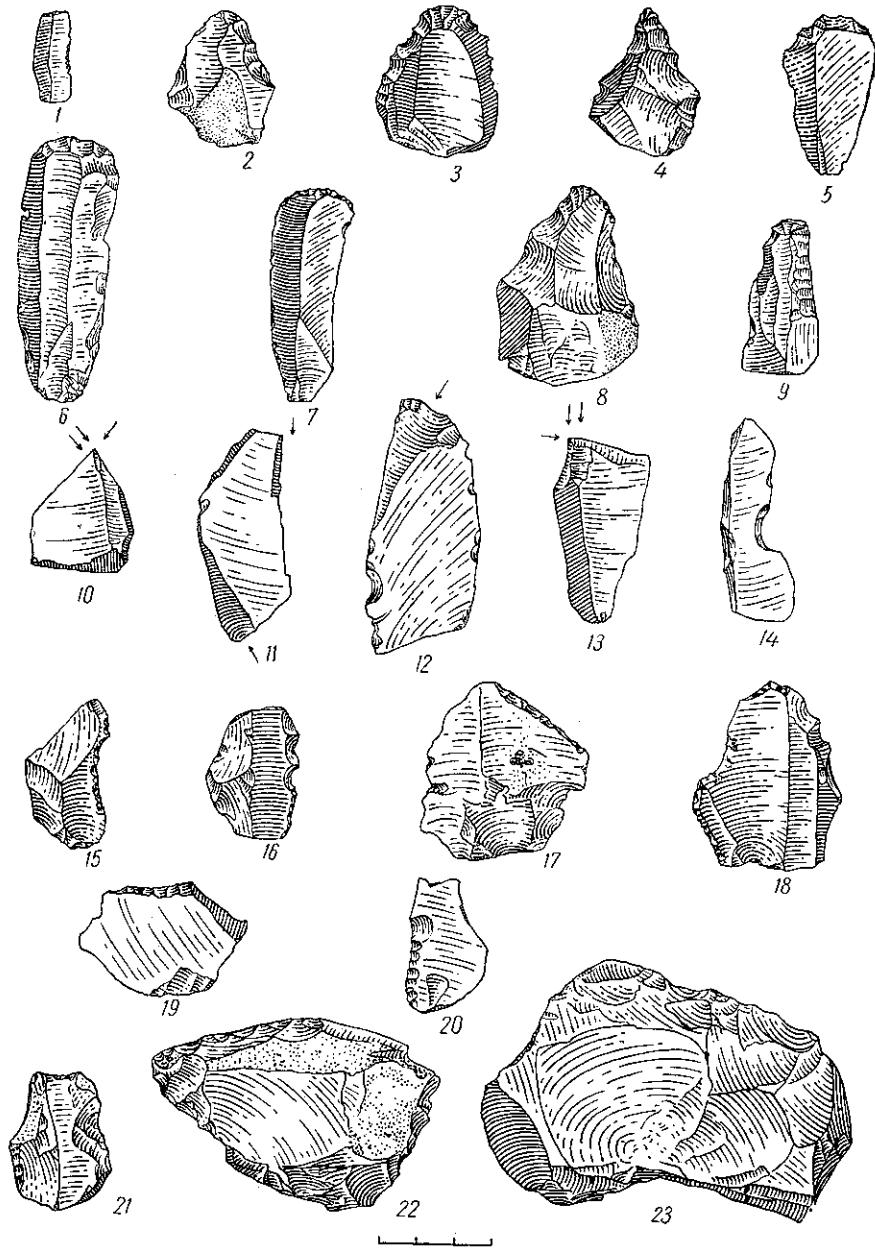

Рис. 3. Місцевища Берогове II. Знайдення.

пластиначастих скребків є скребок з ретушшю, що переходить на довгий боковий край. Знайддя з ретушшю по краях є також серед скребків другого різновиду. Крім ретуші на одному з країв оформлена виїмка.

В групі відщепових скребків є два знайддя з опуклим робочим краєм (рис. 3, 2, 3), одне знайддя зі скощеним робочим краєм (рис. 3, 8), масивний грубий скребок з прямим робочим краєм і чотири скребки з носиком. Один з них виготовлений на масивному відщепі, робочий кінець якого довгий, вузький; з обох боків робочого краю чітко позначені заплічки (рис. 3, 4).

Різці. В комплексі їх вісім. П'ять з них виготовлено на пластинах і три на відщепах. Найбільш довершеним знаряддям цієї групи є кутовий різець на пластині з широким негативом різцевого сколу на нижній поверхні (рис. 3, 12). Другий плоский різець належить до типу серединних. Широкий ріжучий край його оформленний одним сколом на верхній поверхні і кількома на нижній. Двома виробами представлена різці супонівського типу, виготовлені на пластинах (рис. 3, 13). Удари, що формували ріжучий край, наносились вздовж довгого краю заготовки і поперек його, в результаті чого ріжучий край був оформленний на одному з кутів. Є подвійний боковий різець (рис. 3, 11). Один ріжучий край цього знаряддя оформленний ретушшю і двома вузькими різцевими сколами, другий — ретушшю і одним плоским різцевим сколом. Три інші різці відрізняються від описаних вище морфологічно незавершеністю. Це — грубі масивні заготовки з невиразними різцевими сколами на одном з кутів (рис. 3, 10).

В комплексі знарядь праці є також знаряддя з виїмками (8 екземплярів). Вони виготовлені на відщепах і пластинах (рис. 3, 14—16). На шести з них виїмка оформлена на довгому боковому краї з боку спинки, на двох — з боку черевця. Одне знаряддя оформлено подвійною виїмкою.

Відщепи з ретушшю досить численні (37 екземплярів). Їх особливості зводяться до наявності ретуші на окремих незначних ділянках краю (рис. 3, 17—20). Серед них виділяються дві групи: відщепи з ретушшю на спинці (30 екземплярів) та з ретушшю на черевці (7 екземплярів). Відщепи з ретушшю на спинці в основному невеликих розмірів — від 5,5 до 3,5 см. Більшість їх оброблено притуплюючою ретушшю по краю. Дві пластинчасті відщепи мають загострювальну ретуш. Крім того, в цій групі є п'ять відщепів з тонкою крайовою ретушшю типу раклете. Відщепи з ретушшю на черевці дещо відрізняються від описаних вище. Вони менш масивні і оброблені більш ретельно дрібною загострюючою ретушшю.

Ретушовані пластини відрізняються від відщепів з ретушшю. Вісім пластин мають ретуш на спинці, на одній вона нанесена з боку черевця. Дві пластини оброблені ретушшю раклете. Мікропластинка з ретушшю всього одна. Тонка притуплююча ретуш розміщується по довгому краю і на вузькому кінці заготовки (рис. 3, 1).

Деякі з ретушованих відщепів за своїми особливостями близькі до скребків. Можна гадати, що вони близькі до скребків також функціонально. Деякі вироби цієї групи, як свідчить загострююча ретуш, могли використовуватись для різання.

Характерною особливістю місцезнаходження є наявність в його інвентарі виразних форм скребел (рис. 3, 21—23). Частина їх за своїми ознаками нічим не відрізняється від скребел мустєрської доби.

Виявлені на місцезнаходженні нуклеуси, заготовки та весь виробничий інвентар дозволяє дійти висновку, що йдеться про пам'ятку з пластинчастою технікою первинної обробки каменю, де одержання мікропластинок, даліше їх використання передувало в зародковому стані. В інвентарі пам'ятки серед завершених знарядь основне місце належить скребкам, серед яких є група так званих скребків з носиком, що в пізньопалеолітичних комплексах, як правило, поступаються в кількісному відношенні перед іншими видами. Наприклад, скребкам на кінці ножевидних пластин. Для характеристики комплексу важливе значення має те, що обробка відщепів і пластин не набула тут систематичного характеру. Хоча ця група представлена значною кількістю виробів, впадає в око архаїчність і недовершеність їх обробки. Цей факт цілком узгоджується з наявністю в комплексі великих грубих скребел, близьких за своїми ознаками до аналогічних знарядь мустєрської доби. Вказані техніко-типологічні особливості комплексу мають важливе значення

для визначення культурно-хронологічного місця пам'ятки, оскільки геологічні умови залягання матеріалу не з'ясовані.

На даному етапі вивчення пізнього палеоліту Закарпаття Берегове II являє собою першу пам'ятку, що дала масовий археологічний матеріал. Знахідки Т. Легоцького, зібрани ним біля підніжжя Павлової гори поблизу Мукачевого, практично не збереглись, а повідомлення про них недостатні для широких техніко-типологічних зіставлень². Оскільки відкрита Й. Скутілом стоянка на Малій горі (Берегове I)³ тільки почала досліджуватись, поки що відсутня можливість визначення культурно-хронологічних співвідношень між нею та місцезнаходженням Берегове II. Тому пошуки близьких індустріальних типів слід почати з Східної Словаччини — суміжної території, де виявлено і досліджено значну кількість виразних пам'яток пізнього палеоліту.

Серед оріньякських пам'яток Східної Словаччини виділяються пам'ятки з чіткими геологічними умовами залягання культурних шарів, що датуються інтерстадіалом W 1/2 та стадіалом W 2⁴. Оскільки матеріали цих пам'яток дають можливість простежити зміну основних техніко-типологічних показників в часі, на території Східної Словаччини за технікою та типологією виробів⁵ виділено три хронологічні групи пам'яток. Для першої найдавнішої фази (W 1/2) характерна незначна кількість скребків, серед яких дуже мало кінцевих, виконаних головним чином на пластинчастих відщепах. Скребки на справжніх видовжених ножевидних пластинах практично відсутні. Це обумовлено тим, що справжні пластини серед заготовок трапляються в поодиноких випадках.

В групі скребків основу становлять скребки на відщепах, які також трапляються в пам'ятках двох пізніших фаз, але в значно меншій кількості. Серед них є скребки з заплічками. В першій фазі оріньяка практично відсутні різці.

Значну частину знарядь першої фази становлять пластини з ретушю та пластини і відщепи з зашербленим краєм. Вироби з плоскою ретушю дуже рідкі. Частина пластин і відщепів з ретушю за своїми формами близька до вістрів. Звичайними знахідками цього часу є різноманітні скребла.

Набір знарядь праці в середній фазі східнословачького оріньяка стає ширшим. Змінюється склад скребків. Поруч з типами, властивими для ранньої фази, значне місце посідають скребки на звичайних та ретушованих по краю пластинах, подвійні, великі округлі та нуклеусовидні скребки. В середній фазі з'являються кутові різці. В незначній кількості виявлені різці, виготовлені за допомогою різцевих сколів і ретуші. Трапляються екземпляри з плоским різцевим сколом. Виняток становлять різці з поперечно ретушованим краєм. Пластини і відщепи з ретушю, близькі до вістрів, в цей час перетворюються на виразні знаряддя цього типу. В середній фазі зберігають своє значення відщепи і пластини з зашербленим та з насічками, скребла. Вперше з'являються мікропластиинки з притупленим краєм, що протягом всієї фази трапляються в комплексах в незначній кількості.

Пізня фаза східнословачького оріньяка характеризується різким поширенням знарядь на пластинах. Збільшується кількість комбінованих знарядь. Стають різноманітнішими різці; серед них, в першу чергу, бокові різці з різним оформленням робочого краю. Значного поширення набувають мікропластиинки з ретушю.

² J. Skutil. Вказ. праця, стор. 130, 131.

³ J. Skutil. Вказ. праця, стор. 135.

⁴ Z. Banesz. Barca bei Košice — paläolithische Fundstelle. Bratislava, 1968, стор. 196.

⁵ Там же, стор. 192—197.

Зіставлення комплексу Берегове II з матеріалами оріньякських пам'яток Східної Словаччини дозволяє дійти висновку щодо принципової близькості комплексу до пам'яток середньої фази, час існування якої визначається першою половиною W2⁶. Дотримуючись такого висновку, слід мати на увазі, що є думка про існування двох груп оріньякських пам'яток — горнадської та верхньотиської⁷. На думку Л. Банеша, різниця між ними полягає в тому, що розвиток оріньяка у Верхньому Потисі в порівнянні з розвитком оріньяка в долині р. Горнад хронологічно пізніший. Щодо пам'яток Потисся цей висновок зроблено на основі незначних підйомних матеріалів Т. Легоцького та Й. Скутила⁸, а також зборів В. В. Проніна⁹.

Отже, питання щодо існування двох груп оріньякських пам'яток на території українського Закарпаття і Східної Словаччини не можна вважати остаточно вирішеним. Необхідні нові пам'ятки з чіткою геологічною інтерпретацією.

До ранніх пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Придністров'я належать два нижні шари тришарової стоянки Бабине I, нижній шар Вороновиці I, а також, десятий, дев'ятий, восьмий та сьомий шари стоянки Молодове V¹⁰. Вказані пам'ятки належать до одного культурного явища¹¹, відповідаючи раннім етапам пізньопалеолітичної молодовської культури¹². На відміну від комплексу Берегове II, у виробничому інвентарі стоянок бабинського етапу спостерігається значне переважання різців над скребками. В нижньому шарі стоянки Бабине I на 44 різці припадає лише 2 скребки, у середньому шарі — на 591 різець — 203 скребки; в нижньому шарі Вороновиці I — на 52 різці — 9 скребків¹³. Таке саме співвідношення зафіксовано і в найраніших пізньопалеолітичних шарах стоянки Молодове V¹⁴. В матеріалах вказаних пам'яток Придніпров'я добре представлена однобічні ретушовані по краях вістря, виготовлені на видовжених ножевидних пластинах, які не мають аналогій серед інвентаря Берегове II¹⁵. Заслуговують на увагу двоконечні вістря з обробкою по периметру¹⁶, овальні великі скребки¹⁷ та знаряддя двобічної обробки¹⁸, відсутні в матеріалах Берегове II. Таким чином, при наявності певних рис схожості, Берегове II і вказані пам'ятки Придністров'я не можна вважати спорідненими.

Пам'ятки раннього етапу пізнього палеоліту на території Східно-Європейської рівнини значною мірою відрізняються від комплексу Берегове II. Йдеться, в першу чергу, про стоянку Радомишль на Житомирщині¹⁹ та кримський грот Сюрень I²⁰.

⁶ L. Banesz. Barca bei Košice..., табл. на стор. 196.

⁷ L. Banesz. Eine neue Aurignacien-Gruppe im oberen Theissgebeit.—Archeologicke rozhledy, XX, 1, Praha, 1968, стор. 47—55.

⁸ J. Skutil. Vkaz. praca, стор. 130—135.

⁹ V. V. Pronin. Archeologicke nálezy na Cerneckej hore v Mukacheve.—Studijne zvesti, 3, 1959, стор. 5—20.

¹⁰ А. П. Черниш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.—Труды КИЧП, XV. М., 1959, табл. на стор. 177—178.

¹¹ Там же, стор. 163—196.

¹² Г. Ф. Григорьев. Верхний палеолит.—Каменный век на территории СССР.—МИА, № 166, 1970, стор. 44.

¹³ А. П. Черниш. Вкaz. праца, стор. 22, 23, 27, 44.

¹⁴ Там же, стор. 69, 70, 74, 78.

¹⁵ Там же, рис. 8, 16, 17, 26, 27; рис. 11, 29; рис. 17, 14; рис. 33, 22.

¹⁶ Там же, рис. 7, 11; рис. 17, 17; рис. 33, 14, 15; рис. 34, 21.

¹⁷ Там же, рис. 7, 23; рис. 8, 7.

¹⁸ Там же, рис. 2; рис. 11, 15; рис. 17, 13; рис. 33, 20.

¹⁹ И. Г. Шовкопляс. Радомышльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита. Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. М., 1965, стор. 104—116.

²⁰ Е. А. Векилова. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий.—МИА, № 59, 1957, стор. 235—323.

Крем'яний інвентар стоянки Радомишль характеризується різноманітним набором знарядь, серед яких певне місце належить знаряддям мустерьських форм. Серед типових пізньопалеолітичних знарядь стоянки більшість становлять різці, з переважанням в цій групі різців серединного типу, виготовлених на товстих і широких заготовках. Скребків мало. Вони характеризуються, передусім, масивністю. Значну кількість виробів становлять вістря зі старанно загостреними ретушшю кінцями. Є також старанно оброблені проколки. У групі знарядь мустерьських форм приблизно в однакових співвідношеннях представлена скребла і гостроконечники.

В матеріалах трьох шарів Сюрені I поруч з скребками і різцями, представленими приблизно однаковою кількістю виробів, значне місце посідають мікропластинки з ретушшю, більшість яких наближається до вістрів. Цікавою особливістю пам'ятки є наявність в інвентарі нижнього шару виразної серії знарядь з підтескою кінців. Серед виробів мустерьських форм, що трапляються в нижньому й середньому шарах, переважають гостроконечники. В групі скребків наявні нуклеусовидні форми. Заслуговують на увагу поодинокі знаряддя двобічної обробки. Вироби вказаних форм не характерні для матеріалу місцевонаходження Берегове II.

Факти свідчать, що місцевонаходження Берегове II займає своєрідне місце серед найбільш ранніх пізньопалеолітичних пам'яток України. Його сталі техніко-типологічні зв'язки з ориньякськими пам'ятками Східної Словаччини дозволяють дійти висновку, що вивчення особливостей історичного розвитку населення Українського Закарпаття за пізньопалеолітичної доби неможливе без розуміння процесів, що мали місце на території Центральної Європи.

С. В. СМИРНОВ

**Кремневый комплекс
ориньякского местонахождения
Берегово II в Закарпатье**

Резюме

Местонахождение Берегово II, обнаруженное Закарпатской палеолитической экспедицией в 1969 г., расположено на южном склоне одного из возвышений Береговского мелкогорья, в окрестностях г. Берегово. Позднепалеолитические находки, найденные во время земляных работ, связанных с подготовкой плантаций под посадку винограда. Культурный слой частично сильно разрушен, частично уничтожен. Собранные на местонахождении коллекция кремней состоит из многочисленных отщепов и пластин, значительного количества нуклеусов и орудий, изготовленных в основном из местного низкокачественного кремня. В инвентаре преобладают различных типов скребки, изготовленные на отщепах и пластинках. Имеются в одинаковых количествах резцы и орудия с выемками, а также многочисленные отщепы и пластины с ретушью. Хорошо представлены мустерьоидные скребла. Памятник отличается от ориньякоидных комплексов, расположенных к востоку от Карпат. По своим технико-типологическим особенностям инвентарь местонахождения Берегово II близок к материалам памятников средней фазы ориньяка Восточной Словакии.

Н. М. ВИНОГРАДОВА

Трипільське поселення Заліщики на Дністрі

Поселення Заліщики (Тернопільська область) було відкрите Ю. Полянським в 1927 р.¹ й пізніше досліджувалося О. Кандибою (1929 р.)², Т. Сулімірським (1930 р.) і Й. Журовським (1935 р.)³. Нині воно майже повністю зруйноване кар'єром цегельного заводу.

Поселення стало еталонною пам'яткою для виділення так званої заліщицької фази в розвитку розписної трипільської кераміки на Західній Україні⁴. До першого періоду цієї фази О. Кандиба включає Шипинці А, до другого — пам'ятки власне заліщицького типу (13 поселень⁵), які він синхронізує з пам'ятками Кукутені А—В⁶. Систематич-

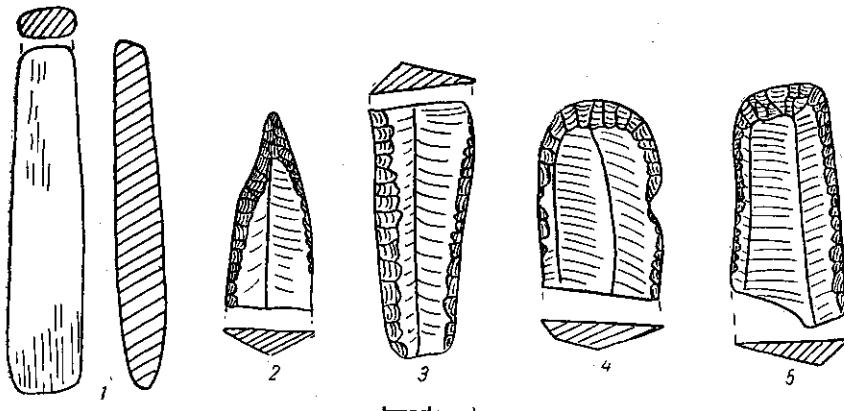

Рис. 1. Вироби з кременю (2—5) та каменю (1).

ні дослідження Трипільської, Молдавської та Середньодністровської експедицій під керівництвом Т. С. Пассек і С. М. Бібікова сприяли розробці питання про виділення переходного етапу Трипілля В I — В II в Подністров'ї⁷. Аналіз матеріалів з поселень цього етапу дозволяє визначити дві великі локальні групи пам'яток: заліщицьку в Західній Україні та солонченську — на території Молдавії. До першої увійшли поселення заліщицького типу за О. Кандибою, а також Крутобородинці I, Поливанів Яр II, Бабине (урочище Яма), Макарівка, Патринці, Оセルівка (урочище На долинках), Рестев (урочище Яма), Комарів (урочище Копанка); до другої — Солончени II (середній горизонт),

¹ Ю. Полянський. Нові археологічні знахідки з Галичини.— ЗНТШ, т. 149, Львів, 1928, стор. 17—19.

² Я. Пастернак. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р.— ЗНТШ, т. 150, 1929, стор. 238; О. Кандиба. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928—1929.— ЗНТШ, т. 154, 1937, стор. 1—14.

³ Я. Пастернак. Археологія України. Торонто, 1961, стор. 164. Матеріали з поселення Заліщики зберігаються у Львівському історичному, Кам'янець-Подільському і Тернопільському краєзнавчих музеях. Складаю щирі подяки Р. С. Багрію та І. П. Гереті за допомогу в роботі над цими матеріалами.

⁴ О. Кандиба. Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. Wien — Leipzig, 1937, стор. 11; його ж. Старша мальована кераміка в Галичині. Відбитка зі Збірника Українського Наукового Інституту в Америці. Сент-Пол, Мінн.— Прага, 1939, стор. 25.

⁵ Заліщики, Васильківці, Вигнанка, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Бучач, Стрільківці, Філіппівці, Більче-Сад, Лишківці, Новосілка-Костюкове, Щитівці; О. Кандиба. Старша мальована кераміка..., стор. 17.

⁶ О. Кандиба. Вказ. праця, стор. 126.

⁷ Н. М. Виноградова. Памятники переходного этапа Триполья VI—VII в Поднестровье.— СА, 1972, № 1.

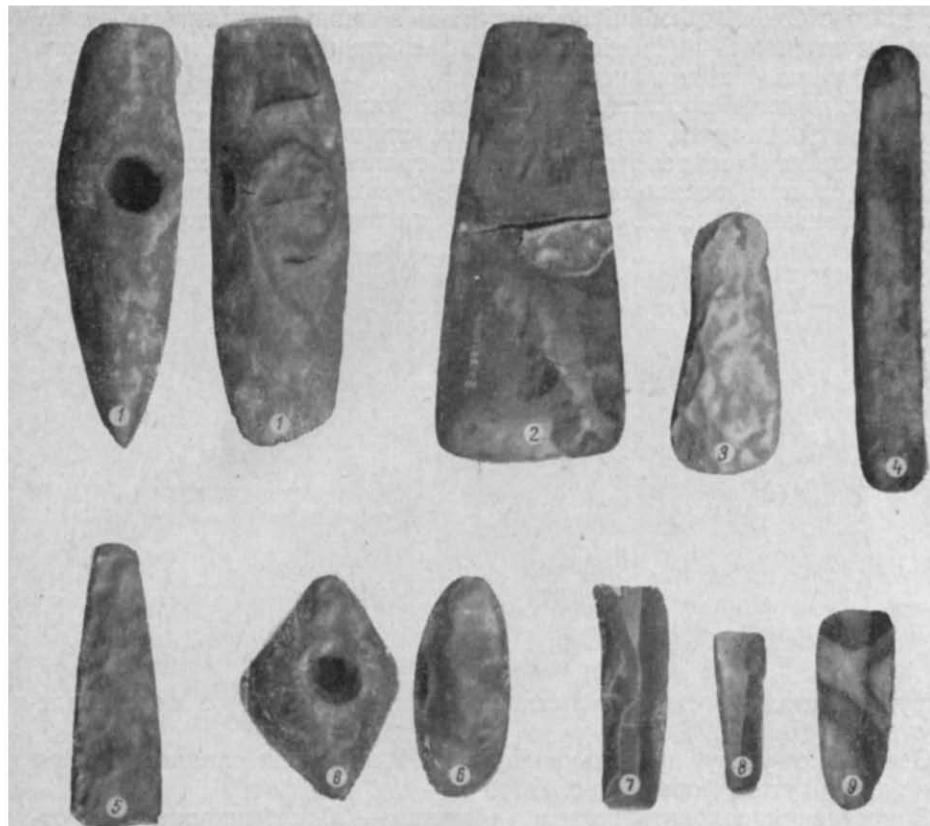

Рис. 2. Вироби з каменю (1, 3), кременю (2, 5, 6—9) та кістки (4).

Рашків, Підйома, Флорешти-Загозерно, Александрени, Воронкове II, Гармацьке, Мігулени, Перлікані.

В дослідженні краще заліщицькій групі виділяються ранні пам'ятки (Вигнанка, Залішки) і більш пізні (Поливанів Яр II, Крутобородинці I), з яких перші можуть бути зіставлені з румунськими поселеннями Кукутені А—В/1, а другі — з пам'ятками Кукутені А—В/2, Солонченська група синхронізується з поселеннями Кукутені А—В/1.

Серед пам'яток перехідного етапу Трипілля В I — В II Залішки є найбільш цікавими й заслуговують на особливу увагу.

Виходячи із звіту Ю. Полянського, на поселенні, що займало схил лівого берега Дністра, напевно, існували житла двох типів — наземні глинобитні й «житлові» ями⁸. Тут зібрано велику колекцію знарядь праці з кременю, каменю й кістки.

Кількісно переважають завершені знаряддя з кременю — світло-сірого або брунатного, напівпрозорого. Найбільшу групу становлять кінцеві скребки на вузьких пластинах з паралельними краями. Ретуш, що оформлює робочий край знаряддя, має вигляд вузьких фасеток й нерідко заходить на боки пластинок (рис. 1, 4, 5). Досить багато ножевидних пластин довжиною до 10 см (ширина 2—4 см), ретушованих вздовж обох паралельних країв (рис. 1, 3; 2, 7—9).

Трапляються також вістря на кінцях ножевидних пластин різних розмірів (рис. 1, 2).

Цікаві дві клиновидні сокири з плоскою обушковою частиною. Одна з них добре зашліфована, друга обита дрібними сколами

⁸ Ю. Полянський. Вказ. праця, стор. 17.

(рис. 2, 2, 5). Схожі крем'яні сокири, іноді з пришліфованим лезом та боками, зустрічаються на інших трипільських поселеннях середнього етапу — Копанці, Невиську тощо⁹.

Слід відмітити зроблений з річкової гальки ромбічний предмет невідомого призначення, в центрі якого є сліди свердління (рис. 2, 6).

В Заліщиках знайдено також багато трапецієвидних сокир-тесел з сіруватого сланцю, довжиною 6—11 см. Поверхня цих знарядь ретельно відшліфована (рис. 2, 3). Виявлено також клиновидну сланцеву

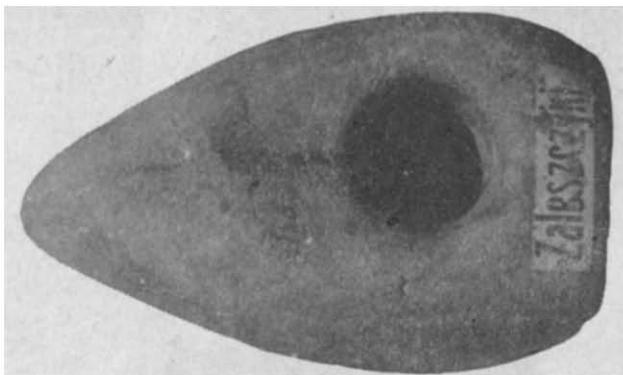

Рис. 3. Кам'яна сокира.

сокиру (довжина 16 см, максимальна ширина — 4,5 см) з просвердленим отвором (рис. 2, 1).

Звертаємо увагу на кілька видовжених вузьких сланцевих доліт майже прямокутної форми (рис. 1, 1).

З поселення походить велика (довжина — 20 см, ширина біля отвору — 11,5, товщина — 7,5 см) свердлена сокира-молот з темно-сірого пісковику (рис. 3).

Кістяних знарядь в колекції дуже мало. Це кілька шил і лощило, зроблене з трубчастої кістки, розколотої навпіл (рис. 2, 4). Збереглося кілька мідних виробів: два прямокутні в перерізі шила, кільце з круглого дроту (діаметр — 0,7 см) з розімкнутими кінцями, трубчаста пронизка (довжина — 1,5 см, діаметр — 0,4 см)¹⁰. Металографічний аналіз цих предметів дозволив встановити, що всі вони відформовані гарячими. Шила після гарячого кування були ще піддані зміцнюючій деформації при температурі 200—250°. Плавлена металургійна мідь мала природні домішки олова, свинцю, срібла, заліза, никелю¹¹.

Глиняні знаряддя праці репрезентовані кількома біконічними пряслицями й рибальськими важками.

Більшість знахідок становить кераміка, серед якої переважає розписний посуд (97%); 0,4% припадає на долю посуду з заглибленим орнаментом; кераміки з домішкою подрібненої мушлі в тісті — 2,6%.

Посудини здебільшого виготовлені із старанно відмуленої глини червонувато-брунатного кольору, випал добрий. Можна виділити такі форми: 1) кубки різних розмірів з бомбовидним тулубом, широким горлом і трохи відтягнутим краєм вінець (іноді у вигляді лійки). Денце слабо профільоване щодо тулуба. На шийці зрідка трапляються горизонтальні вушка (рис. 4, 1, 2, 4, 6; 5); 2) грушовидні посудини з високою, майже циліндричною шийкою, опуклими плічками і сфероконічним тулубом. По лінії максимального діаметра тулуба іноді розміщені вер-

⁹ Е. К. Черныш. Трипольские мастерские по обработке кремня.— КСИА АН ССР, вип. 111, 1967, стор. 61, рис. 21, 4; Г. Ж. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье.— МИА, № 102, 1962, рис. 20, 36—39.

¹⁰ Н. В. Рындина. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М., 1971, стор. 130, рис. 30, 1, 2, 7, 8.

¹¹ Там же, стор. 128, 130.

Рис. 4. Розписний посуд із Заліщицьків.

Рис. 5. Розписна посудина із Заліщицьків.

тикальні вушка (рис. 4, 3, 5); 3) шоломоподібні покришки з напівсферичним верхом та широкими полями; 4) миски з трохи відігнутим назовні краєм і маленькими вушками на тулубі; глибокі біконічні миски (рис. 6, 1). Останні трапляються зрідка; 5) біноклевидні посудини; 6) ложки (трапляються зрідка).

Орнамент розміщено горизонтальними зонами, що іноді поділяються вертикальними стрічками на метопи (рис. 4, 4). В розписній кераміці Заліщиків виділяється кілька характерних стилістичних груп орна-

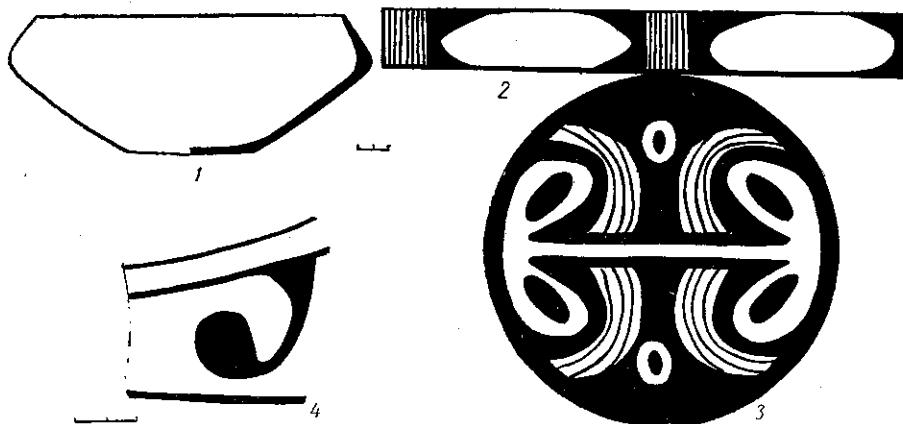

Рис. 6. Розписний посуд із Заліщиків.

менту, типових для посуду перехідного етапу Трипілля В I — В II (Кукутені А—В)¹². В найдавнішій стилістичній групі α¹ розписано кубок (рис. 4, 2), поверхня якого розчленована на дві орнаментальні зони, для кожної з яких характерний мотив «гірлянди», виконаний чорною фарбою по білуватому ангобі посудини; стрічки, що залишилися непофарбованими, заповнені тоненькими паралельними червоними лініями. Візерунок «гірлянди» дуже характерний для групи α і зустрічається на посуді поселень Траян, Фрумушіка, Калу тощо¹³. В цьому самому орнаментальному стилі виконано малюнок на іншому кубку (рис. 4, 1), на якому між діагональними стрічками розміщені дві S-подібні фігури. Останні, а також стрічки, що їх розділяють, заповнені паралельними червоними лініями, нанесеними на білому фоні посудини; весь інший простір вкрито чорною фарбою, причому непофарбованими залишаються лише «листки» між стрічками і S-подібними фігурами. Схожий орнаментальний мотив по однокінчих S-подібних фігур зустрічається в групі α в Кукутенах, Траяні та Калу¹⁴.

Частина посуду Заліщиків орнаментована в стилі α²; розпис виконаний чорною фарбою по червонуватому фону посудини. Утворені при

¹² Стилістичні групи, що включають посуд, розписаний певними фарбами і в певній манері, вперше були виділені у кукутенській кераміці Г. Шмідтом (H. Schmidt. Cucuteni in der oberen Moldau. Berlin—Leipzig, 1932, стор. 75). Пізніше І. Нестором та В. Думитреску були запропоновані нові стилістичні групи і підгрупи (I. Nestor. Ceramique peinte de style ancien à Șipeni.—Dacia, V—VI, 1935—1936, стор. 121; V. Dumitrescu. La station préhistorique de Traian.—Dacia, IX—X, 1941—1944, стор. 46. Див. також додаток 1).

¹³ V. Dumitrescu. La station préhistorique de Traian., tabl. 1, 3, 5, 7, 8, 10; C. Matasă. Frumusica, 1946, tabl. C. R. Vulpe. Les fouilles de Calu.—Dacia, VII—VIII, 1936—1940, рис. 19, 5, 6. N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovita, E. Zaharia. Asezari din Moldova de la paleolitic pîna în secolul al XVIII-lea.—Bucureşti, 1970, т. 36, 3.

¹⁴ H. Schmidt. Cucuteni in der oberen Moldau. Berlin—Leipzig, 1932, tabl. 15, 3; V. Dumitrescu. Вказ. праця, табл. I, 10. R. Vulpe. Вказ. праця, рис. 19, 5.

цьому стрічки заповнені білими тонкими лініями (рис. 7, 1, 2). Орнамент «гірлянди» трапляється ще на одному кубку (рис. 4, 6), але тут весь малюнок виконано самою лише червоною фарбою, що характерно для стилю α^3 . В цьому самому стилі прикрашений другий кубок (рис. 5).

Лише один фрагмент розписано в стилі β^2 , коли по брунатному фону посудини нанесені тонкі білі лінії.

Стилістична група γ в Заліщиках відсутня, хоча деякі фрагменти посуду, орнаментованого в стилі α , дуже схожі з посудом підгрупи γ^{28} .

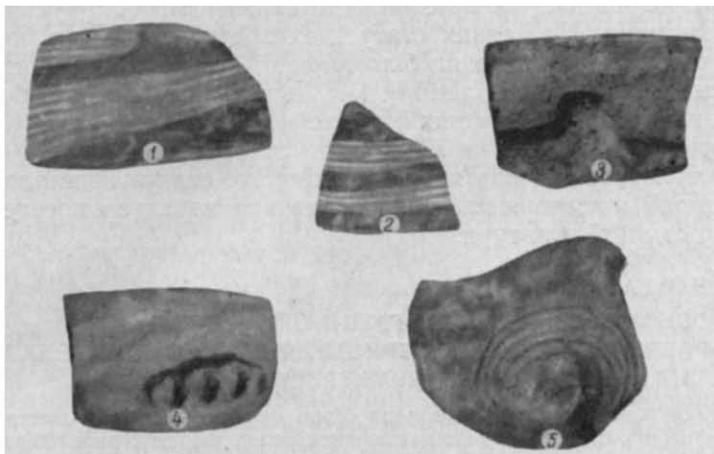

Рис. 7. Посуд з розписним, врізаним та рельєфним орнаментами.

Кілька посудин з Заліщиків розписано в стилі δ . На грушовидній посудині (рис. 4, 5) виділяються дві орнаментальні зони: верхня (на шийці) прикрашена в стилі α^1 ; нижня — в стилі δ^1 . Орнамент у вигляді симетрично розміщених дугоподібних стрічок, так само як і візерунок «гірлянди», часто трапляється в групі α на поселеннях Більче-Сад¹⁵, Кукутені¹⁶, Корлетень¹⁷. В широкий пояс, що проходить по тулубу грушовидної посудини, вписано чотири кола (чорна фарба) із зрізаними вершинами. Два з них заповнені волютами, що заходять одна на одну, інші два — концентричними колами (останні, як і волюти, виконані червоною фарбою).

На другій грушовидній посудині з поселення також поєднані два орнаментальні стилі: шийка розписана в стилі α , тулуб — в стилі δ^1 (рис. 4, 3). Тут ми стикаємося з характерним для групи δ орнаментом «Tangentenkreisband»¹⁸.

Привертає увагу розпис на одній з мисок (рис. 6, 2, 3), виконаний червоною фарбою на білому фоні посудини — стиль δ^{1a} . Верхній орнаментальний пояс миски поділяється вертикальними стрічками на чотири метопи, в кожну з яких вписано еліпс (рис. 6, 2). Малюнок на нижній частині миски і в середині її тотожний: між симетричними дугоподібними стрічками розміщено фігуру з подвійними петлями на кінцях. Схожі орнаментальні мотиви трапляються на подібних мисках з Траяна¹⁹.

Лише кілька фрагментів посуду розписано в стилі δ^{2a} і δ^4 . В остан-

¹⁵ G. Ossowski. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji (1892). — Zb. W., XVIII, 1895, рис. 13.

¹⁶ H. Schmidt. Вказ. праця, табл. 13, 1.

¹⁷ V. Dumitrescu. L'art néolithique en Roumanie. Bucureşti, 1968 рис. 41; SCIV, II, 1951, стор. 73, рис. 19.

¹⁸ Орнамент складається з кіл, поєднаних діагоналями, що йдуть зліва направо та знизу догори.

¹⁹ V. Dumitrescu. La station préhistorique, табл. XI, 3.

ньому випадку розпис виконано чорною фарбою по брунатно-червонуватому ангобі посудини (рис. 6, 4).

Разом з розписною керамікою були знайдені черепки із заглибленим орнаментом (рис. 7, 5) та фрагменти посуду з домішкою мушлі; гребінцевий орнамент для цієї категорії посуду не характерний (рис. 7, 3, 4).

На закінчення слід згадати глиняну антропоморфну пластику з поселення. Це жіночі фігурки, виконані досить схематично: голова видовжених пропорцій із невиразними деталями обличчя; руки у вигляді конічних виступів. На деяких статуетках збереглися сліди розпису, виконаного червоною фарбою на білому фоні; є також орнамент у вигляді широких заглиблених ліній²⁰. У Львівському музеї зберігається кілька схематичних зооморфних фігурок.

Матеріали з поселення Заліщики становлять значний науковий інтерес для вивчення пам'яток перехідного етапу Трипілля VI—VII в Подністров'ї і дозволяють глибше вивчити характер поселень розвинутого періоду цієї культури.

ДОДАТОК 1

ОСНОВНІ СТИЛІСТИЧНІ ГРУПИ ОРНАМЕНТУ РОЗПИСНОЇ КЕРАМІКИ ТРИПІЛЛЯ VI—VII (КУКУТЕНІ А—В) ЗА Г. ШМІДТОМ ТА В. ДУМИТРЕСКУ

α^1	Уся поверхня посудини вкрита білою фарбою. Розпис нанесений чорною фарбою; білі стрічки, що залишилися, заповнені червоними лініями.
α^2	На червоному фоні розпис виконаний чорною фарбою. Стрічки, що утворилися, заповнені білими лініями.
α^3	Розпис виконаний червоною фарбою на білому фоні. Для всієї групи α характерні орнаментальні мотиви «гірлянди», S-видні фігури та ін.
β^1	Посудина вкрита білою фарбою; розпис виконаний самою лише чорною фарбою
β^2	Вся поверхня вкрита чорним або брунатним ангобом. Розпис виконаний білою фарбою. У цій групі вперше з'являється нова форма спіралі — волюта (поодинока або рядками, зворотна)
γ^1	По червонуватому фону посудини розпис виконаний червоною фарбою. Стрічки, що утворилися, заповнені чотирма — шістьма паралельними тонкими чорними лініями. Весь інший простір зафарбовано білим (цей колір відіграє тут допоміжну роль)
γ^2	В цій підгрупі білою фарбою повторені орнаментальні мотиви, виконані чорним
γ^{2a}	Фон природний, або вкритий червонуватим ангобом. Білі стрічки змінюються широкою чорною стрічкою
γ^3	Білі стрічки лежать в основі орнаментальних мотивів; весь вільний простір заштрихований чорними лініями на фоні посудини. Основними орнаментальними мотивами для групи γ є S-видні спіралі, що заходять одна на одну, волюти, меандри
δ^1	На білому фоні розпис нанесений чорною і червоною фарбами (нерідко лише чорною)
δ^{1a}	Розпис нанесений червоною фарбою на білому фоні, чорна фарба трапляється зірдка
δ^2	По природному фону розпис виконаний чорною, іноді червоною фарбами. Білі штрихи, ряди крапок і тонкі лінії оживлюють малюнок
δ^{2a}	Розпис нанесений білою фарбою по природному фону посудини, весь вільний простір вкрито чорною фарбою
δ^3	По природному фону або фарбовому ангобі розпис виконаний чорною або червоною фарбою
δ^4	Розпис нанесений чорною фарбою по природному фону або червонуватому ангобі. Найчастіше в групі δ трапляються орнаментальні мотиви «Tangentenkreisband», спіраль, волюти, паралельні лінії, що перехрещуються. Система розпису в підгрупі δ^{2a} помітно відрізняється від основних мотивів групи δ , нагадуючи орнамент групи β

²⁰ К. К. Маєвський. Трипільська пластика в західних областях України.— Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 12, № 155, табл. XXXI, 421—424.

Н. М. ВИНОГРАДОВА

Трипольське поселення Залещики на Днестре

Резюме

Поселение Залещики является одним из самых интересных памятников переходного этапа Триполья VI—VII (Кукутени A—B). Автором подробно разбираются материалы с этого поселения, хранящиеся в разных музеях страны. Среди инвентаря встречаются кремневые концевые скребки, острия и клиновидные топоры, сланцевые трапециевидные тесорики, глиняные грузила и пряслица, костяные лощила и проколки. Были найдены также медные предметы, глиняные антропоморфные и зооморфные статуэтки. Керамика представлена в основном расписными сосудами (97%), роспись полихромная или би-хромная. В залещицкой расписной керамике чаще всего встречается стилистическая группа α (все подгруппы), реже подгруппы δ^{1a}, δ^{2a}, δ⁴, очень редко — группа β. Керамика с углубленным орнаментом и с примесью в тесте ракушки попадается изредка.

Материалы с поселения Залещики позволяют глубже изучить характер днестровских памятников переходного этапа Триполья VI—VII.

Н. П. ЗАРАЙСЬКА

Пізньоскіфська кухонна кераміка з городища Чайка в Криму

Ліпна кераміка є найбільш масовим археологічним матеріалом поселень і городищ доби бронзи та раннього залізного віку. Маючи специфіку постійності форм та орнаментації, якості і способу виготовлення, вона являє собою одну з характерних ознак певної культури. Зміни в кераміці звичайно відбивають нові історичні процеси в житті населення. Дослідження ліпного посуду дозволяє оцінити культурний рівень населення, визначити його етнічний склад та виявити риси впливу інших культур. Крім того, встановлення чіткого часу існування певних форм посуду дає можливість простежити їх хронологічні зміни і допомагає датувати аналогічну кераміку інших пам'яток.

Ліпна кераміка в курганах трапляється зрідка, в той час як на скіфських городищах вона становить переважну більшість знахідок. Однак кількість розкопаних скіфських городищ невелика, а проведені роботи по вивченню ліпної кераміки не завжди глибокі. Так, інколи дослідники кладуть в основу своєї класифікації не характер оформлення посуду, а виділення узагальнених форм. Такий описовий характер не створює повного уявлення про тип кераміки¹. В багатьох статтях автори обмежуються лише констатацією окремих знахідок².

Для розуміння історії пізньоскіфських племен важливе значення має дослідження кераміки пам'яток з території Криму. Одним з них є городище Чайка, розташоване поблизу сучасної Євпаторії. Городище засноване грецькими колоністами наприкінці V ст. до н. е. З IV ст.

¹ Е. Г. Кастанаян. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки.—МИА, № 25, 1952; Лепная керамика Илурата.—МИА, № 85, 1958; М. И. Вязьмитина. Золота Балка. К., 1962; Т. М. Висотська. Ліпна кераміка Алма-Кермену.—Археологія, т. XX, 1966.

² Т. Н. Троїцкая. Находки из скіфских курганов Крыма.—История и археология древнего Крыма. М., 1961; О. Д. Дашевская. Разведки в северо-западном Крыму в 1961—1963 гг.—КСИА АН СССР, № 103, 1965; А. Н. Щеглов. Разведки 1959 г. на западном побережье Крыма.—Сообщение Херсонесского музея, вып. II. Симферополь, 1961.

до н. е., напевне, слід вважати його херсонеською факторією³. Наприкінці III ст. до н. е. воно було захоплено скіфами, які частково зруйнували грецькі укріплення і перебудували їх та засновували тут фортецю, що існувала до початку нової ери. В житті городища виділяються два хронологічні етапи: ранній — кінець III ст. до н. е.—кінець II ст. до н. е. та пізній — I ст. до н. е.—I ст. н. е.

Мета даної статті — простежити розвиток скіфської кухонної кераміки в північно-західному Криму на матеріалі городища Чайка.

Керамічний комплекс городища Чайка складається з 600 фрагментів вінець та 10 цілих посудин. Половину всієї кераміки становлять знахідки розкопок 1967 р. *

В зв'язку з порівняно невеликим періодом існування скіфського городища, враховуючи, крім того, змішаність шарів, дослідження ліпного посуду в хронологічній послідовності утруднено. Тому віднесення тих чи інших форм посудин до певного часу ґрунтуються на кількісному переважанні супроводжуючого їх хронологічно відзначеного античного матеріалу та на деяких непорушених комплексах, які мають чітку дату.

Найпоширенішою формою ліпного посуду є горщики, які становлять 74% загальної кількості кераміки. Близько 21% припадає на миски. Поодинокі знахідки складаються з глечиків, вузькошиїх посудин, кубків та мініатюрних посудин. Крім того, трапилися чотири ліпні курильниці та дев'ять світильників.

В основу обробки кераміки покладена класифікація, запропонована Б. М. Граковим в його монографії «Каменське городище на Днепре», що являє собою аналіз характеру оздоблення верхньої частини посуду — вінець з плічками⁴. Після візуального розподілення на типи, вінця посудин були оброблені методом статистичного аналізу, запропонованим Д. В. Деопіком та проведеним під його керівництвом. Мета застосованого методу полягає в обґрунтуванні такого розподілення на типи і в уточненні ознак, які відрізняють їх один від одного.

На базі перегляду всіх вінців були складені загальні таблиці їх якісних ознак (кодова таблиця) і таблиця їх вимірів (параметрів)⁵. В першу включено 25 ознак, в другу — 20. Не всі ознаки в таблицях рівною мірою дали характерні особливості кожного типу. Найважливішими виявились кодові ознаки, в які включаються такі поняття: відгин вінця, ступінь його відгнутості, виділеність відгину вінця з внутрішнього боку, перехід вінця до стінки, кут відгину вінця від стінки, орнаментація поверхні. Серед параметрів — зовнішній діаметр вінця, ширина вінця. Деякі ж ознаки дали результати тільки в зіставленні з іншими (наприклад, параметри: внутрішній діаметр стінки по частині, що максимально залишилась, висота до найбільшого розширення стінки, висота вінця).

Посуд з Чайки виготовлено з глиняного тіста з домішками товченого піску, кварцевого піску, шамоту, іноді — вапнякового кришива. Домішки слюди⁶, жорстви та рубленої соломи⁷, що трапляється в синхронній кераміці з городищ Нижнього Дніпра, на Чайці невідомі. Кухонні горщики відрізняються грубим грудчастим або пористим тістом,

³ А. Н. Карапев. Раскопки городища у санатория «Чайка» близ Евпатории в 1963 г.—КСИА АН ССР, № 103, 1965, стор. 78.

* Автор обмежується матеріалом, розкопок по 1967 р. включно.

⁴ Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре.—МИА, № 36, 1954, стор. 95—98.

⁵ Принцип статистичного аналізу викладений в статті Д. В. Деопіка «Класифікация и статистический анализ керамического комплекса поселения эпохи бронзы у с. Кирово.—Древности Восточного Крыма, К., 1970.

⁶ Н. Н. Погребова. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.—МИА, № 64, 1958, стор. 131.

⁷ М. И. Вязьмітіна. Золота Балка. К., 1962, стор. 122.

яке іноді легко розколюється та розсипається. Щільне, добре відмучене тісто, більш характерне столовому посуду.

Спосіб ліплення посуду стрічковий або джгутовий. Така технологія продовжує традиції Каменського городища⁸. Але іноді можна простежити й відмінні способи ліплення. Дно деяких горщиків вставлялось в середину готового тулуба, а стик з ним замащували ззовні. Від цього поверхня дна не рівна, а немов би з вм'ятиною посередині.

Ліплення посуду відбувалось переважно на гладкій поверхні. Однак іноді на денцях можна помітити відбиток підсипки з рубленої соломи, великих шматків кварцу, піску, рідше зерна. Відбитки тканини, добре відомі на кучугурській кераміці, на чайкинській ніколи не траплялись. Цей факт можна пояснити хронологічною зміною. На тому самому Каменському городищі, але вже на акрополі, який пережив Кучугури і проіснував до нової ери, відбитки тканини на денцях також відсутні⁹.

Говорячи про випал чайкинської кераміки, необхідно зазначити поліпшення її якості в другий період існування городища. Якщо на зломах кераміки III—II ст. до н. е. можна було простежити два або три прошарки або вони були просто чорними, то близче до рубежу нової ери вони стають рівномірними сірими або жовтогарячими.

Поверхня горщиків з різноманітними слідами обробки найчастіше була шерехатою або загладженою мокрою рукою, тріскою чи травою. Лощіння не властиве кухонному посуду, хоча й не було виключенням. Сліди лощіння можна помітити на всіх типах горщиків. Звичайно ж лощінням покривали столовий посуд. Колір кухонного посуду — чорний, червоний, сірий, рідше світло-жовтий або брунатний.

Горщики з городища Чайка невеликі за розміром (найбільший діаметр вінця — 34 см) та досить тонкостінні. В найбільш широких місцях (наприклад, коло переходу вінця у стінки або при переході до дна) товщина не перевищує 1 см. Ординарна товщина стінок — 0,6—0,7 см, але буває навіть 0,4—0,5 см. Цікаво відмітити, що товщина стінок не залежить від розмірів посудини.

Для горщиків цього городища характерні в цілому невисокі слабо відігнуті вінця, переход іх у стінках здебільшого плавний, не виділений із зовнішнього та внутрішнього боків. Вінця чайкинських посудин нижчі від нижньодніпровських і мають заокруглений або плоский зріз, тоді як на посуді з городищ Нижнього Подніпров'я зріз нерідко гоструватий¹⁰.

Поверхня горщиків іноді прикрашалась орнаментом, яким оздоблено край вінця і значно рідше плічка. Майже на половині фрагментів орнамент являє собою пальцеві вдавлення з нігтем, інша ж частина прикрашалась різноманітними насічками. В цілому на Чайці орнаментовані горщики становлять 20 %. П. М. Шульц помиляється, говорячи про повну відсутність орнаменту на кримській ліпній кераміці¹¹.

На підставі статистичного аналізу вдалося виділити п'ять типів горщиків. Деякі посудини об'єднані за основними ознаками в один тип, але мають незначні відмінні, розподіляються на варіанти (рис. 1).

I тип. Горщики з високими слабо відігнутими прямыми вінцями та плічками, що розширяються. Становлять 21 % усіх горщиків. Вони двох розмірів: від 15 до 22 см та від 28 до 34 см.

1-й варіант I типу характеризується високими, прямыми, слабо відігнутими вінцями, які наближаються до вертикальних та прикрашених орнаментом, найчастіше ямковим.

⁸ Б. М. Граков. Вказ. праця, стор. 68.

⁹ Н. М. Погребова. Вказ. праця, стор. 132.

¹⁰ Там же, стор. 134.

¹¹ П. Н. Шульц. Исследование Неаполя скифского.—История и археология древнего Крыма. М., 1961, стор. 98.

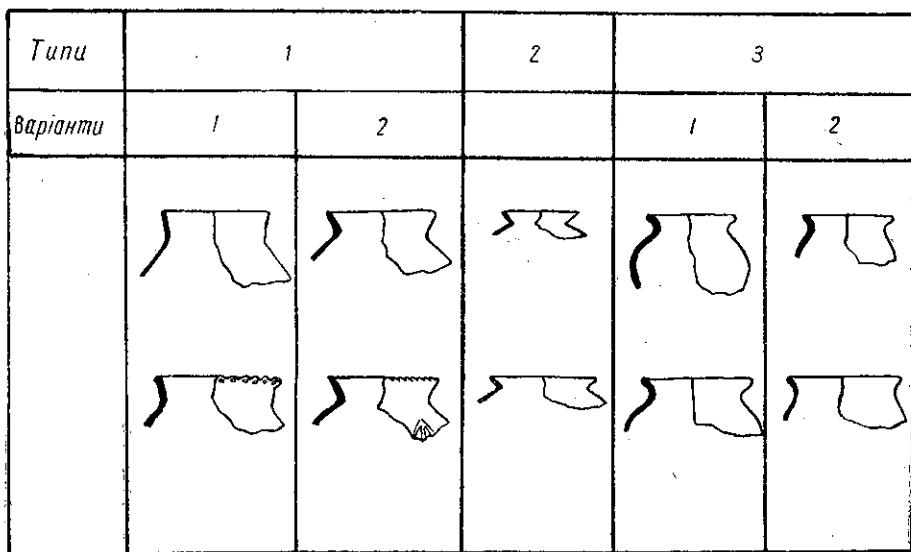

Рис. I. Типи чайкінських горщиків.

2-й варіант I типу відрізняється від 1-го менш високими та більш відігнутими вінцями.

II тип. Горщики з короткими різко відігнутими прямими вінцями з виділеним переходом до плічок, що сильно розширені. Цей тип становить незначну кількість — близько 10%. Орнамент відсутній. Діаметри вінець 12—26 см.

III тип. Горщики з дугоподібно вигнутими вінцями різної висоти, з більш або менш роздутими плічками. В цілому вінця цих горщиків невисокі, значно нижчі, ніж вінця у 1-го типу, але вищі, ніж у 2-го. Орнамент трапляється рідше, ніж на горщиках 1-го типу. Він являє собою вертикальні або косі насічки. Цей тип найчисленніший серед горщиків (47%). Діаметр вінець 14—32 см.

Маючи плавно відігнуті вінця, горщики цього типу варіюють, в основному, характером стінок, що дає можливість виділити чотири варіанти горщиків.

1-й варіант. Горщики з невисокими (в середньому 2,6 см) відігнутими вінцями, які переходят до роздутих опуклих плічок. Найпопулярніший діаметр 20—22 см.

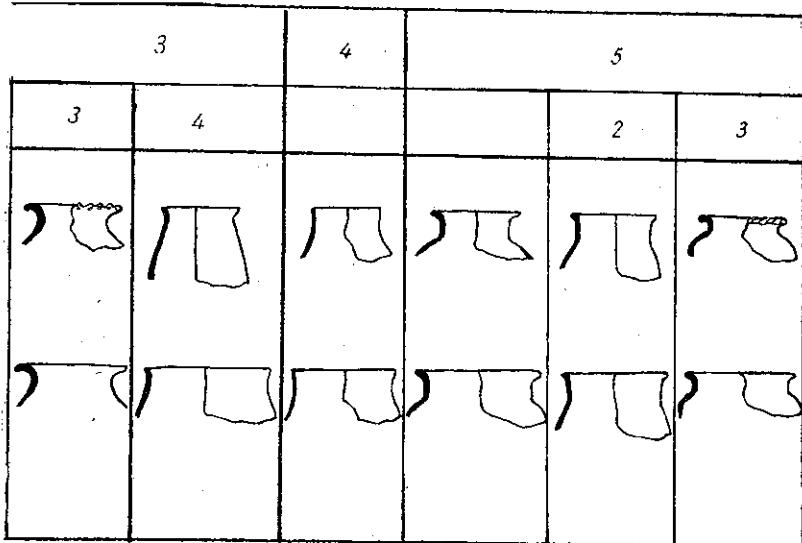
2-й варіант. Характеризується невисокими, меншими, ніж у 1-му варіанті (в середньому 2,2 см), відігнутими вінцями, які переходят до менш опуклих, ніж у попередньому випадку, плічок. Серед цих горщиків трапляються посудини діаметром 14—28 см.

3-й варіант. Відрізняється сильно відігнутими та більш високими, ніж у 1-му і 2-му варіантах вінцями (3,1 см). Плічка роздуті, прямі і сильно розширяються до середини тулуба. Цей варіант нерідко орнаментований ямками. Діаметр вінець 17—28 см.

4-й варіант. Горщики цього варіанту мають ледь відігнуті короткі вінця, що переходят у покаті стінки без виразних плічок. Діаметри їх різні: маленькі — 14—16, середні — 18—24, великі — 26—32 см.

IV тип. Горщики з майже вертикальними вінцями та конусовидним у верхній частині тулубом. Кількість їх незначна — лише 7%. Найчастіше діаметр вінець 20—22 см, але є маленькі (10—14 см) та великі (до 26 см).

V тип. Він становить 18% всієї кількості і репрезентований горщиками, які мають вертикальну шийку з відігнутим назовні краєм. Висота

шийок та ступінь відігнутості вінець різноманітна. При цьому те або інше оформлення вінець пов'язане з характером верхньої частини тулуба. Вона може бути опуклою, сильно роздутою або мати стрімкі опуклі плічка. У зв'язку з цим V тип горщиків розподіляється на три варіанти.

1-й варіант. Характеризується високою прямою шийкою з сильно відігнутими вінцями та роздутими зверху плічками. Вінця цього варіанту мають висоту близько 5 см, а діаметр — від 12 до 23 см. Основна кількість горщиків має діаметр 13—15 см. Поверхня посудин завжди носить на собі сліди залощеності, яка іноді вкриває і внутрішню відігнуту частину вінець.

2-й варіант. Горщики з вертикальною шийкою середньої висоти (3 см), яка зверху переходить в трохи відігнутий край і розширені донизу плічка. Діаметр горщиків 16—22 см.

3-й варіант. Відрізняється дуже короткими вінцями з прямою або трохи розшироною догори шийкою і відігнутими вінцями. Плічка горщиків круті, роздуті у верхній частині. Діаметри вінець 12—22 см.

Посудини I типу з високими прямими слабо відігнутими вінцями і 1-го варіанту III типу з дуговидними вінцями наслідують скіфські форми, відомі ще по Кам'янським кучугурам, де вони були виділені Б. М. Граковим, відповідно у II та I типах¹². Як показав чайкинський матеріал та кераміка городищ Криму — Неаполя Скіфського¹³, Каратобе¹⁴, Південного Донузлава¹⁵, Алма-Кермену¹⁶; а також Нижньодніпровських пам'яток: Знаменки¹⁷, Гаврилівки¹⁸, та Золотої Балки¹⁹, — такі самі посудини продовжують існувати і в пізніший скіфський час. На Чайці вони трапляються в досить великій кількості (близько 42%) протягом всього періоду життя на городищі. Але співвідношення цих типів посудин стає іншим: незначно поширені на Кам'янських кучугурах горщики III типу з дуговидно вигнутими вінцями

¹² Б. М. Граков. Вказ. праця, стор. 69.

¹³ О. Д. Дашевская. Лепная керамика Неаполя Скифского.— МИА, № 64, 1958, рис. 1, 11, 12.

¹⁴ Там же, рис. 8, 2.

¹⁵ Фонди Євпаторійського музею.

¹⁶ Т. М. Висотська. Ліпна кераміка городища Алма-Кермену.— Археологія, т. XX, стор. 185, табл. 1, 1—4.

¹⁷ Н. М. Погребова. Вказ. праця, стор. 132, 134, рис. 12, 1, рис. 15, 5; 17, 1, 2.

¹⁸ Там же, стор. 204, рис. 27, 7; 41, 1, 2.

¹⁹ М. І. Вязьмітіна. Вказ. праця, стор. 127, рис. 65,

в пізніший час переважають над горщиками з прямими розширеними доверху вінцями (І тип). Посудини з вертикально стоячою шийкою, яка переходить в розташовані майже під прямим кутом плічка, значно поширені на Кам'янських кучугурах (по Б. М. Гракову З тип) ²⁰, зникають в пізній скіфський час.

У ранній період на Чайці трапляються горщики з дуже відігнутими, майже горизонтальними біля краю вінцями та прямими розширеними плічками (3 варіант III типу). Такий тип посудин не характерний для скіфів. Н. М. Погребова, з'ясовуючи його появу серед кераміки Знаменського городища, вказувала на дакійський вплив ²¹. Але якщо серед ліпної кераміки Нижньодніпровських городищ гето-фракійські форми становлять досить великий відсоток ²², то на Чайці західні форми трапляються лише в поодиноких екземплярах. В Криму подібні горщики виявлені в Неаполі Скіфському ²³ та Алма-Кермені ²⁴.

З II ст. до н. е. на Чайкинському городищі з'являються горщики із слабо відігнутими вінцями та похилими плічками (4-й варіант III типу). У цей час з'являються і горщики II типу з низенькими, різко відігнутими вінцями, що переходять в дуже розширені плічка. Невідомі серед кучугурської кераміки посудини цього типу поширені на пізньоскіфських городищах Нижнього Дніпра та Криму.

Новою формою, невідомою у IV—III ст. до н. е., є чайкинські горщики V типу з циліндричною шийкою. Горщики I варіанту мають вінця, дуже відігнуті біля краю, та роздуті плічка. Вони зустрічаються на городищі в основному на рубежі нашої ери. Подібну конфігурацію верхньої частини мають горщики Неаполя Скіфського (І ст. до н. е.—І ст. н. е.) ²⁵, Мірмекія (І—ІІ ст. н. е.) ²⁶, Тірітаки (ІІ—ІІІ ст. н. е.) ²⁷. Горщики із такою верхньою частиною близькі посудини з сарматського поховання поблизу с. Новопилипівка ²⁸. Можливо, що поява цієї форми пов'язана з сарматським впливом, оскільки конфігурація їх вінець і плічок аналогічна сарматським посудинам Поволжя ²⁹ і Приуралля ³⁰. Два останніх варіанти V типу також аналогічні приуральським посудинам ³¹. На Чайці вони становлять близько 14% всіх посудин, в той час як серед кераміки інших городищ Північного Причорномор'я вони поки що невідомі. Відсутність відомостей про горщики даного типу на інших пам'ятках, найімовірніше, можна пояснити нечисленністю публікацій і поганим вивченням типології кераміки. Взагалі, для другого періоду існування городища характерне поширення сарматських форм. До них відносять і горщики з дуговидно вигнутими вінцями, які переходять у плавно розширені донизу плічка (2 варіант III типу), а також горщики з невисокими трохи відігнутими вінцями, майже прямого профілю і дуже похилими трохи відігнутими бочками (IV тип). Останні за своєю формою тяжіють до посудин Поволжя ³², Дону ³³ та Кубані ³⁴. З II ст. до н. е. вони поширяються на пізньоскіфських городищах Криму: в Не-

²⁰ Б. М. Граков. Вказ. праця, стор. 72.

²¹ Н. М. Погребова. Вказ. праця, стор. 38.

²² Там же, стор. 243—244.

²³ Т. М. Висотська. Вказ. праця, стор. 185, табл. 1, 5, 6.

²⁴ Там же, табл. 1, 22.

²⁵ О. Д. Дашевська. Вказ. праця, рис. 3, 3.

²⁶ Е. Г. Кастанаян. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки.—МИА, № 25, 1952, стор. 252, рис. 5, 1.

²⁷ Там же, рис. 41, 7.

²⁸ М. И. Вязьмитина. Вказ. праця, табл. I (6).

²⁹ К. Ф. Смирнов. Савроматы. М., 1964, рис. 6, 13a.

³⁰ Там же, рис. 8, 5в; 32, 2а.

³¹ Там же, рис. 23, 1и; 45, 4.

³² М. П. Абрамова. Сарматские поселения Дона и Украины II в. до н. э.—I в. н. э.—СА. М., 1961, № 1, рис. 2, 18; К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, стор. 345, рис. 51, 10д.

³³ Т. М. Висотська. Вказ. праця, табл. III, 21.

³⁴ Там же, табл. III, 26.

аполі Скіфському³⁵ та Алма-Кермені³⁶. На Чайці сарматські форми становлять близько 35% всіх посудин.

На основі аналізу чайкинських посудин виникає питання про етнічний склад населення городища. Але спочатку слід коротко зупинитися на передісторії епохи, що нас цікавить.

Всі дослідники включають в зону мешкання геродотових скіфів-ковчовиків. Але вже Страбон, використовуючи невідомі нам джерела, повідомляє про землеробські племена³⁷. Відповідь дослідників на питання, звідки вони тут з'явились, різна. М. І. Артамонов вважає, що це кочовики, які осіли та перейшли до землеробства³⁸. Його підтримує і О. Д. Дащевська³⁹. Іншої точки зору дотримується Г. М. Граков, на думку якого це населення, переселене сюди, можливо, силою — землероби Нижнього Дніпра⁴⁰. Говорячи про населення Північно-Західного Криму, А. М. Щеглов вважає його етнічно спорідненим з таврами⁴¹.

На жаль, археологічний матеріал Північно-Західного Криму поки що не дав підтвердження будь-якої з цих точок зору. Тут не відкрито ще жодного поселення, яке б належало до більш раннього часу, ніж кінець III ст. до н. е., яке можна було б пов'язати зі скіфами або іншою етнічною групою осілого місцевого населення.

В той же час в другій частині півострова, в Східному Криму, такі поселення відомі з кінця V—IV ст. до н. е.⁴² Вони супроводжуються грунтовими могильниками, а також підкурганними склепами з численними похованнями, що свідчить про осілість. Характер обряду та інвентаря вказують, що ці пам'ятки належать скіфам. Можливо, частина скіфів-ковчовиків переходить до осілого способу життя. З другого боку, напевно, мала місце і міграція скіфів-землеробів Нижнього Подніпров'я до Криму. Вважаємо, що існування західних форм посуду серед ліпної кераміки кримських городищ навряд чи можна пояснити безпосереднім контактом з культурами Карпато-Дунайського басейну. Найімовірніше, вони прийшли сюди разом з частиною нижньодніпровських скіфів-переселенців, які мали достатньо тісні зв'язки з гето-фракійськими племенами. Про переселення частини скіфів-землеробів, можливо, свідчить також і тотожність оборонних систем пізньоскіфських укріплень Північно-Західного Криму з городищами Нижнього Дніпра⁴³.

Поряд з ознаками, які зближують кримську кераміку з городищами Нижнього Подніпров'я найпізнішого скіфського часу, в ліпному посуді цих двох територій, в результаті різного географічного положення, а також історичних подій, існує і ряд відмінних рис. Вони виявилися в наявності місцевих кизил-кобинських традицій (чорнолощена кераміка з гребінцевим орнаментом), в більшому поширенні в Криму сарматських форм та незначних західних.

Поява сарматської кераміки припадає, головним чином, на I ст. до н. е.—I ст. н. е., тобто на період після походів Діофанта в Північно-Західний Крим. Найімовірніше, укладений скіфами наприкінці II ст. до н. е. союз з роксоланами, з метою спільної боротьби проти Херсонеса,

³⁵ О. Д. Дащевська. Вказ. праця, стор. 261, рис. 5, 11.

³⁶ Фонди Бахчисарайського музею.

³⁷ Страбон. География, VII, 4; ВДИ, 1947, № 4, стор. 206.

³⁸ М. И. Артамонов. Скифское царство в Крыму.—Вестник ЛГУ, № 8. Л., 1948, стор. 65.

³⁹ О. Д. Дащевська. Вказ. праця, стор. 271.

⁴⁰ Б. М. Граков. Вказ. праця, стор. 65.

⁴¹ А. Н. Щеглов. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху.—ВДИ, № 4, 1966, стор. 149.

⁴² В. Н. Корпусова. Памятники скіфо-сарматского времени у с. Фронтовое.—Археологические исследования на Украине 1965—1966. К., 1967, стор. 38—39; А. М. Лесков. Работы Керченской экспедиции ИА АН УССР.—Археологические исследования..., стор. 34.

⁴³ А. Н. Щеглов. Исследования в Северо-Западном Крыму.—Археологические открытия 1967 года. М., 1968, стор. 214.

відкрив шлях сарматам. Значна кількість сарматських форм на рубежі нашої ери серед кераміки городищ Північно-Західного Криму та передгір'їв дозволяє говорити про проникнення сюди сарматів і в післядіофантовий час.

Підводячи підсумок всьому вищесказаному, можна вважати, що населення Чайки було представлена передусім скіфами, які, можливо, включили в себе якийсь відсоток асимільованих до того часу таврів, носіїв кизил-кобинської культури. Крім того, на городищі мешкали і сармати. Такий самий склад жителів, в тому чи іншому співвідношенні, був, напевно, і на інших городищах Криму найпізнішого скіфського часу.

Н. П. ЗАРАЙСКАЯ

Позднескифская кухонная керамика из городища Чайка в Крыму

Резюме

Для понимания истории позднейших скіфов важное значение имеет исследование керамики памятников Крыма. Одним из них является городище Чайка, расположеннное в Северо-Западном Крыму, близ Евпатории. Оно было основано в конце V в. до н. э. греческими колонистами и с конца III в. до н. э.—начале II в. до н. э. захвачено скіфами.

Используя лепной материал городища, автор на кухонных горшках прослеживает развитие скіфских форм в позднейшее скіфское время и отмечает изменения, происходящие в керамике. В основу исследования керамики положена классификация Б. Н. Гракова, данная в монографии «Каменское городище на Днепре», которая заключается в анализе характера оформления верхней части сосудов — венчика с племенниками. Обработка материала производилась методом статистического анализа, предложенного Д. В. Деопиком.

В результате были выделены пять основных типов горшков. Из них более 40% кухонной керамики наследует известные скіфские формы. Наибольшее распространение получили горшки, которые раньше использовались скіфами незначительно.

Появление новых форм сосудов, особенно характерное для более позднего времени существования городища (I в. до н. э.—I в. н. э.), связано с сарматским влиянием, усилившимся после заключения в конце II в. до н. э. союза с роксоланами для совместной борьбы против Херсонеса.

При сопоставлении форм и технологии кухонной керамики Северо-Западного Крыма с одновременной керамикой Нижнеднепровских городищ выявляется много общих черт. Однако несмотря на ряд признаков, сближающих крымскую посуду с керамикой городищ Нижнего Днепра, лепные горшки, в результате различного географического положения, а также исторических событий, имеют ряд отличительных черт. Это наличие местных кизил-кобинских традиций, значительное распространение в Крыму сарматских форм и незначительное западных.

Т. О. ШАПОВАЛОВ

Сарматські поховання поблизу с. Новолуганське

У травні та вересні 1967 р. експедицією Донецького державного університету був розкопаний курган № 1, розташований на лівому високому березі р. Лугані, на 1,5 км на захід від с. Новолуганське Артемівського району Донецької області.

Насип зруйнований. Його орієнтовані розміри: висота — 2,1 м, діаметр — до 30 м. У кургані відкрито п'ять поховань. Центральне — № 3 зруйноване; № 2 належить до ранньої доби енеоліту, № 4 — до катак-

Рис. 1. Поховання № 1.

комбного часу епохи бронзи. Поховання № 1 і 5 — сарматські. Крім того, в насипу виявлено дві посудини, одна з яких зрубного часу, друга — сарматська.

Поховання № 1 розташоване в південно-західному секторі насипу, за 5 м від центра, на глибині 1 м від поверхні кургану (рис. 1). Про форму та розміри могили можна судити лише з незначних залишків дерев'яної конструкції, що нагадує вузьку дощату труну.

Кістяк жінки (череп мезокранний) * лежав на спині, головою на північний захід; ліва рука трохи зігнута в лікті і покладена кистю на таз, частина правої — відсутня (по лікоть). Крім того, у кістяка немає лобкової кістки правої частини тазу.

Інвентар поховання досить різноманітний. Біля шийних хребців було знайдено 15 нанизаних на золту нитку скляних намистин сегментовидної кулястої форми з внутрішньою позолотою (рис. 2, 2). Тут же трапилась і фрагментована фібула, від якої залишились права частина багатовиткової пружини з кінчиком тятиви і частиною ніжки та уламок голки (рис. 2, 1).

Фібула належить до зразків середньолатенської схеми «неапольського типу» і датується I ст. до н. е.¹.

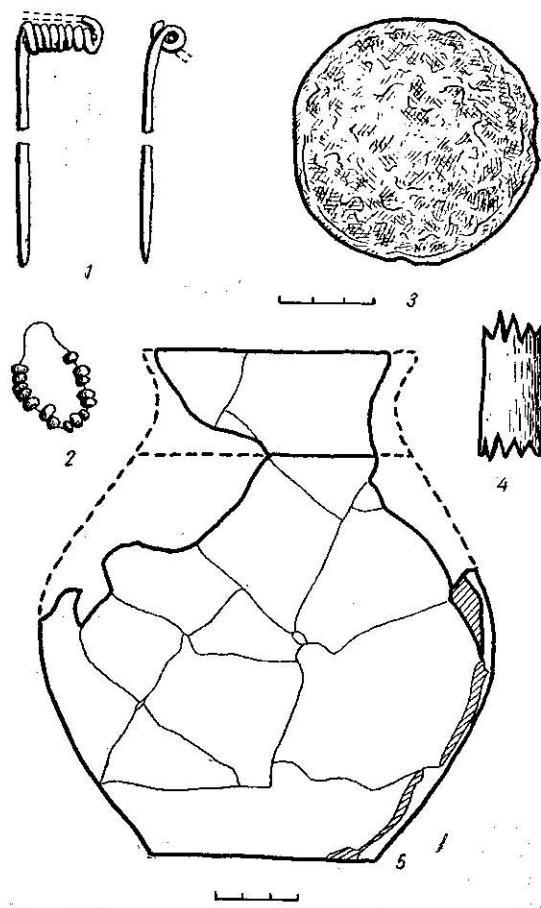

Рис. 2. Інвентар поховання № 1.

* Антропологічні дослідження проведенні В. Ю. Рудаковим.

¹ А. К. Амброз. Фібули юга Европейской часті СССР. — САИ, вип. Д1—30, 1966, стор. 22, табл. 3, 5.

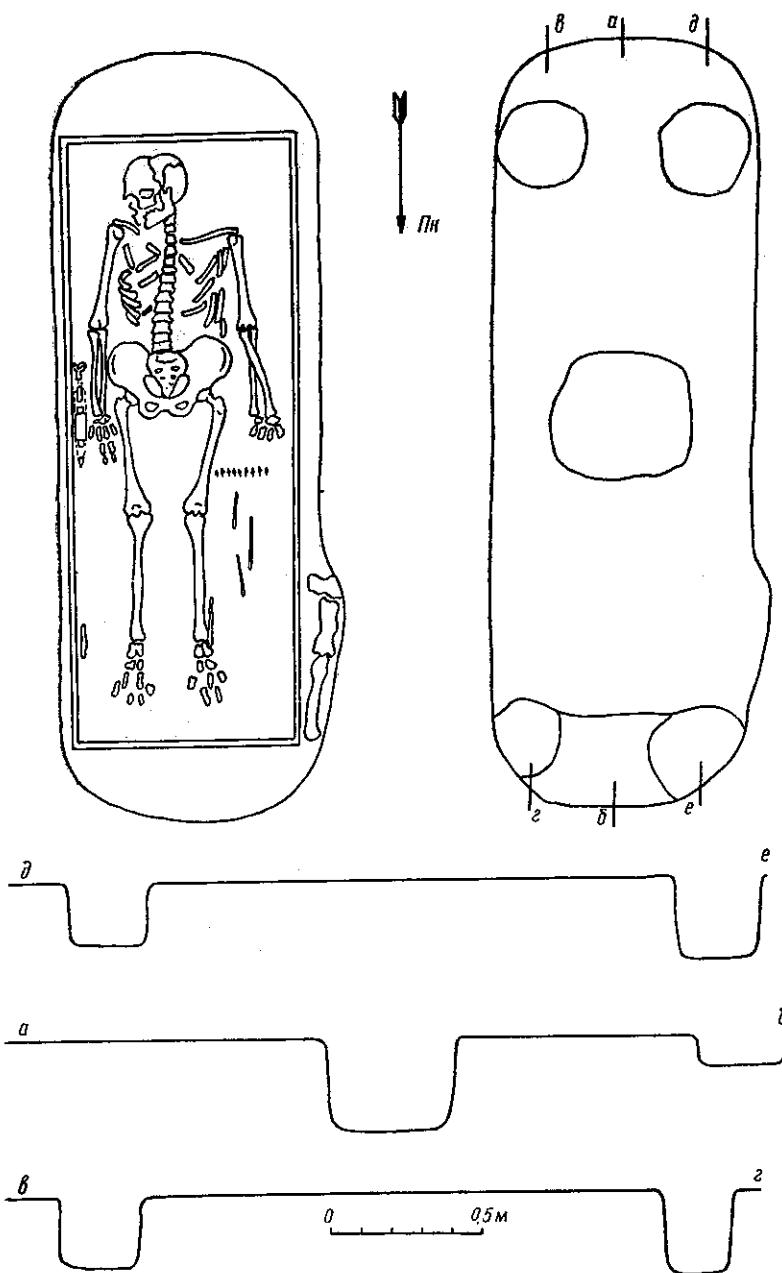

Рис. 3. План і розріз поховання № 2.

На правій плечовій кістці лежало дископодібне гладке з обох боків дзеркало діаметром 5 см (рис. 2, 3). Вдалося простежити залишки дерев'яної оправи від футляра. Ліворуч, третього поперекового хребця знайдено предмет, виготовлений з розколотого навпіл невеликого відрізка трубчастої кістки, який закінчувався з обох боків зубчиками. Спрацьованість зубчиків на одному боці дає підставу думати, що це був штамп. Як свідчить наявність невеликого отвору біля робочого краю, штамп підвішували до пояса (рис. 2, 4).

Залишки напутньої іжі — лопатка та верхня частина лівої перед-

ньої ноги коня (чотирьох років)² — лежали ліворуч біля ніг на квадратному з заокругленими кутами дерев'яному підносі, краї якого були оздоблені тонкими бронзовими платівками шириною 4—5 мм. Зліва від голови стояв невеликий кружальний червоноглинняний глечик з плескатим дном, кулястим тулубом та невисокими розширеними додори вінчиками. Навколо шийки він був оперезаний глибокою борозенкою (рис. 2, 5).

Вище поховання № 1, за 1,5 м на півден від цього, знайдено другий червоноглинняний кружальний глечик з кулястим тулубом та цилінд-

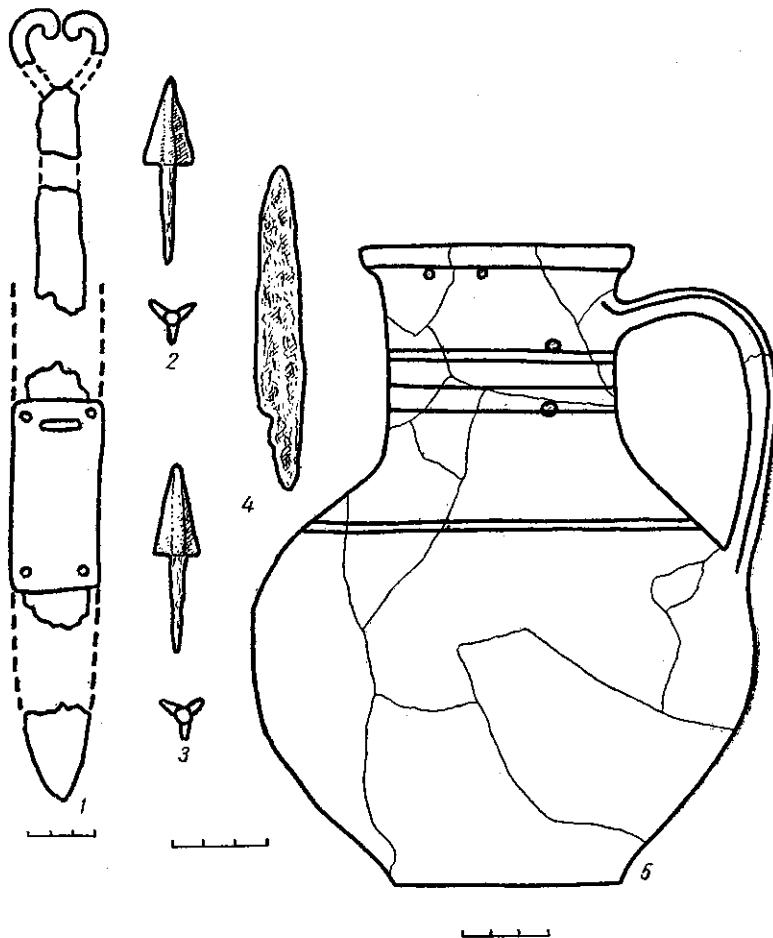

Рис. 4. Інвентар з поховання № 2 та з насипу.

ричною шийкою (рис. 4, 5). Він був розбитий ще за давнину і скріплений, про що свідчать парні отвори на шийці та під вінцем. Глечик має основні ознаки посуду з сарматського могильника поблизу с. Новофилиппівка і датується I ст. н. е.³

Поховання № 5 розташоване у південно-східному секторі кургану, за 5 м від його центру. Вузька довга яма з заокругленими кутами ($2,4 \times 0,9$ м) глибиною 1 м вирита у твердій материковій глині. На її стінках чітко позначилися численні плоскі сліди довжиною до 40 см,

² Визначення В. І. Бібікової.

³ М. И. Вязьмитина. Сарматские погребения у с. Новофилипповка.—ВССА. М., 1954, стор. 234—235.

шириною 1,3 см, залишені багнетоподібним знаряддям. Поблизу стінок ями чітко простежуються дошки труни, товщиною до 3 см.

Кістяк чоловіка лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками, головою на південь (рис. 3). Ліворуч, біля стегнової кістки, знайдено 82 залізних з трьома перами черешкових наконечників стріл з залишками держаків, довжиною 6—7 см (рис. 4, 2, 3). Тут же простежені залишки сагайдака, зокрема лусочки червоної фарби. Поблизу правої руки лежав короткий (35 см) залізний кинжал поганої збереженості.

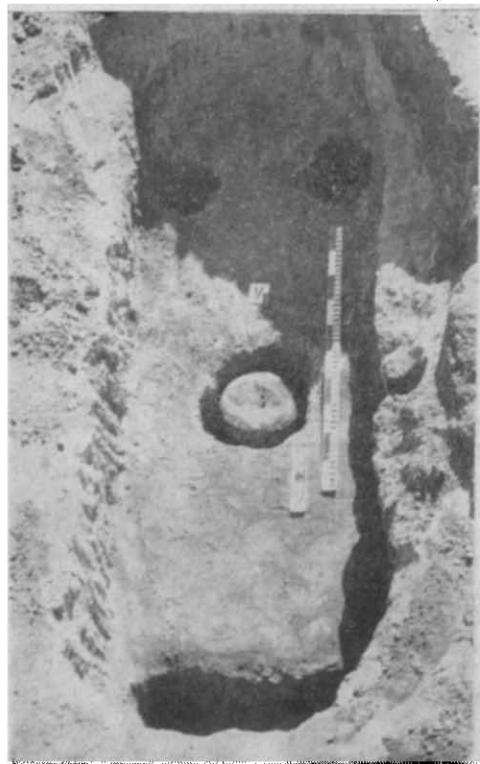

Рис. 3. Дно могили № 2 після зачистки.

Стояв догори дном порожній мідний казан. Засипка потайника, однорідна з дном могили, старанно утрамбована. По чотирьох кутах у дні могили зроблені майже однакові заглиблення менших розмірів (рис. 5), а біля північної стінки — невеликий уступ. Ніяких речей або залишків дерева тут не було. Очевидно, це фальшиві потайники.

Дно казана округле, стінки, звужуючись догори, переходят у невеликі круглі плічка та невисоку шийку. Колись посудина мала вушка, що закріплювались трьома отворами. З одного боку в них збереглись дві мідні заклепки та сліди окису заліза. Отже, можна вважати, що вушка були залізні. Найбільший діаметр казана — 26 см, висота — 13 см, товщина стінок — 2 мм. Виготовлений він ливарним способом з дальшим куванням (рис. 6). Зважаючи на його вигляд та інтенсивний нагар, казан використовувався щодня.

Важливою особливістю цієї знахідки є наявність на зовнішньому боці казана двох грецьких написів. Перший складається з двох літер,

Він мав своєрідне навершя зі спірально затиснутими до середини кінцями, що нагадує «антенні» навершя савроматських мечів та аналогічні знахідки усть-полуйської культури⁴. Пере хрестя простежити не вдалося (рис. 4, 1).

Краще кинжала збереглася залізна прямоугольна платівка (8 × 3,5 см) з видовженим отвором угорі та п'ятьма круглими отворами, вгорі й внизу, для заклепок. Вона виявлена на лезі кинжала — мабуть, була приклепана до піхов. Можливо, за її допомогою піхви прикріплювали до пояса. Судячи із решток, піхви були дерев'яні, обтягнуті зверху шкірою, покритою яскравою червоною фарбою, шматочки якої збереглися на заклепках.

В могилі біля гомілки правої ноги знайдено залізний ніж з дерев'яним руків'ям, прямим лезом та трохи горбатою спинкою (рис. 4, 4). На рівні лівої гомілки поза труною трапились залишки напутньої їжі (верхня частина лівої ноги коня 1,5—2 років).

У невеликому заглибленні (потайнику) під тазом кістяка

⁴ К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов. — МИА, № 101, 1961, рис. 4; В. Н. Чернов, В. И. Мошинская. В поисках древней родины угорских народов. По следам древних культур. М., 1954, стор. 180—181.

вибитих зубильцем на шийці. Другий, розташований трохи нижче шийки, має 27 літер. 23 з них виконано чеканом — кожна складається з кількох акуратно вибитих крапок, чотири останні зроблені з меншою майстерністю і, можливо, кінцем ножа *.

Уесь комплекс описаних поховань за формою споруд (довгі вузькі могили), особливостями похованального ритуалу (південна та південно-західна орієнтація, покладення кисті на таз, напутня їжа, наявність до-

Мідний казан з поховання № 2

ІІІ

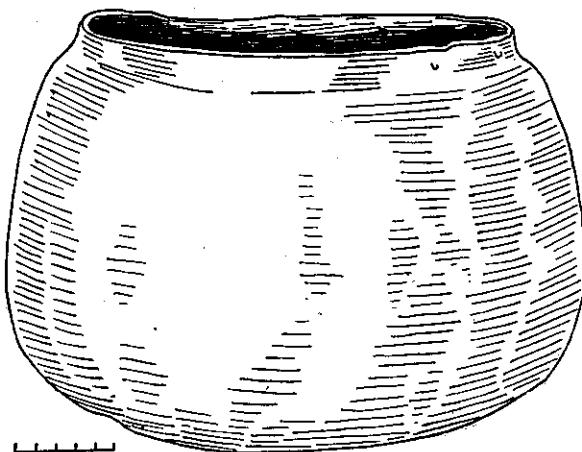

Рис. 6. Мідний казан з поховання № 2.

щатої труни), а також за характером інвентаря дає змогу визначити ці пам'ятки як сарматські. Такому висновку не суперечать і антропологічні ознаки (мезокраній череп жінки).

На підставі фібули, залізних наконечників стріл, дископодібного дзеркала та червоноглинняного глечика поховання можна датувати І ст. до н. е. або ж початком І ст. н. е.

У сарматському комплексі Новолуганського кургану на особливу увагу заслуговують новий тип казана з грецьким написом, досі ще не зафіксований на території степової України, та своєрідна форма навершя кинджала. Розширює уявлення про сарматські знаряддя праці й знахідка штампа з кістки, також невідома в попередніх розкопках. Викликають інтерес і нові деталі влаштування сарматських могил.

* Напис ще остаточно не розшифровано. В ньому є негрецькі слова.

Сарматские погребения около с. Новолуганское

Резюме

Среди пяти погребений, открытых под насыпью Новолуганского кургана (Донецкая область) два являются сарматскими. Об этом свидетельствует как форма могил, так и ориентация костяков, наличие напутственной еды и другие особенности погребального обряда, а также характер инвентаря. На основании находок (фибула, железные наконечники стрел, дискообразное зеркало и красноглиняный сосуд) погребения можно датировать I в. до н. э. или началом I в. н. э.

Особый интерес представляют обнаруженные здесь котел с греческой надписью и навершие кинжала, имеющие своеобразную форму. Привлекают внимание также новые детали устройства сарматских могил.

Ю. І. КОЗУБ

Фігурна посудина з Ольвії

Одним з найважливіших результатів розкопок Ольвії останніх років є відкриття та дослідження ділянки некрополя II ст. до н. е.—III ст. н. е., розташованої на плато західного схилу Заячої балки. В її північній частині, на підвищенні III, всі поховання в ямних та підбійних могилах виявилися дитячими. Поховання дорослих в земляних склепах становили меншість.

В одному з дитячих поховань (в могилі № 5, розкопаній 1966 р.) був знайдений рідкісний фігурний сосуд у вигляді мавпи (рис. 1). Ця підбійна могила (довжина — 1 м, ширина — 0,45 м), що мала меридіональну орієнтацію, влаштована в лесовому ґрунті, на глибині 1 м. Заклад підбою складався з двох ледве оброблених каменів, ретельно витесаної плити (70×32 см) та кераміди, нахилені в бік підбою і щільно пригнаних одне до одного. Довжина закладу — 1,1 м, висота — 0,5 м. В могилі лежав кістяк дитини 4—5 років, витягнутий на спині, головою на південь. Біля черепа виявлені залишні цвяшки із залишками дерева — все, що звичайно залишається від дерев'яної труни в умовах ольвійського ґрунту. За межами труни виявлено супровідний інвентар, що складався з мініатюрної світлоглиняної кружечки місцевого виробництва (рис. 2) та фігурної посудини, вкопаної в головах.

Фігурна посудина (0—66/1172) являє собою порожнисту фігуру сидячої мавпи на високому чотиригранному п'єдесталі¹. Над головою мавпи здіймається шийка посудини з вінцями у вигляді циліндричного в розрізі валика. На спині мавпи збереглись сліди основ втраченої ручки. Загальна висота посудини — 23 см, самої фігури — 14, її місткість — 0,7 л. Фігурка мавпи дуже виразна. Її поза, вираз обличчя передають глибокий задумливий смуток. Вона сидить, спершись ліктями на коліна. Кисть правої руки лежить на плечі, ліва рука нижче ліктя не збереглася. Голова трохи похилена вліво. Розробка деталей фігури досить поверхнева, виконання носить відбиток певної сумарності та схематизму. Так, наприклад, ліва рука лише намічена, і про її контури можна лише здогадуватись — в ліктової частині вона зливається з ногою, в той час як права рука виділена досить чітко. Коротка шерсть передана ледь помітними рельєфними смугами на спині та грудях, а на лобі вона трактована

¹ Посудина знаходиться в експозиції Археологічного музею АН УРСР в м. Києві.

у вигляді широких пасм, розділених проділем. Пальці рук та ніг, моделювані досить сумарно, все ж відбивають своєрідність, притаманну саме цьому виду тварин. Хвіст відсутній: напевно, тут представлено тип безхвостої мавпи. Основна увага майстра, який виготовляв посудину, була звернена на обличчя тварини: глибокі зморшки вкривають щоки від кутиків очей, перенісся та лоб. Низький плескатий лоб обрамлений виступаючими надбровними дугами. Чітко окреслені важкі повіки. Очі яблука ледь опуклі, зіниці передані заглибленнями.

Рис. 1. Посудина у вигляді мавпи з поховання № 5.

Ніс широкий, сплющений, ніздрі позначені невеликими ямками. Рот трактовано врізною лінією: він досить широкий, з опущеними кутиками уст, що підкреслює загальний вираз скорботи. Вуха великі — праве у вигляді рельєфного півмісяця, ліве передане безформним наліпом. П'єдестал фігури (висота 7 см) має чотирикутну площину основи $7,5 \times 7$ см. На ньому збереглись відбитки пальців майстра і похилих насічок поверхні, на якій формувалася посудина. Тильні кути п'єдесталу рівно стесані. На лицьовому боці зверху та знизу гострим інструментом нанесено по дві горизонтальні врізні лінії. На протилежному боці по сирій глині на-

кresлено ім'я майстра у два рядки

**ВЛАС
ТОВ**

— поставлене в родо-

вому відмінку. Налис зроблено нашвидкуруч. Заглибленість літер незначна, внаслідок чого виникають труднощі під час читання і, особливо, при фотографічному відтворенні. Належність цього автографа саме майстру підтверджується тим, що він був зроблений до випалу посудини. В зв'язку з цим варто навести зауваження Деревицького, що імена майстрів здебільшого писались на тильному боці скульптурних зображень або їх

п'єдесталів². Слід відзначити, що це друге ім'я коропласта, відоме з матеріалів Ольвії³, і перше — майстра фігурних посудин. Таким чином, потреби ольвіополітів в числі інших безіменних майстрів задовольняли коропласти Бласт та Діонісій⁴. Безперечно, Бласт не належав до художників високого мистецького рівня, він виготовляв, судячи з наведеного екземпляра, предмети широкого вжитку, доступні всім верствам населення.

Описувана посудина зроблена із рожевувато-жовтої глини старанної обробки. Її поверхня суцільно вкрита (за винятком основи п'єдесталу)

тонким шаром червонуватої обмазки, яка місцями, переважно на тильному боці фгури, під час випалу набула чорного відтінку. Обмазка частково зійшла. Очевидно, посудину виготовлено в двох формах, після чого вона була додатково оброблена ручним способом.

Образ мавпи проникає в грецьку коропластику з Єгипту ще в епоху архаїки. Відомо кілька схем зображення цієї тварини, одна з яких, напевно, й послужила прообразом для типу вказаної знахідки. Маємо на увазі фігурну посудинку родоського походження (№ III2415), що зберігається в Луврі⁵. На ній мавпа сидить навпочіпки на низькому п'єдесталі, лікті лежать на колінах, долоні підпирають підборіддя, голова трохи похиlena вліво, на ній — шийка посудини. Ця сама схема представлена на пізньоархаїчній статуетці з розкопок центру Ольвії 1971 р., що являє собою мавпу в напівсидячому положенні, одна рука якої підпирає підборіддя⁶.

На жаль, дальші етапи розвитку сюжету на існуючих матеріалах не простежуються. Досить відмітити, що відома лише одна посудина, яка є досить близькою аналогією нашій. Це фігурна посудинка із колекції А. Фогеля, видана І. Белау⁷ (рис. 3). Відомо, що вона була куплена у селян с. Парутине. Таким чином, встановлюється її ольвійське походження. Напевно, ця річ була знайдена в похованні, про що свідчить її повна збереженість, а також та обставина, що майже всі відомі фігурні посудини походять з некрополя. Про це свідчить й те, що більшість речей старовини, що потрапляли до рук селян, походить із пограбованих могил античного некрополя, на території якого розташувалось і саме село.

² А. Н. Деревицкий. Несколько греческих статуэток собраний Одесского общества истории и древностей и А. И. Нелидова.—ЗООИД, т. XVIII, 1895, стор. 223, прим. 1.

³ Мається на увазі ольвійська теракотова статуэтка № 22186, що зберігається в Одесському археологічному музеї, на зворотному боці п'єдесталу якої у два рядки до випалу було накреслено ім'я ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ. Вражає подібність форми п'єдесталу та характеру напису. А. С. Уваров. К исследованию о древностях южной России и берегов Черного моря, Спб., 1851, табл. XXI, I, 3.

⁴ Здається, з Ольвії походить посудина у формі лева, на п'єдесталі якої є напис: ΕΥΑΟΓΟΣ ΕΠΟΙΕΙ. Таким чином, до цього списку, напевно, слід додати ім'я Евлога. Крім того, напис позбавляє будь-яких сумнівів у тому, що в такий спосіб писались імена саме майстрів.

Місцезнаходження цієї посудини тепер невідоме. Збереглося лише фото в архіві Е. М. Гракова. З Пантікалею походить посудина у вигляді собаки. Вона зберігається у фондах Державного Ермітажу. На передньому боці п'єдесталу по сирій глині накреслено ΚΑΡΠΟΣ. Манера виконання фігурки близька до нашої. Відомостями про ці дві посудини я завдячуЮ. Г. Винogradovу.

⁵ М. И. Максимова. Античные фигурные вазы. М., 1916, табл. XVII, 126, а, б.

⁶ А. С. Русєєва. Отчет о раскопках в Ольвии в 1971 г. Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁷ I. Boehlau, Sammlung A. Vogel.—Griechische Altertümern südrussischen Fundort aus dem Besitze A. Vogel, Karlsruhe, 1908, стор. 54, рис. 32, № 533; табл. VIII, II.

Поза мавпи на фогелівській посудині і на описаній цілком ідентична. Безперечно, обидва зображення передають добре відомий античності певний образ. Завдяки посудині № 533 одержує документальне обґрунтування реконструкція жесту лівої руки мавпи на посудині 0—66/1172: рука, зігнута в лікті, підпирала підборіддя мавпи. Незважаючи на типологічну спільність, на цьому схожість обох посудин закінчується. Вся фігура фогелівської посудини відзначається фронтальністю, тварина начебто застигла в повній нерухомості. Тіло мавпи масивніше; особливо

Рис. 3. Фігурна посудина з колекції А. Фогеля.

завелика голова в порівнянні з тулубом. Морда сильно витягнута вперед. Дуже густа й довга щерсть, що вкриває все тіло тварини, передана хвилястими рельєфними пасмами. Таким чином, всіма засобами майстер зумів підкреслити звірячу сутність образу, що докорінно відрізняє його від нещодавно знайденого.

Розбіжність в трактовці цих двох фігурок, можливо, полягає в різних центрах їх виробництва і, безперечно, в їх хронології. Тут ми підходимо до дуже складного питання про дату посудини, що публікується.

Комплекс поховання № 5 не дає конкретних вказівок щодо цього, так як згадувана кружечка, знайдена разом з фігурним сосудом, сама по собі точно не датується і нічим не допомагає нам в справі встановлення достатньо вузьких хронологічних рамок⁸. Тому ми мусимо виходити лише з особливостей самої посудини. Фігурний посуд цієї категорії відноситься до II ст. до н. е. — початку III ст. н. е. Жвава манера виконання, сумарна передача окремих неістотних деталей та підкреслено патетичний вираз обличчя, на якому відбито вираз людської скорботи, глибокі зморшки, що підсилюють його, наближають цей образ до стилю зображень кінця епохи еллінізму. По силі виразності його можна порівняти лише з посудиною, зробленою у вигляді голови пана, що сміється, знайденою в Ольвії у 1897 р.⁹

Для хронологічної характеристики описаної посудини певний інтерес становить спостереження М. М. Кобиліної з приводу того, що на

⁸ У 1967 р. за 2 м від поховання 1966/5 була розкопана могила № 9 з аналогічною кружкою, яка, на жаль, була єдиною річчю цього комплексу.

⁹ ОАК за 1897 г. Спб., 1900, стор. 80, рис. 195.

елліністичних теракотах II—I ст. до н. е. відомі чотирикутні бази із заокругленими кутами, як і на нашій посудині¹⁰. Лаконізм напису та його скорописний характер не дають підстав для точного датування, але незважаючи на це, А. О. Білецькому вдалося встановити, що його літери найбільше нагадують письмо грецьких папірусів з Єгипту I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹¹

Таким чином, все вищесказане дає підстави віднести цю посудину до I ст. до н. е.—I ст. н. е., можливо, саме до I ст. до н. е.—найменш вивченого періоду історії Ольвії, керамічний матеріал якого ще не виділений із загальної маси речей II—I ст. до н. е.

Фігурна посудина у вигляді мавпи, очевидно, була предметом малоазійського імпорту, про що свідчить характер її глини, покриття, а також вільна манера виконання, наявність розвиненої шийки з виділеними вінцями¹². Цікаво, що саме малоазійські майстри розвивали у своїй творчості ті риси в зображені мавп, які підкреслювали їх схожість з людиною¹³.

Фігурні вази античності були синтезом скульптурного зображення персонажів, які належали до різних культів.

В більшості випадків вони відігравали роль лекіфів. Безперечно, вони були викликані до життя уявленнями культового, анімістичного порядку. Не випадково, що майже всі фігурні посудини походять з поховань. Зв'язок сюжету описаної посудини з похованальним культом не викликає сумнівів. На думку Драгендорфа, зображення мавп з піднятою до голови рукою є пародією на плакальниць, що супроводжували небіжчика¹⁴.

Таке розуміння цього сюжету, можливо, близьке до істини, але слід сказати, що в даному випадку це пародія не комічна, а сповнена драматизму. В усікому разі, фігура мавпи ніяк не може належати до гротесків, що мали звеселяти небіжчика в потойбічному світі, як вважали деякі дослідники. Таке підкреслене виявлення туги за небіжчиком було властиве мистецтву пізнього еллінізму, що прийшло на зміну спокійній споглядальності та врівноваженості персонажів надгробних стел класичної доби.

Ю. И. КОЗУБ

Фигурный сосуд из Ольвии

Резюме

В 1966 г. в детской подбойной могиле обнаружен оригинальный фигурный сосуд в виде сидящей обезьяны. Сосуд представляет собой лекиф в виде фигуры обезьяны на высоком четырехгранном пьедестале. Над ее головой поднимается горло сосуда, на спине видны следы утраченной ручки. Фигура обезьяны очень выразительна: ее поза, выражение лица передают глубокую печаль, хотя в общем исполнение носит довольно схематичный характер. На тыльной стороне пьедестала по сырой глине прочерчена надпись ВЛАСТОУ, представляющая собой имя мастера. Сосуд является образцом массовой продукции малоазийского импорта I в. до н. э.—I в. н. э. Этот сосуд, безусловно, связан с погребальным культом и является символом скорби по ушедшей жизни.

¹⁰ М. М. Кобылина. Терракотовые статуэтки Пантикея и Фанагории. М., 1961, стор. 73, 126.

¹¹ Див. з цього приводу замітку А. О. Білецького в цьому ж випуску.

¹² Останню рису як типово іонійську підкреслювала М. І. Максимова (вказ. праця, стор. 92).

¹³ Там же, стор. 114.

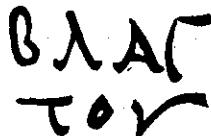
¹⁴ Там же, стор. 6—7, 61.

А. О. БІЛЕЦЬКИЙ.

Напис на посудині з Ольвії

На тильному боці фігурної керамічної посудини з Ольвії (0—66/1172), знайденої в 1966 р. співробітницею Інституту археології АН УРСР Ю. І. Козуб, досить добре зберігся напис в два рядки, зроблений гострим

інструментом по свіжій глині:

Ясно читається древньогрецьке ім'я ВЛАСТОΣ в родовому відмінку, тобто «(зроблено) Бластом» або «(належить) Бласту». Найімовірніше, йдеться про майстра (гончара) або власника керамічної майстерні, в якій була виготовлена ця фігурна посудина у вигляді мавпи, що сидить.

На жаль, напис, що зберігся на цій посудині, містить лише сім різних літер грецького алфавіту, виведених не дуже старанно. Вони найбільше нагадують письмо грецьких папірусів з Єгипту пізньоелліністичної або римської доби. Під час накреслення знаків по свіжій глині всі вони (напевно, в зв'язку з деякою поспішністю) піддалися деформації, що затруднює їх ототожнення з літерами точно датованих папірусів. Літера В характеризується неоднаковою формою своїх «петель»: верхня — довгаста, а нижня — потовщена. У літери А права похилена риска довша за ліву і нависає над нею. Літера А сильно деформована і, очевидно, наближується до пізніших форм уніціальній альфи: без поперечної риски, але з лівою «петлею». Лунарна сигма має слабе заокруглення і витягнута по вертикалі. Літера Т має нижню вертикальну риску, майже вдвічі коротшу за верхню горизонтальну. Літера О сильно деформована: порушена її овальна форма. Остання літера — іpsilonон — має загнуті назовні похилі риски і майже позбавлена вертикальної риски. Всі ці особливості зближують напис з письмом грецьких папірусів I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Власне ім'я ВЛАСТОΣ (найшвидше, парокситонон, враховуючи звичайне при утворенні власних імен від загальних зміщення наголосу) виникло в давньогрецькій антропонімії на основі загального ВЛАСΤΟΣ — паросток, що походить від дієслова ВЛАСΤΑΝΕΙΝ — рости, давати паростки та ін., корінь якого виявляє спорідненість з латинськими *flos* (квітка) та *folium* (листок). Поряд з чоловічим власним іменем (андронімом) ВЛАСТОΣ існували жіночі імена ВЛАСΤΗ або ВЛАСΤΑ¹.

Не виключено, що ім'я Бластос було поширене серед людей незнатного роду, подібно до інших імен з класу *simplicia* одноосновних, а не двоосновних — *composita*. Таким чином, Бластос, що розписався на посудині, про яку тут йдеться, міг бути простим ремісником, який з часом став власником гончарної майстерні. Тут ми маємо справу із пересічним виробом і, звичайно, твором не видатного майстра.

А. А. БЕЛЕЦКИЙ

Надпись на сосуде из Ольвии

Резюме

Публикация посвящена расшифровке надписи на сосуде, найденном в Ольвии Ю. И. Козуб в 1966 г. В надписи читается древнегреческое имя Бластос, принадлежащее, оче-

¹ W. Pape — G. E. Beasley. Wörterbuch der griechischen Eigennamen, 3-е Aufgabe, Braunschweig, 1911, стор. 214—215.

видно, мастеру-гончару или же владельцу мастерской. Это имя относится к классу одноосновных, которые были распространены среди людей незнатного происхождения. Палеографические особенности сближают рассмотренную надпись с письмом греческих папирусов I в. до н. э.—I в. н. э.

С. А. БУЛАТОВИЧ

Кізікін із зображенням скіфа

Протягом майже двох століть (VI—IV ст. до н. е.) грецьке місто Кізік на Мармуровому морі випускало електрові монети, що набули поширення як інтерлокальні в багатьох кутках античного світу, в тому числі й в Північному Причорномор'ї¹. Ці кізікіни, за античними джерелами, привертують до себе увагу не тільки великою кількістю різноманітних типів, яких відомо понад 250, але й визначними художніми якостями.

Крім звичайних для грецьких монет того часу зображень богів, міфологічних героїв та звірів, на кізікінах нерідко відтворено пам'ятки мистецтва, зокрема статуй, портретні голови, а також копії монетних типів інших античних міст². Багато зразків кізікіських монет були предметом спеціальних досліджень³. Винятковий художній інтерес становить, на наш погляд, статер з великого скарбу кізікінів, який надійшов до Одеського археологічного музею у 1967 р.⁴

Нижче наводимо опис монети (рис. 1, 1, 2)⁵.

Лицьовий бік: голова старого з бородою. Довге волосся, гладко зачесане назад, залишає відкритим чоло і прямими пасмами спадає на плечі, частково перекриваючи розміщеного під обрізом ший тунця*. Довгі, звислі вуса, товсті губи, густа, довга, майже без кучерів борода. Над глибоко посадженими очима нависають густі, вигнуті брови, чоло перетинає глибока зморшка, така сама зморшка йде від рота до носа.

Зворотний бік: увігнутий квадрат, поділений на чотири менших, поверхня яких вкрита великими рельєфними крапками. Розмір — 20—17 мм, вага — 15,96 г.

Датування монети не становить великих труднощів — як свідчить зворотний бік, статер має належати до 400—330 рр. до н. е.⁶

Зображення, що публікується нами, не має аналогій в грецькій монетній типології V—IV ст. до н. е. Не відомо воно і в інших пам'ятках античної творчості й скульптури того часу на території Греції та Малої Азії. Своєрідність його полягає, передусім, в зачісці — пряме, довге во-

¹ P. Gardner. A history of ancient coinage. Oxford, 1918, стор. 49; K. Regling. Der griechische Goldschatz von Prinkipo.—ZfN, XLI, 1931, стор. 44, прим. 1; А. Н. Зоряф. Античные монеты.—МИА, № 16, 1951, стор. 41, 174.

² H. V. Fritze. Die Elektronprägung von Kyzikos.—Nomisma, VII, 1912, табл. III. 27, 29; IV, 5, 6; V, 5, 36; VI, 9, 10, 11, 31.

³ E. Babelon. Niké allée sur un statère de Cyzique.—RN, 1903, стор. 421—423; його ж, Tête de Diskobol sur un statère de Cyzique.—Там же, стор. 423—424; L. Lacroix. A propos des monnaies de Cyzique et de la légende d'Oreste.—L'Antiquité Classique, 15, 1946, стор. 203—224; Т. Герасимов. A Cyzicus stater with the representation of a statue.—Mélanges Offers A. K. Michałowsky. Warszawa, 1966, стор. 429—430.

⁴ А. А. Кравченко. Клад кизикских статеров из Одесской области.—СА, № 1, 1969, стор. 274—277; пор. С. А. Булатович. Клад кизикинов из Орловки.—ВДИ, 1970, № 2, стор. 73—86.

⁵ С. А. Булатович. Вказ. праця, стор. 82, № 64, табл. IV.

* Тунець на кізікінах — міська емблема, яка вказує на місце карбування.

⁶ IV хронологічна група (H. Fritze. Вказ. праця, стор. 34). Нижня межа групи дается за Бретт (A. Baldwin-Brett. Catalogue of Greek Coins. Museum of Fine Arts. Boston, стор. 201).

лосся не характерне для іконографії греків у мистецтві доелліністичних часів. Очевидно, не випадково пасма волосся закривають більшу частину тіла тунця⁷. До цього засобу, враховуючи обмеженість монетного поля, майстер звернувся, щоб підкреслити незвичайну довжину волосся.

Тип обличчя на монеті, характер зачіски дають можливість припустити, що перед нами зображення не грека, а варвара. Зображення варварів у грецькому мистецтві V—IV ст. до н. е. нечисленні. Вазовий

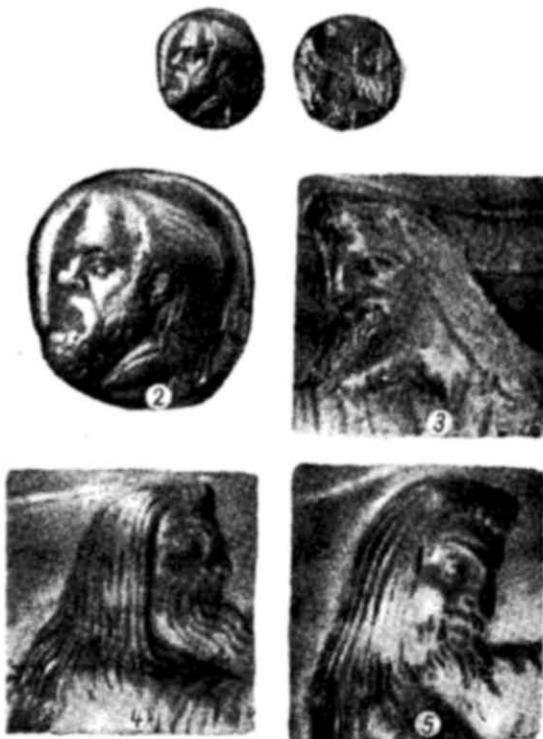

Рис. 1. Зображення скіфів на пам'ятках:

1 — кізікін з зображенням скіфа; 2 — збільшене зображення кізікіна; 3—5 — зображення скіфів на вазах.

живопис дає уявлення лише про одяг і озброєння, а не про етнічні особливості обличчя⁸ і тому не може допомогти в атрибуції голови на кізікській монеті. На більшу увагу заслуговує група пам'яток, споріднена з кізікіном як за технікою виконання, так і хронологічною близькістю. Це металеві вироби з території Північного Причорномор'я, на яких є зображення північних варварів⁹. Навіть при поверховому їх порівнянні з головою на монеті впадає в око велика схожість. Особливо подібні

⁷ Нічого подібного не трапляється на інших кізікінах. Винятком є лише один — з головою юного сатира (H. Fritze. Вказ. праця, табл. VI, 4). Але тут кілька кучерів, що спадають поверх тунця, наче випадково вибились із зачіски, тоді як на нашій монеті волосся звисає густою судільною масою.

⁸ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. СПб., 1925, стор. 442; Е. Міппс. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 53—57.

⁹ Більшість дослідників вбачає в них скіфів: М. И. Ростовцев. Эллинство и иранство на юге России. Пг., 1918, стор. 54; Д. П. Каллистов. Северное Причерноморье в античную эпоху. М., 1952, стор. 40 та ін.; Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье. М., 1956, стор. 19; П. Н. Шульц. Мавзолей Неаполя Скифского. М., 1953, прим. 65; М. И. Артамонов. Сокровища скіфских курганов. М.—Л., 1967, стор. 80 та ін. Думка, що деякі з цих зображень належать фракійцям (А. П. Манцевич. Горит из кургана Солоха.—ТГЭ, т. 3, 1962, стор. 113), здається нам не досить переконливою.

до неї зображення скіфів з прямим волоссям, що спадає на плечі. Вони відомі на таких металевих речах, як сагайдак з кургану Солоха, вазах з Воронецького та Куль-Обського курганів, обкладинка ритону з кургану Карагодеуша¹⁰ та ін.

Незважаючи на стилістичну неоднорідність, всі вище згадані зображення скіфів близькі між собою за характером зачіски. На інших виробах вона не така: хоч волосся теж пряме, але ледве сягає плечей, зачісане назад або спускається на чоло¹¹. Якщо в передачі одягу та зброй майстри додержуються реалізму, то риси обличчя, як ми бачимо, певно, не завжди відповідають етнічному типові місцевих жителів. Так, на гребені з Солохи варвари, які б'ються, мало відрізняються рисами обличчя від греків. А волосся та борода, хоч і не кучеряві, але охайні підстрижені. Так само трактовані зображення варварів-скіфів і на відомій чортомлицькій вазі.

Інтерес до своєрідної зовнішності скіфських воїнів більше помітний в пам'ятці з того самого кургану — в сріблому сагайдаку¹². Хоч тут і є елемент ідеалізації, але особливо цікаві обличчя старих воїнів, які нагадують зображення сатирів на монетах Пантікапея¹³. Ще реалістичніші постаті на кульобській електровій вазі та срібній посудині з Воронезького кургану. Реалізм у передачі зовнішності тут панує над ідеалізацією¹⁴. Ці два художніх напрямки в торевтиці притаманні також античній літературній традиції. Тенденція до ідеалізації, що характерно для античних авторів¹⁵, виявляється в характеристиці скіфів у Ефора, Аполлонія Родоського, Посідонія, Страбона та інших і доживає до перших століть нашої ери.

В мистецтві Північного Причорномор'я, навпаки, переважає реалістична течія. Це помітне не лише на пам'ятках торевтики з курганів, але і в монетній типології грецьких міст північного узбережжя Понта Евксінського. Етнічні риси скіфів знайшли відображення в монетних типах Ольвії¹⁶. Це стосується також Боспору, Керкінітіди¹⁷. На монетах Атея¹⁸ всі деталі — одяг, озброєння, зачіска — характерні для традиційного образу скіфа-вершника.

Становлення іконографії ольвійського Борисфену та пантікапейського сатира зумовили, з одного боку, грецькі зразки (головним чином це помітно на монетах — борисфенах), а з другого — безсумнівний вплив місцевого етнічного типу, який знайшов відображення і в іконографії місцевого божества¹⁹. Щоправда, етнічність типів сатирів на пантікапей-

¹⁰ М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 161, 195—198, 232—233, XXII.

¹¹ Див., наприклад, гребінь з кургану Солоха (М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 147), чортомлицьку вазу (Там же, табл. 166), золоті бляшки та шийну гривню з кургану Куль-Оба (Там же, табл. 202—204).

¹² М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 161.

¹³ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. X, 5, 7.

¹⁴ Цей реалізм особливо виграє у порівнянні з обличчями скіфів на нещодавно знайдений вазі з Гайманової могили («Наука и жизнь», 1970, № 3, вкладка 1—2).

¹⁵ Д. П. Каллистов. Рабство в Северном Причерноморье в V—III вв. до н. э.—Рабство на периферии античного мира. Л., 1966, стор. 195 та ін.

¹⁶ R. Gagnepain, Greek river-worship.—Transactions of Royal Society of Literature, XI, стор. 174; Г. М. Гирст. Ольвийские культуры.—ИАК, 27, 1908, стор. 141. А. П. Иванова. Искусство античных городов Северного Причерноморья. Л., 1953, стор. 100.

¹⁷ М. И. Ростовцев. Эллинство и иранство..., стор. 118; G. M. A. Richter. A Greek sword sheath from South Russia.—Metropolitan Museum Studies, т. IV, 1932—1933, стор. 128; А. Орешников. Об изображении скіфа на монетах Керкінітиды.—Нумизматический сборник, 1911, 1, стор. 628; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 442; А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 161. Останній говорить про схожість зображення більш обережно і тільки щодо ранньої серії пантікапейських монет (стор. 172).

¹⁸ В. А. Анохин. Монеты скіфского царя Атея.—НЭ, 1965, стор. 4, рис. 5; Д. Б. Шелов. Царь Атея.—НЭ, 1965, стор. 16 та ін. На жаль, аутентичність цих монет заперечується. Т. Герасимов. Истински ли са монетите с надпис АТАІА—АТАІА.—ИАИ, XXX, 1967, стор. 181—185.

¹⁹ Порівняння сатира на монетах Пантікапея і золоті бляшки з курганів (А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. X, 13; ОАК, 1894, стор. 80, рис. 115). Не можна

ських монетах не слід перебільшувати. Як слідно зауважив Зограф, їх споріднє зі скіфами на предметах торевтики, головним чином, зачіска²⁰. А щодо трактування обличчя, то, незважаючи на зв'язок з іконографією місцевого етнічного типу, скіфські риси тут мають не такий яскравий прояв.

Порівнюючи між собою всі відомі нам зображення скіфів, як на виробах торевтики і монетах, так і на інших пам'ятках, знайдених в Північному Причорномор'ї²¹, виділимо ряд спільних ознак поза вбран-

Рис. 2. Зображення сатира на монетах з Пантікалея.

ням та зброяю. Так, усі варвари мають пряме, часто дуже довге волосся, густі довгі вуса та бороду; чоло низьке, перерізане глибокими зморшками; ніс задертий (як у сатирів на пантікалейських монетах) або великий з горбочком (як на вазах з Куль-Обського та Воронезького курганів); густі, навислі над очима брови, товсті губи.

Більшість перелічених ознак простежується на кізікському статері, що публікується нами. Особливо переконливо є схожість зі скіфами на згаданих вище вазах (рис. 1, 3—5)²²: таке саме довге обличчя, товсті губи, вуса та густа борода. Зовсім однакове трактування волосся—гладко зачесане назад, воно розміщене суцільними рядами довгих пасм, роз'єднаних і трохи закручених на кінцях. Звичайний для зображень скіфів чубок над чолом відсутній на статері, але це, можливо, є результатом деякої стертості монети. В той же час окремі риси—досить великий, трохи задертий ніс, зморшкувате чоло—виявляють певну схожість з обличчям сатира на монетах Пантікалея (рис. 2, 1, 2).

погодиться з твердженням М. І. Ростовцева (М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 443) про цілковиту залежність образів скіфів на предметах торевтики від типів сатирів на пантікалейських монетах. Скоріш треба шукати спільне джерело походження тих і інших (Д. Б. Шелов. К вопросу о взаимодействии греческих и местных культов в Северном Причерноморье.—КСИИМК, вып. XXXIV. М., 1950, стор. 64).

²⁰ А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 172.

²¹ Крім стели з Танаїса (Т. Н. Книпович. Танаїс. М.—Л., 1949, стор. 118, рис. 44), див. скарабея з Неаполя Скіфського (П. Н. Шульц. Вказ. праця, прим. 65). На кам'яних рельєфах з Неаполя Скіфського подають зображені портрети західних варварів (А. А. Ельницкий. По поводу портретних скульптур скіфських царей Скилура и Палака.—СА, № 3, 1962, стор. 289).

²² Ці пам'ятки IV ст. до н. е. близькі до нашої монети і хронологічно (М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 60, 66).

Кізікський майстер надав обличчю скіфа на монеті благовидності, характерної для зображень греків, зберігаючи водночас специфічні особливості. Очевидно, виконавець був добре обізнаний з етнічними типами варварів Північного Причорномор'я. Тісні економічні та культурні зв'язки Кізіка з цим районом добре відомі. Північнопричорноморські сюжети були популярними в монетній типології міста. Досить пригадати кізікський електровий статер з зображенням сатира — запозичення монетного типу Пантікалея.

Цікаво також відзначити сюжетну близькість деяких кізікінів з золотими бляшками, виявленими в скіфських курганах²³. Тут доцільно пригадати, що в літературі XIX ст. припускалося, що частина речей, знайдених в курганах Північного Причорномор'я, була імпортована з Кізіка²⁴.

Про знайомство кізікських митців з північними варварами та про уміння передати їх специфічну зовнішність свідчить, можливо, рельєф на мармуровій стелі з Кізіка²⁵. Виняткова своєрідність зображення робить вірогідним таке припущення (рис. 2, 4)²⁶. В усякому разі, звертання кізікських митців до образів варварського світу цілком ймовірне. Мабуть, в їх уяві зовнішність скіфів асоціювалась з сатирами пантікальських монет. На користь такого припущення вказує вже згадана нами подібність цих зображень і голови на статері. Ще більша схожість помітна на кізікській монеті з сатиром (рис. 2, 3).

Слід нагадати, що спроба пов'язати типологію кізікінів з скіфською тематикою не нова. Ще М. І. Ростовцев, наприклад, вважав, що на кізікській монеті з постаттю лучника в жупані, шароварах та гостроверхій шапці зображене скіфа²⁷. Грінуелл відмічав скіфські риси в одному з портретних зображень на кізікінах²⁸.

Новий електровий статер Кізіка є важливим джерелом, яке характеризує зовнішність скіфів і свідчить, що ідеалізація їх існувала не тільки в грецькій літературі, але й у мистецтві. Ідеалізоване трактування та витонченість виконання відрізняють голову на монеті від зображень на предметах торевтики з курганів Північного Причорномор'я. Образ, відтворений на кізікській монеті, справляє враження невимушенності та спокійної зосередженості, нагадуючи скіфів античних авторів, і передусім скіфського мудреця Анахарсіса.

²³ Геракл, що б'ється з левом (М. И. Артамонов. Вказ. праця, рис. 103 в тексті, табл. 218) (пор. Н. Fritze. Вказ. праця, табл. V, 9); лев, який щматує оленя (М. И. Артамонов. Вказ. праця, рис. 105 в тексті (пор. R. Regling. Вказ. праця, табл. III, 138); юнак, що біжить (М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 110 (пор. Н. Fritze. Вказ. праця, табл. III, 31, 33, 34); сидячий сфінкс (М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 108 (пор. Н. Fritze. Вказ. праця, табл. II, 28). М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 442, 447, 448; А. Н. Зограф. Античные монеты, стор. 148.

²⁴ А. С. Лаппо-Данилевский, В. К. Мальберг. Курган Карагодеуашх.—МАР, XIII, 1894, стор. 172; А. Н. Шварц. К истории древнегреческих рельефов на золотых вещах, найденных в Южной России.—Труды Московского археологического общества, XV, 1894, стор. 23. Більшість дослідників у наш час додержується думки про боспорське походження виробів торевтики. Див. аналіз літератури з цього питання J. Kubczak. O pochodzeniu arcydziel torewutki pôlnoçnospołonyjskiej.—Kwartalnik Historii Kultury Materiałnej, 1967, 4, рок XV. Warszawa, стор. 715—727.

²⁵ H. Lechat. Bas reliefs du Musée de Constantinople.—BCH, XIII, табл. IX. Стела (початок IV ст. до н. е.) є проксенією на честь пантікальського громадянина. Рельєф у круглому медальйоні — голова сатира — являє собою ПАРАΣΗΜОН Пантікалья (H. Lechat. Вказ. праця, стор. 516; G. Macdonald. Coin types. Glasgow, 1905, стор. 71).

²⁶ H. Lechat. Вказ. праця, стор. 516.

²⁷ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, стор. 442.

²⁸ W. Greenwell. On some rare Greek Coins.—NC, 1880, стор. 11, № 3.

С. А. БУЛАТОВИЧ

Кизикин с изображением скифа

Резюме

Целью статьи является характеристика кизикского статера из клада, найденного в Одесской области. Описанная автором монета датируется 400—330 гг. и представляет большой интерес. Как показывает стилистический анализ, изображение на ее лицевой стороне не находит аналогий в греческой монетной типологии V—IV ст. до н. э., а также в других образцах античной торевтики этого времени.

Судя по этническим признакам, на статере изображена голова скифа, в чем убеждает сравнение с широко известными памятниками, посвященными скифской тематике (например, с вазами из Куль-Обского и Воронежского курганов). В статье отмечена также идеализированная трактовка образа скифа на кизикской монете.

Н. М. КРАВЧЕНКО

Пам'ятки черняхівської культури на Пороссі

Могильник і поселення черняхівської культури в с. Завадівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області (р. Рось) досліджувалися у 1959 р.* Роботи мали розвідувальний характер і були невеликі за обсягом. Проте матеріали, одержані під час розкопок і шурfovки зазначених об'єктів, потребують повної публікації насамперед тому, що останнім часом (особливо в зв'язку з черняхівською конференцією, проведеною у Львові) помітно підвищився інтерес до проблеми зв'язку і взаємовідносин черняхівської культури з культурами Повіслення й Волині¹. Завадівський комплекс може розглядатися як джерело для вивчення цього питання.

У Завадівці в південно-східній частині села на схилах обох берегів невеликої річки (Завадівка I, Завадівка II) були обстежені залишки двох поселень. Зібраний тут матеріал становить типово черняхівський комплекс: фрагменти гончарних сіроголинняних посудин з лощеною і шерехатою поверхнею, уламки римських амфор, печина, кістки свійських тварин. В безпосередній близькості до цих поселень розташований могильник черняхівської культури, де були проведені невеликі розкопки (рис. 1).

На північ від зазначених місцезнаходжень, в урочищі Вовчий, було обстежено ще одне черняхівське поселення (Завадівка IV, рис. 2), на якому під час шурfovки виявлене гончарське горно, майже повністю збережене. З шару походить значний керамічний матеріал, а також кілька предметів побутового і господарського вжитку. На особливу увагу заслуговує знахідка великої болванки, так званого козла, що утворився в результаті незакінченого процесу плавки заліза сиродутним способом.

Поселення Завадівка I, II розташовані в звичайних для черняхівських пам'яток топографічних умовах, на пологих схилах балки. Підйомний матеріал трапляється протягом 1,5 км вздовж балки. Скрізь на площі поселення під час оранки виступають рожеві плями обпаленої глиняної обмазки. Шурф, закладений на одному з таких виходів, дав

* Розкопки провадилися в районі сіл Завадівка — Черепин експедицією Інституту археології АН УРСР (керівник М. Ю. Брайчевський). Завадівський комплекс пам'яток досліджувався автором.

¹ Проблемы изучения черняховской культуры.—КСИА АН ССР, вып. 121, 1970.

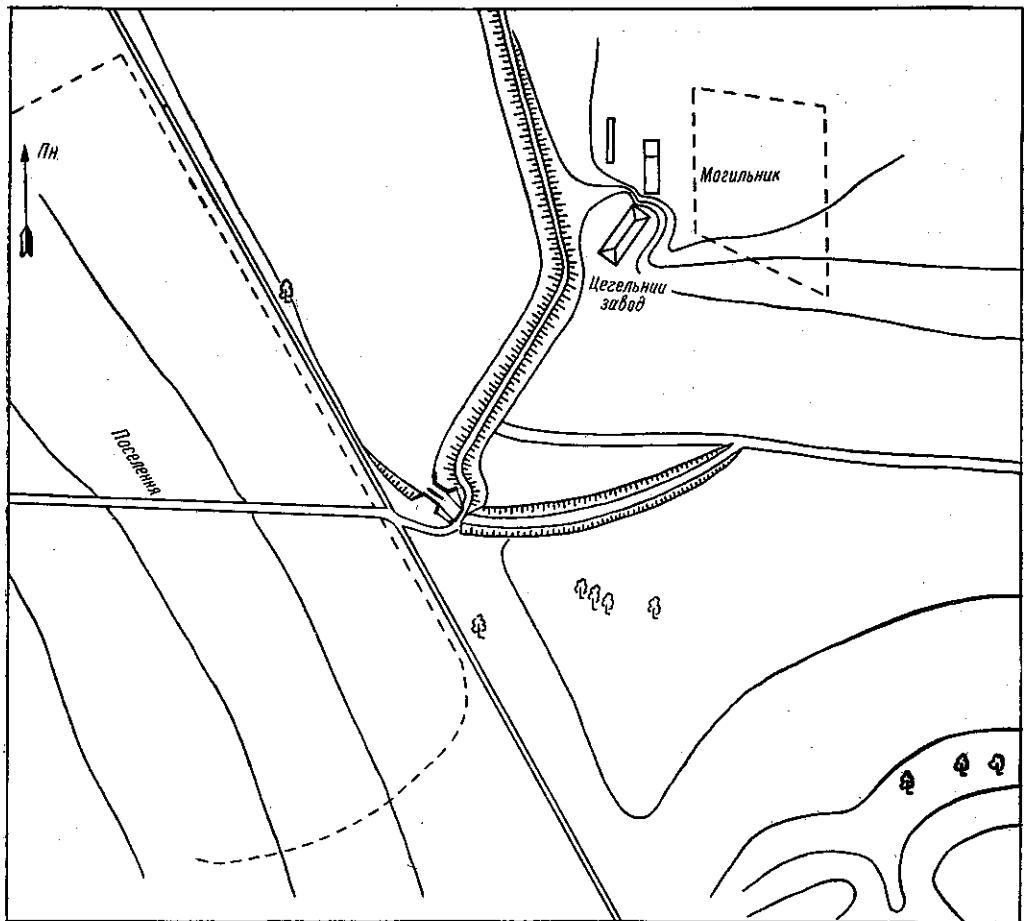

Рис. 1. Загальний план могильника та поселень в с. Завадівка.

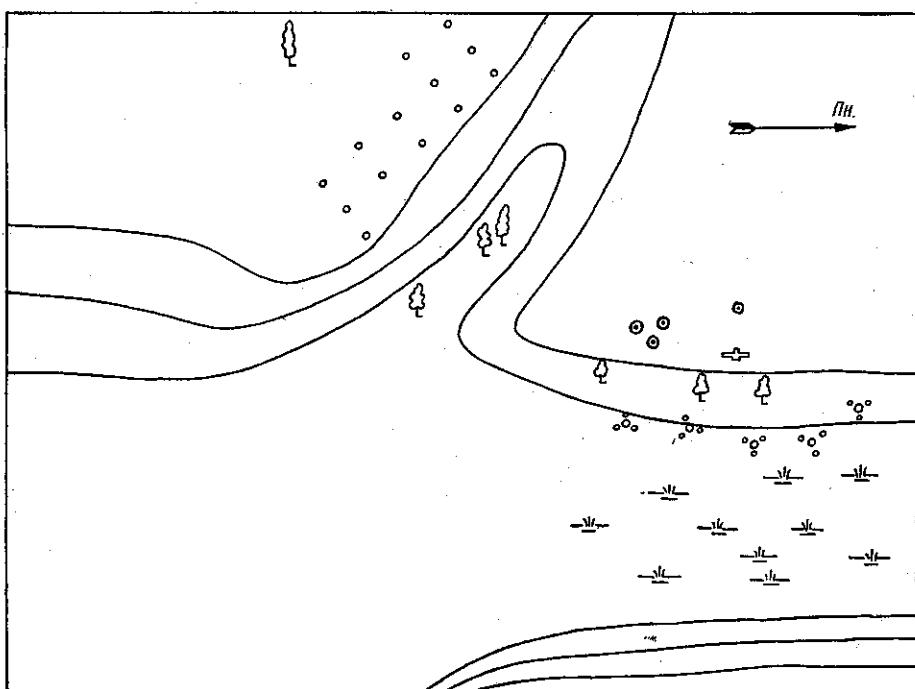

Рис. 2. Загальний план поселення в урочищі Вовчий.

змогу відкрити горно (рис. 3, 1, 2; 4). Верхня його частина (склепіння), виявлена на глибині 0,25 м від сучасної поверхні, була трохи пошкоджена, внаслідок чого утворився отвір розміром 0,8 м. Горно являло собою споруду двоярусної конструкції, внутрішня частина якої мала перегородку з люфтами для надходження теплого повітря. Нижня частина, заглиблена в землю, використовувалася як топка і мала вихід у спеціально вириту біля горна яму. Посуд випалювався у верхній частині. Не виключено, що склепіння горна було зруйноване частково ще

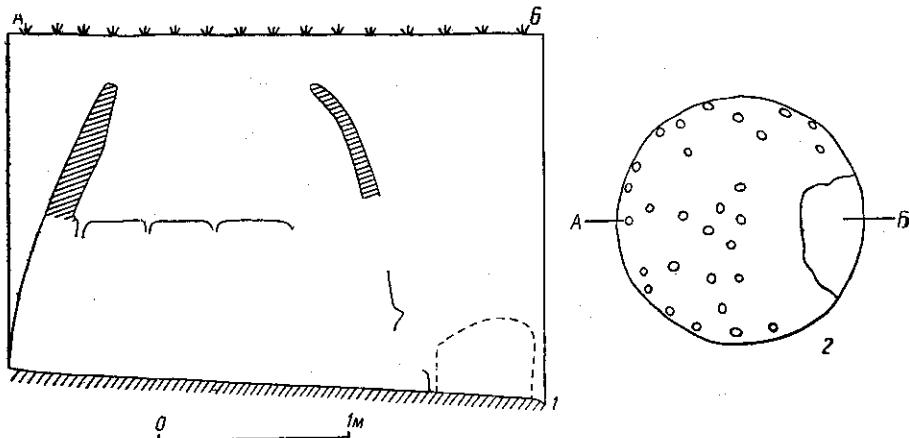

Рис. 3. Гончарне горно. Розріз (1) і план перегородки з люфтами (2).

в давнину, під час виймання готової продукції. Мабуть, цим пояснюється і наявність великого отвору в північній частині верхнього ярусу. Розміри споруди такі: висота наземної частини — 1 м; діаметр перегородки з люфтами — 1,30 м; діаметр нижньої частини — 2 м.

Після зовнішнього обстеження і розчистки горн законсервовано. Необхідно зазначити, що за характером ця споруда є типовою для пам'яток широкій території лісостепової смуги між Віслою (Іголом, Тропішев), Дунаєм (Грінга, Ілеана) та Дніпром.

Шар в районі знаходження горна був значною мірою насичений залишками кераміки, кісток тварин (деякі з них обпалені); трапились і окремі речі. В керамічному комплексі переважав посуд з шерехатою поверхнею (88% загальної кількості знахідок), що треба вважати досить характерним для культурного шару поселень. Фрагменти лощеного посуду нечисленні й належать головним чином мискам та глекам (рис. 5, 1—3, 5, 7, 10—16). Ліпна кераміка представлена кількома фрагментами (рис. 5, 17, 18), серед яких особливу увагу привертає верхня частина посудини з характерним загнутим до середини краєм. Вся поверхня прикрашена нігтівими вдавленнями. Аналогічний посуд є типовим для керамічних комплексів пшеворської культури (Верхня і Середня Вісла). До цього часу найбільш східною пам'яткою з такою самою керамікою вважалося пражівське поселення (Волинь).

М. О. Тиханова розглядає наявність нігтівих вдавлень як характерну рису пшеворського посуду і, підкреслюючи специфіку пам'яток Подніпров'я, пише, що останній не типовий для цієї території². Але тепер кількість ліпної кераміки такого типу з району Середньої Наддніпрянщини значно збільшилась. Матеріали завадівського могильника свідчать, що його керамічний комплекс, крім описаного фрагмента, доповнюється іншими типами ліпного посуду північно-західного походження. Звичайно, можна зауважити, що все це лише окремі факти. Але

² М. А. Тиханова. Локальные варианты черняховской культуры.— СА, № 4, 1957, стор. 175, 183.

ні слід забувати про невелику кількість матеріалу, одержаного під час розвідок.

Серед інших знахідок слід назвати уламок арбалетної фібули (рис. 5, 4), кістяний стиль (рис. 5, 8), кістяну трубочку (рис. 5, 9), улами пряслиця (рис. 5, 6). Ці вироби типові для поселення другої чверті I тисячоліття н. е. Північно-Західної і Східної Європи.

Попередні роботи в урочищі Вовчий показали, що тут одне з найбільших за розмірами черняхівських поселень Середньої Наддніпрянщини. Воно, як свідчать здобуті матеріали, було місцем ремісничого виробництва. Про значення і обсяг останнього поки що — до проведення більш грунтovих досліджень — можна лише здогадуватися. Проте, безперечно, це був якийсь ремісничий центр з комплексним виробництвом — керамічним і металургійним. Дослідження поселення вважаємо одним з найважливіших завдань у вивченії внутрішньої соціально-економічної структури черняхівського суспільства.

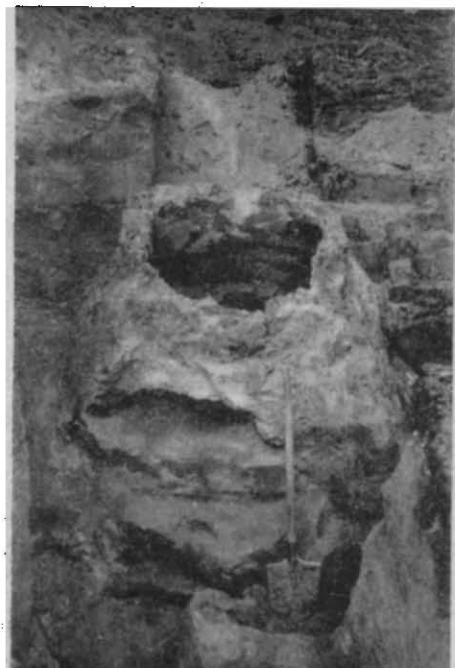

Рис. 4. Гончарне горно під час розкопок.

совано місцеположення ще трьох, зруйнованих перекопами.

Поховання 1 (рис. 6, 6). Трупопокладення (глибина — 0,25 м; чорноземний шар). Кістяк належить дитині. Над ним простежено насип світлого суглинка, поверх якого знайдено дві посудинки: миску, повернуту дотори дном, і горщик, трохи заглиблений денцем у насип. Кістяк лежав у витягнутій позі, на спині. Збереглася лише частина кісток чепра, рук, ніг. Інші, очевидно, зотліли. Контури ями не виявлені.

Інвентар: 1) гончарна миска сірого кольору, лощена, прикрашена вертикальними зрізами по згину тулуба (рис. 6, 7); 2) горщик гончарний, темно-сірого кольору з шерехатою поверхнею (рис. 6, 8).

Поховання 2 (рис. 7, 1). Трупоспалення (глибина 0,50 м; гумусований суглинок). Яму діаметром 0,80 м, овальну в плані, заповнювала купка кальцинованих кісток, вуглинок, уламків повторно обпаленої кераміки і речей. У верхній частині заповнення щільно один до одного лежали фрагменти кількох посудин. В розрізі над поховальною ямою виявлено невисокий насип (0,50 м) з світлої глини. Після реставрації вдалося встановити, що до складу комплексу входять: 1) гончарна миска (ваза) з трьома ручками, сірого кольору, лощена (рис. 6, 5); 2) миска гончарна, сірого кольору, лощена (рис. 7, 10); 3) гончарна миска,

³ Тоді й було відкрито могильник. Див. Е. В. Махно. Памятники черняховської культури.— МІА, № 82, 1960, стор. 58.

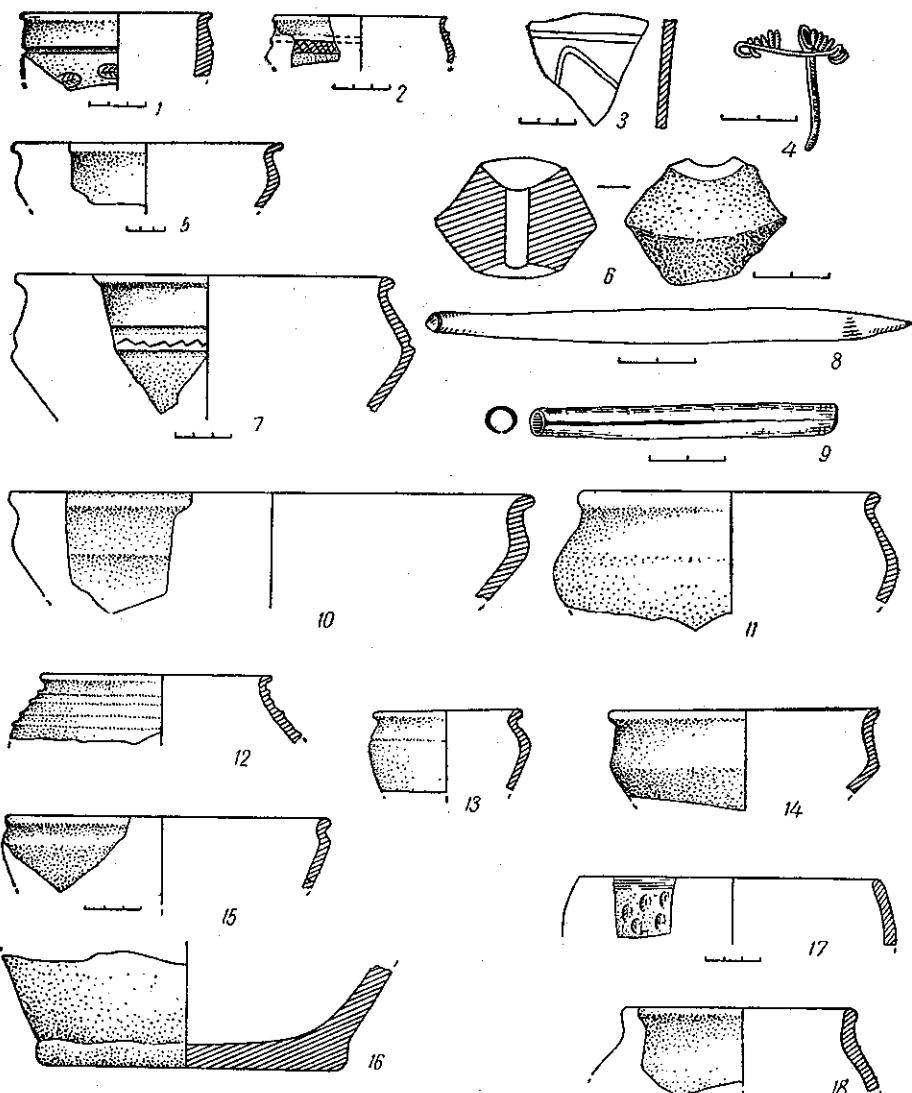

Рис. 5. Знайдені з шару поселення в урочищі Бовчий:

1-3, 5, 7, 10, 11-16 — фрагменти гончарної кераміки; 4 — уламок бронзової фібули; 6 — фрагмент глиняного пряслиця; 8 — кістяний стил; 9 — кістяна трубочка; 17, 18 — фрагменти ліпних посудин.

сіро-брунатного кольору, лощена (рис. 6, 2, 4); 4) гончарний глечик темно-сірого кольору, з шерехатою поверхнею (рис. 7, 6); 5) мініатюрна гончарна посудинка, сірого кольору, з орнаментом у вигляді косих насічок по шийці (рис. 7, 7); 6) ліпний горщик з «комбінованою» поверхнею (середня частина шерехата, верхня й нижня — лощені), з двома вушками-відростками (рис. 7, 8); 7) гончарні посудини, фрагменти, сірого кольору, з шерехатою поверхнею (рис. 6, 1, 3); 8) миска (ваза) з трьома ручками, сірого кольору (рис. 7, 11); 9) бронзова голка з вушком (рис. 7, 4); 10) бронзова пряжка з овальною ребристою дужкою та плоским, загнутим на вільному кінці язичком (рис. 7, 3); 11) фрагмент кістяного гребінця; 12) фрагменти келиха з прозорого безколієвого скла, з прорізним орнаментом у вигляді горизонтальних смуг під вінцями (рис. 7, 5); 13) бронзова платівка (рис. 7, 2).

Поховання 3. Трупоспалення (зруйноване пізнішою ямою). Знайдено невелику кількість дрібних уламків черняхівської кераміки та кальцинованих кісток.

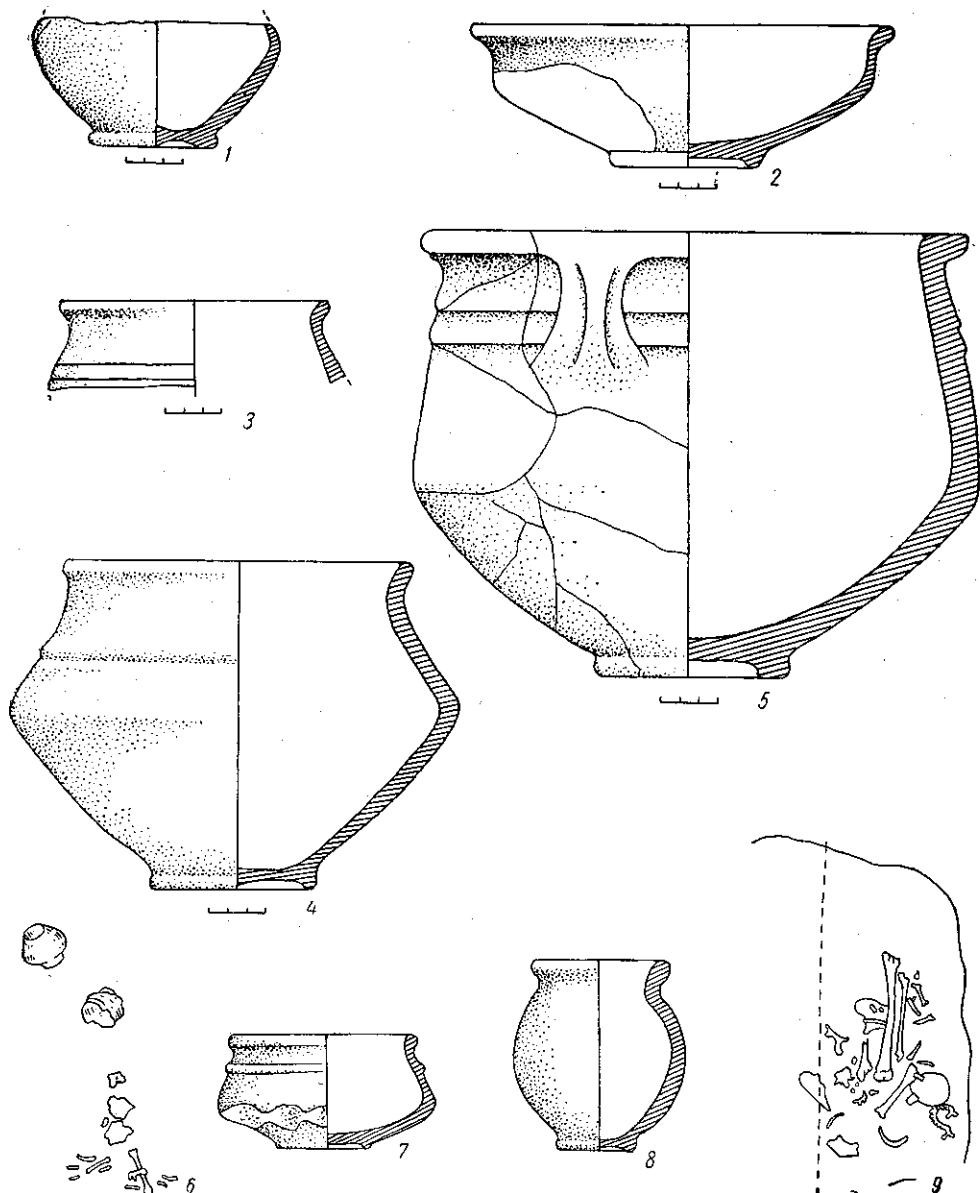

Рис. 6. Плани поховань і гончарна кераміка:

1—5 — гончарна кераміка з поховання № 2; 6 — план поховання № 1; 7, 8 — гончарні посудини поховання № 1; 9 — план зруйнованого поховання № 4.

Поховання 4. Трупопокладення (глибина 1 м; зруйноване пізнішою ямою). Кістки дорослої людини складені докупи. У верхній частині заповнення ями виявлено кілька уламків черняхівського посуду (рис. 6, 9).

Поховання 5 (рис. 8, 1). Трупоспалення (глибина 0,50 м; гумусований суглинок). В майже круглій у плані ямі (діаметр — 0,80 м) виявлені залишки трупоспалення: кальциновані кістки, вуглинки, уламки кераміки і речей обпалені на вогнищі. Кістки лежали купкою на дні, у верхній частині щільно укладені керамічні фрагменти немовби перекривали яму. Після її зачистки на дні виявлено ще п'ять конічних ямок, виритих під кутом до площини dna (рис. 8, 1). Розріз над похованням показав наявність невисокого насипу з світлої глини. Фрагменти кера-

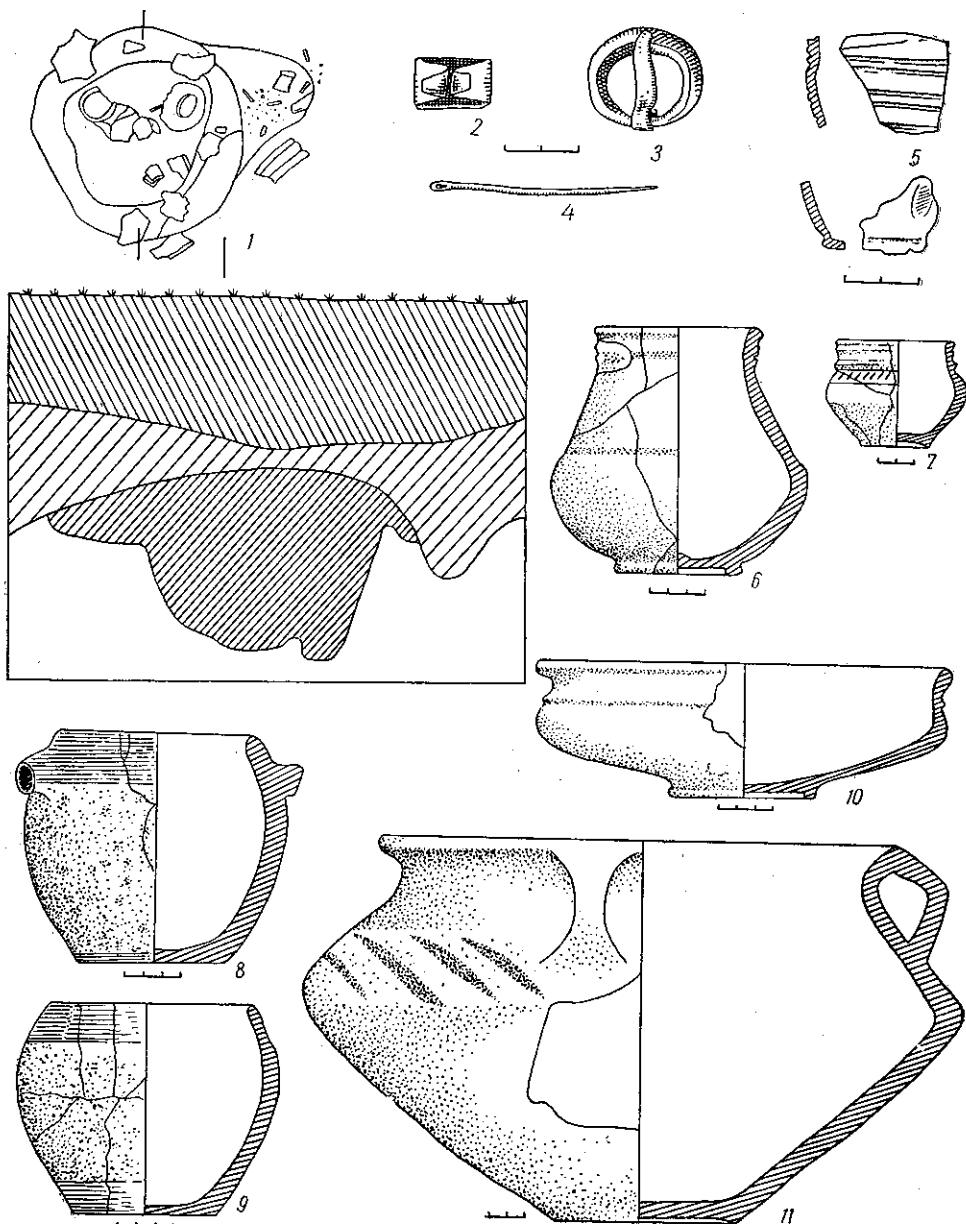

Рис. 7. Поховання № 2. План і знахідки:

1 — план поховання № 2; 2 — бронзова платівка (поясна); 3 — бронзова пряжка; 4 — бронзова голка; 5 — фрагменти скляної посудини; 6, 7, 10, 11 — гончарні посудини; 8, 9 — ліпні посудини.

міки, як встановлено після реставрації, належали семи посудинам. Інвентар: 1) гончарна миска (ваза) брунатного кольору, лощена (рис. 8, 10); 2) гончарна миска сірого кольору, лощена, прикрашена по плічках пальцевими вдавленнями (рис. 8, 8); 3) гончарна миска брунатного кольору, з лощеною поверхнею (рис. 8, 7, 9); 4) лощений гончарний глечик брунатного кольору (рис. 8, 5); 5) гончарний горщик сірого кольору з шерехатою поверхнею (рис. 8, 4); 6) мініатюрна лощена гончарна посудинка брунатного кольору (рис. 8, 6); 7) бронзова пряжка з залишним стрижнем, реберчастою дужкою і язичком, трохи загнутим на вільному кінці (рис. 8, 3); 8) залишний наконечник стріли з втулкою

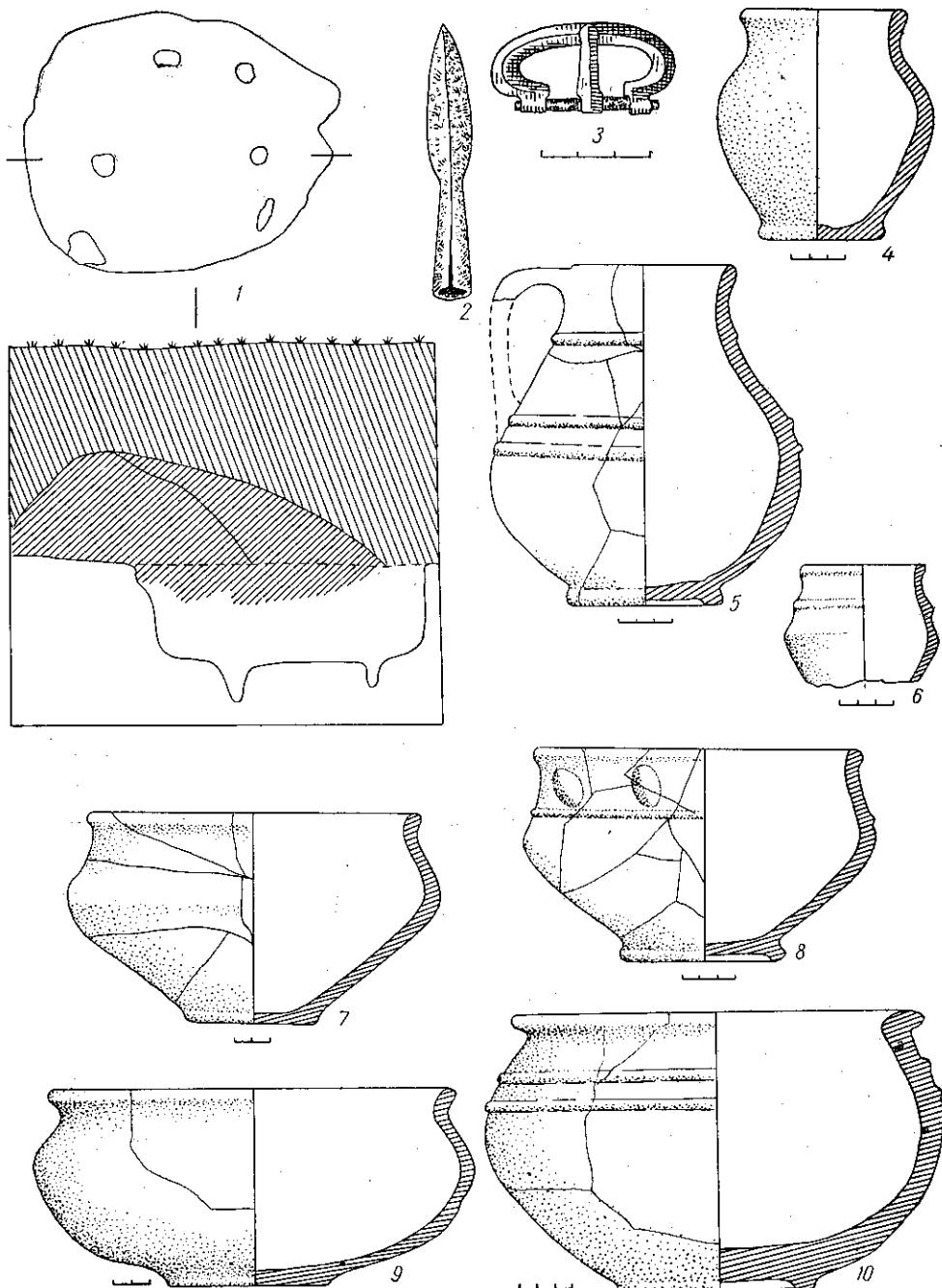

Рис. 8. Поховання № 5 і знахідки з нього:

1 — план ями з заглибленнями для стовпів і розріз по лінії А—А; 2 — залізний спис; 3 — бронзова пряжка; 4—10 — гончарні посудини.

(рис. 8, 2); 9) аналогічний наконечник стріли, трохи пошкоджений; 10) залізний ніж (уламок) великого розміру.

Поховання на завадівському могильнику виступають у звичайному для черняхівських могильників сполученні: труповокладення і трупоспалення. Правда, єдине незруйноване труповокладення відрізняється малопоширеним похувальним обрядом (посуд — приношення — постав-

лений поза могильною ямою), а також влаштуванням поховання (наявність насипу). Можливо, інвентар, виявлений над ним, пов'язаний із звичаєм поминальної тризни і за характером наближується до обряду трупоспалень. Риси останнього, насамперед наявність розбитого і повторно обпаленого посуду, свідчать про типологічну подібність цих поховань до трупоспалення пшеворської культури⁴.

Слід зазначити, що одне з трупоспалень (2) за характером інвентаря належить жінці, а друге (5) — чоловіку-воїну. Відкриті в Завадівці трупоспалення досить поширені серед поховальних пам'яток черняхівської культури і виявлені на різних територіях — західних (Волинь, Поділля), південних (Надпоріжжя), а тепер — і в Поросі.

Порівнюючи обряд трупоспалень з пшеворським, необхідно звернути увагу на невипадковий характер такого явища. Йдеться про знайдений тут посуд і деякі речі, що мають північно-західні аналогії. Передусім, це дві ліпні посудини — горщики з комбінованою поверхнею. Про значення таких знахідок в черняхівських пам'ятках мова в літературі ведеться давно. Визнавалося, що за походженням ця кераміка повинна бути повісъленською⁵. В останні роки в нашій літературі все виразніше диференціюються особливості різних груп пшеворської культури; відокремлюються південні — пшеворські — пам'ятки і північні — оксивські. В зв'язку з цим взято під сумнів можливість пов'язувати зазначену групу кераміки саме з пшеворською групою⁶. Не можна відкидати й того, що такі форми були поширені в римську добу на Ельбі і в римських військових таборах, але найближчі аналогії завадівським горщикам є в багатьох пам'ятках саме пшеворської культури (Вимислов, Млодзіков та ін.)⁷.

Подібний посуд відомий зараз для ряду черняхівських пам'яток. До цього кола кераміки слід віднести й фрагмент ліпної посудини з нігтівими вдавленнями, знайдений на поселенні Вовчий.

Бронзові пряжки також підтверджують ці зв'язки: обидва екземпляри належать до західноєвропейських типів, поширених в пам'ятках III—IV ст. н. е., в тому числі й пшеворських.

Особливу увагу привертають наконечники стріл. Дослідники відзначають, що для поховань оксивської групи знахідки зброї не характерні. Єдине можливе порівняння — з похованнями пшеворської культури, в яких зброя, зокрема саме такі наконечники стріл, досить численні. За типом описані наконечники можна датувати III—IV ст. н. е.⁸

Наведена дата обґрунтovується і наявністю скляного келиха на піддоні, з шліфованими овалами, що належить до III—IV ст.¹⁰ До того самого часу можна віднести і тонкостінну мисочку з орнаментом у вигляді пальцівих вдавлень, який наслідує орнаментацію скляних посудин III—IV ст.¹¹

Таким чином, весь комплекс розкритої частини завадівського могильника дає підставу датувати його III—IV ст. н. е.

⁴ T. Pietka Dąbrowska. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Domoradzyn, p. Lowicz.—Wiadomości archeologiczne, t. XXI, z. 3—4, стор. 225; J. Okulicz. Ciałoopalne groby z okresu rzymskiego w miejscowości Suchowola p. Pajęczne.—Wiadomości archeologiczne, t. XXVI, z. 3—4, 1959—1960, стор. 235; Z. Szydłowski. Ciałoopalne cmentarzysko rzymskie w Zakrzowie, pow. Krapkowice.—Materiały Starożytnie, t. X, стор. 219.

⁵ М. А. Тиханова. Локальные варианты..., стор. 192.

⁶ М. А. Тиханова. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры.—КСИА АН СССР, вып. 121, стор. 90.

⁷ S. Jasnosz. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Sadowin pow. Ostrów.—Wiadomości archeologiczne, t. XVII, стор. 156, рис. 8, 2, 4, 17.

⁸ A. Kieltinska, T. Dąbrowska. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, p. Turek.—Materiały Starożytnie, t. IX, стор. 208, tabl. VIII, 26.

⁹ Там же, табл. XIV, 22.

¹⁰ Э. А. Симонович. Стеклянная посуда середины I тыс. н. э. с Нижнего Днепра.—КСИА АН СССР, вып. 69, 1957, стор. 24, рис. 5, 1.

¹¹ A. Kiss. Das Glas im Altertum. Leipzig, 1908, стор. 785.

Особливості поховального обряду, характер ліпного посуду й деякі риси гончарного (Х-видні ручки на вазах тощо) свідчать про значний вплив пшеворської культури. Вірогідно, що населення, яке залишило пам'ятки в с. Завадівка, за походженням було північно-західним. На Пороссі воно злилося з місцевим населенням, але зберегло деякі особливості в матеріальній культурі й звичаях.

Н. М. КРАВЧЕНКО

**Памятники черняховской культуры
в Поросье**

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок черняховских памятников — поселения и могильника, исследованных в с. Завадевка Корсунь-Шевченковского района Черкасской области.

На поселении открыт гончарный горн двухъярусной конструкции, на могильнике раскопано пять погребений: трупосожжений и труноположений. В инвентаре — гончарные и лепные сосуды, бронзовые предметы, предметы вооружения.

Памятники датируются III—IV вв. н. э. В обряде погребения и в составе инвентаря наблюдается сильное влияние пшеворской культуры.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

Деякі проблеми бронзового віку на Україні в останніх працях зарубіжних археологів

Завдяки географічному положенню України їй завжди приділялась велика увага в працях, присвячених стародавній історії Європи. Останніми роками загальний розвиток археологічної науки сприяв посиленому інтересу до все ще маловідомих на Заході археологічних пам'яток України та зв'язаних з ними загальноєвропейських проблем. За минуле десятиріччя з'явилось кілька праць, в яких висвітлюється археологія України в цілому¹ або окремі її періоди². Ці видання являють собою узагальнений, більш-менш повний виклад існуючих в українській літературі публікацій.

В книзі Я. Пастернака розділ про бронзовий вік починається вступним оглядом, що містить вже відомі дані про цей період. Висловлено цікаву думку про те, що першими ремісниками, які виділилися із загальної маси, були не бронзоливарники, а гончари. Далі подано характеристику окремих культур за час 1800—800 рр. до н. е., поділених на три періоди бронзового віку — ранній, середній та пізній³. Характеристики дуже схематичні; велике місце приділено суто формальному розгляду господарства і суспільного ладу. Загальні уявлення про бронзовий вік України книга, безумовно, дає, хоч у ряді випадків відчувається відірваність від матеріалів та погане знання сучасної української археологічної літератури. Це розуміє й сам автор, коли у вступі пише: «Свою працю не вважаю за скільки-небудь вичерпну та вільну від недоліків або пропусків. Я писав її за межами України і свідомий того, що деяким проблемам, а то й цілім розділам, можливо, бракує переконливих, обґрунтованіх новими археологічними матеріалами речових аргументів». Так, наприклад, пам'ятки ямної та катакомбної культур на карті не розрізняються. Антропоморфні стели раннього бронзового віку віднесені до кімерійського часу. Такі різночасні бронзові скарби Північного Причорномор'я, як Бородінський, Щітківський, Кардашинський та інші, абсолютно не диференційовані. Комарівська культура на підставі випадкових знахідок трипільської кераміки визначена як трипільська, Ішинецька — як прафінська. Висоцька й бондаріхінська культури не згадуються взагалі, а найбільш характерною для кераміки білогрудівської культури автор вважає чи не єдину бондаріхінську посудину, знайдену на Суботівському городищі⁴. Ці і деякі інші помилки можна зрозуміти. Більш прикро враження справляє політичне забарвлення деяких місць тексту і формулувань, від яких зарубіжна археологічна література останнім часом майже відмовилась, в усікому разі в такому прямо-лінійному плані, як це робить Я. Пастернак⁵.

Я. Пастернак різко критикує Т. С. Пассек та інших радянських дослідників, які не вважають середньодніпровську культуру результатом міграції «західних колоністів», а шукають інше пояснення її походження. Характерно, що трактується все це так, наче то західне походження середньодніпровської культури — не одна з багатьох мало-ймовірних і останнім часом все менш популярних гіпотез, а доведений і всіма визнаний факт.

Метою останньої праці Т. Сулімірського є характеристика первісної археології (до епохи грецької колонізації) на всій території СРСР. Бронзовий вік України поєднає в ній значне місце як за обсягом фактичного матеріалу, так і в плані висвітлення найважливіших підій, що відбувалися в цей період на території Центральної і Східної Європи. Виклад ведеться покультурно. Треба відзначити, що автором враховані не лише всі виділені на Україні культури, але й локальні групи пам'яток. В характеристиках відчувається добре знання джерел, наводиться, як правило, різні точки зору українських археологів на ті чи інші питання. Прикладом цього може бути серйозний і глибокий підхід до розуміння такої складної культури, як сабатинівська⁶.

Позитивне враження справляє і детальний опис багатьох пам'яток. Разом з тим авторські коментарі не завжди об'єктивні. Так, наприклад, розділ «Бронзовий вік»

¹ Я. Пастернак. Археологія України (первісна давнія та середня історія України за археологічними джерелами). Toronto, 1961; T. Sulimirski. Prehistoric Russia. London, 1970.

² M. Gimbutas. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe.—Paris—London, 1965.

³ Я. Пастернак. Вказ. праця, стор. 208—289.

⁴ Там же, стор. 278, рис. 1.

⁵ Там же, стор. 217.

⁶ T. Sulimirski. Вказ. праця, стор. 343—346.

має підзаголовок — «Вік західного панування». Суть історичних подій цього часу для Т. Сулімірського полягає в зникненні (думка про трансформацію взагалі не припускається) більшості енеолітичних культур в результаті періодичних міграцій з заходу. На ранньому етапі — це просунення культур кулястих амфор і шнурової кераміки, потім тшинецьких і комарівських племен, які, на думку Т. Сулімірського, також мають центральноєвропейське походження. І, нарешті, пізніший етап знаменується поширенням лужицької культури, яка досягла Дніпра. Запропонована автором схема історичних подій і об'єктивний виклад фактичного матеріалу іноді суперечать одне одному. Так, справедливо вбачаючи в середньодніпровській культурі злиття таких місцевих культур, попереднього часу, як трипільська і ямна, Т. Сулімірський водночас твердить про її західні міграції⁷. Далі, автор вказує на експансію висоцької культури аж до Дніпра і Києва і разом з тим, беручи до уваги поширення пам'яток, вірно окреслює її кордони в межах Львівської та Тернопільської областей.

Незрозуміло, чому в рамки бронзового віку Т. Сулімірський включає трипільську культуру, розгляд якої доводить до середини, а на Уманщині — до кінця II тисячоліття до н. е.⁸ Проте, оскільки датування пізнього Трипілля розроблене зараз досить добре і ряд пам'яток (Маяки, Чапаєвка) мають дати, визначені за радіовуглецевим методом, позицію Т. Сулімірського треба вважати непорозумінням. В цілому ж розділ про бронзовий вік України, даний на широкому історичному тлі із зачлененням великого піорівняльного матеріалу, викликає інтерес у дослідників, зокрема у радянських археологів. Що ж до авторських коментарів і висновків, то вони чітко відокремлені від фактичних даних, і читаць вільний сприятимі та чи не сприятимі.

Велике значення для популяризації українських археологічних матеріалів має книжка М. Гімбулас. Однак у праці, присвяченій бронзовому віку Центральної і Східної Європи, цим матеріалам відводиться значно менше місця, ніж у двох попередніх. Крім того, автор своє основне завдання вбачає не в характеристиці археологічних пам'яток та в їх історичній інтерпретації, а в розробці загальноєвропейського датування і у встановленні наскрізних для всієї розглядуваної території хронологічних горизонтів та їх співвідношень. Спроба синхронізації культур, груп і навіть окремих пам'яток, розташованих на величезному просторі від Прибалтики до Криму і Кавказу та від Волги до Рейну, становить безсумнівний інтерес. Але в праці, де оперують сотнями пам'яток, важко уникнути помилок. Щодо українських матеріалів, найбільші заперечення викликають такі моменти. На підставі випадкових знахідок кістяних бляшок синхронізуються культури усатівська і бағатоваликова кераміки; усатівські кинджали ототожнюються з унетицькими, внаслідок чого три різночасні культури утворюють єдиний історичний та хронологічний горизонт⁹.

Розглядаючи в цілому культури шнурової кераміки як принадлежні до періоду попереднього бронзового віку, М. Гімбулас відносить дніпро-деснянську групу до значно пізнішого часу, вважаючи її локальною групою фатьянівської культури і на підставі поховання зі списком синхронізує знову ж таки з унетицьким часом¹⁰.

Датування матеріці із Студенка, а також всього оскольського або малобудківського етапу Х ст. до н. е., зарахування до раннього класичного періоду зрубної культури поховань з кістяними бляшками та порівняння останніх з унетицькими¹¹ свідчать про не досить повну обізнатність М. Гімбулас з українськими матеріалами. Серед тем, не пов'язаних з хронологією, слід визнати незірніми твердження, що комарівська культура виникла в результаті виливу центральноєвропейської курганної культури¹². Неправомірним є також об'єднання висоцької культури з білогрудівською, а також відсутність опису таких культур пізнього бронзового віку, як голіградська і ноа¹³.

Цікаву для українських археологів групу праці іноземних авторів становлять публікації матеріалів, що походять з території України, але зберігаються в музеях інших країн. Серед останніх видань такого типу слід назвати дослідження Т. Сулімірського, присвячене повній публікації пам'яток шнурової кераміки, кулястих амфор і комарівської культури Прикарпаття, Поділля й Волині¹⁴. Праця складається з двох частин. В першій подано детальний опис кожної пам'ятки, наведені плани, фотографії, таблиці, малюнки речей. Друга частина присвячена аналізу матеріалу та визначенню його хронологічного місця серед культур Східної Європи. На книгу є вже рецензія¹⁵, а щодо окремих положень публікації, то про них йтиметься нижче.

Велике значення мають опубліковані О. Цинкаловським матеріали епохи бронзи, що походять з території Волині, але зберігаються нині в різних музеях Польщі¹⁶.

⁷ T. Sulimirska. Вказ. праця, стор. 176.

⁸ Там же.

⁹ M. Gimbutas. Вказ. праця, стор. 498—499.

¹⁰ Там же, стор. 588.

¹¹ Там же, стор. 440, 553.

¹² Там же, стор. 458—459, 471—473.

¹³ Там же, стор. 468.

¹⁴ T. Sulimirska. Corded Ware and Globular Amphorae North—East of the Carpathians. London, 1968.

¹⁵ A. H. Румянцев. T. Sulimirska. Corded...—СА, № 2, 1971, стор. 291—297.

¹⁶ A. Супкаловський. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961.

Необхідно відзначити також дві публікації Б. Гінтера і Р. Рогозінської, одна з яких присвячена пам'яткам шнурової кераміки із с. Майдан Моквицького району Ровенської області¹⁷, а друга — могильнику комарівської культури із с. Буківна Тлумацького району на Львівщині¹⁸. Не викликає сумніву, що можливість детального знайомства з українськими матеріалами, наявними в Краківському музеї, дуже цінна для українських археологів.

У більшості польських і чеських журналів є спеціальні розділи, де вміщуються огляди іноземної літератури і рецензії, зокрема, в них подається оцінка всіх археологічних досліджень, що друкуються в УРСР. У з'язку з проблемами бронзового віку необхідно назвати дві рецензії: З. Кшака на книжку І. Артеменка і Я. Гурби на «Археологічні пам'ятки Української РСР» (короткий список)¹⁹.

Ряд зарубіжних археологів на Україні досліджували пам'ятки бронзового віку (О. Гардавський, А. Флореску, М. Гімбутас, Є. Глосік, Я. Махнік та багато інших). Підсумки таких досліджень нерідко викладаються у вигляді окремих статей-звітів. Як приклад можна навести звіт Я. Махніка²⁰, де вперше подається цікаве для українських археологів спостереження про близькість двох груп шнурової кераміки — прикарпатської і середньодніпровської. Слід відзначити, що ці огляди, звичайно, мають діловий і доброзичливий характер.

Четверту, найчисленнішу групу зарубіжних праць, в яких розглядаються українські матеріали, становлять дослідження, присвячені або спільним культурам, ареал яких виходить за межі сучасних державних кордонів, або питанням широкого історичного плану, де українські матеріали відіграють велику роль. Відомо шість-сім культур бронзового віку, поширеніх як на території України, так і сусідніх держав — Румунії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини. Для раннього періоду бронзи — це культури кулястих амфор, шнурової кераміки і стрижовська. Для середнього — тшинецька, для пізнього — лужицька і нога. Природно, що вивчення їх потребує спільніх зусиль і повної взаємної інформації.

Монографія Т. Віслянського, присвячена культурі кулястих амфор північно-західної Польщі²¹, містить багато цікавих, важливих фактів і необхідна для вивчення цієї культури на території України. Це стосується і праці Є. Глосіка, в якій зібрані й проаналізовані всі відомі у наш час матеріали, що характеризують стрижовську культуру не лише в Польщі, а й на Україні²². Для датування стрижовських пам'яток важливий знайдений нещодавно в с. Городіск району Хелм скарб фаянсовых намистин (понад 1000), складених в типову для стрижовської культури посудину, а з інших знахідок — бронзовий кинджал, близький за формою до усатівських²³.

Для вивчення культур шнурової кераміки Прикарпаття велике значення мають дослідження Я. Махніка, результати яких значною мірою підсумовані в його праці, написаній на матеріалах Малополіщі²⁴. В ній розглядаються проблеми бронзового віку сусідніх територій, в тому числі й України.

Серед шнурових культур Прикарпаття окрім місце займає нещодавно виділена пізня група пам'яток, що дісталася назву Хлопіце-Веселе. Вона поширені в Польщі (Верхня Вісля і Сан), на Україні (Верхній Дністер і Буг) та в Чехословаччині (на кордоні Моравії та Словаччини). Кожному з вказаних районів присвячена серія праць²⁵. Дальші дослідження в цій галузі, з якою пов'язане важливе питання про зникнення або трансформацію культур шнурової кераміки в Прикарпатті, природно,

¹⁷ B. Ginter, R. Rogozińska, Goszczańska. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mekwińskim). — MA, стор. 33—55, табл. XIII.

¹⁸ R. Rogozińska. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukowna. — M. A., 1, 1959, стор. 97—113, табл. IX.

¹⁹ Z. Kszak. И. И. Артеменко. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — АП, т. XVI, I, 1969; J. Gurbá. Археологічні пам'ятки Української РСР. — ААК, т. X. з. 1—2, 1968, стор. 215—216.

²⁰ J. Machnik. Z badań nad wcześnieą epoką brązu na Ukrainie. Odbitka ze sprawozdań z posiedzeń komisji oddziału PAN w Krakowie. Lipiec — Grudzień, 1968.

²¹ T. Wiślański. Kultura amfor kulistych w Polsce. Północno-Zachodniej, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966.

²² J. Glosik. Kultura strzyżowska. — M. S., т. XI. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968.

²³ J. Gurbá. Najnowsze badanie nad neolitem lubelszczyzny. — Rocznik Lubelski, т. XIII, 1971, стор. 174—186, рис. 7.

²⁴ J. Machnik. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966.

²⁵ A. Točík. Die Nitra Gruppe. — Archeologické Rozhledy, R. 15; 1963, z. 5, стор. 718 і далі; M. Buchvaldek Kt zv. zlotskému, typu na Morave a j z Slowensku. — Sborník, II, Francesku Vildomecovi. Brno, 1963, стор. 34—38; J. Vladar. K nekterým otázkám začátkov doby bronzovej na Juhozápadnom Slovensku. — Slovenska Archeologia, т. 2, 1964, стор. 374 і далі; J. Machnik. Uwagi o wcześniej fazie epoki brązu w dorzeczu górnej Wisły i Dniestru. — Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie, lipiec—grudzień, 1960, стор. 252—258; його ж. Uwagi o związkach i chronologii niektórych znalezisk kultury ceramiki sznurowej w Karpatach. — AAK, т. 4,

потребують об'єднання зусиль. Це допоможе, зокрема, з'ясувати, чи становлять названі пам'ятки єдину культуру та чи має раціо чеський дослідник В. Будінський-Крічка, який запропонував для неї три різні назви: для Чехословаччини «Веселе», для Малопольщі «Хлопіце», а для України «Чужиків»²⁶.

Характеристика тшинецької культури подана в узагальнюючому дослідженні О. Гардавського²⁷, а також у ряді публікацій, що значно розширили уявлення про поховальний обряд тшинецьких племен²⁸.

З проблем лізнього бронзового віку цікаві праці про заключні етапи східних варіантів лужицької культури, окрім пам'ятки якої є на Україні, і про культуру ноа, поширену на суміжних територіях Румунії, Молдавії та України. За останні 10 років культура ноа, раніше майже невідома, завдяки спільним зусиллям радянських і румунських археологів, стала однією з найбільш вивчених. Серед румунських праць, насамперед, слід назвати дослідження М. Петреску-Дімбовіці²⁹. В «Історії Румунії» окремим питанням культури ноа присвячені статті Д. Берчу, О. Вульпе, А. Флореску³⁰. На особливу увагу заслуговує видана недавно праця двох румунських археологів, в якій зроблена спроба розчленування культури ноа на два хронологічні періоди³¹. Матеріали та висновки, опубліковані в ній, потребують перевірки, але, безумовно, цікаві не лише для дослідників цих пам'яток на Україні, а й для виділення нової кослодженської культури.

Нарешті, до останньої групи досліджень, в яких розглядаються українські матеріали, належать праці, спрямовані на висвітлення загальноєвропейських історичних проблем. Більшість досліджень присвячена таким з них: 1) походженню культур шнурової кераміки; 2) ролі східних елементів в утворенні центральноєвропейських культур; 3) визначенню східних меж лужицької культури.

Останніми роками широку популярність серед зарубіжних археологів здобула теорія так званого загальноєвропейського горизонту. На думку її прихильників (У. Фішер, К. Струве, Л. Кіліан, М. Бухальдек, Я. Махнік, І. Салевіч та ін.), утворенню численних культур шнурової кераміки передувало поширення единого культурного шару, залишеного групою кочових скотарських племен. Теорія загальноєвропейського горизонту принципово близька до гіпотези західної міграції. Як і остання, вона викликає багато заперечень. Щодо українських культур шнурової кераміки та їх дослідження під таким кутом зору, то на Україні в чистому вигляді пам'ятки з характерними рисами загальноєвропейського горизонту (амфора, кубок і бойова сокира) відсутні взагалі, а розрізнені елементи, що трапляються лише в поодиноких екземплярах, не становлять единого хронологічного шару³². Отже, здається, що на Україні такого історичного явища, як «загальноєвропейський горизонт», не було і немає ніякої підстави говорити про напад на її територію скотарських племен, що сприяло утворенню тут культур шнурової кераміки. Думка про місцеве походження останніх, про їх генетичні зв'язки з поширеними тут культурами попереднього часу здобуває все більше прихильників. До них належать Т. Віслянський, Е. Глосік, Е. Неуступний та ін.³³

1963, стор. 99; його ж. *Z. badań nad początkami epoki brązu w Małopolsce*.—AP, t. XI, z. 2, 1967.

Відомості про пам'ятки групи Хлопице-Веселе на Україні див. Т. Sulimierski. *Corded Ware...*

²⁶ V. Budinsky-Krīčka. Gräberfeld der späten Schnurkeramischen Kultur in Veselie.—Slovenska Archeologie, t. 13, 1965, 1, стор. 89.

²⁷ A. Gardawski. Piemiona kultury trzcinieckiej w Polsce.—M. S., t. V, 1959.

²⁸ E. Kempisty. Cmentarzysko ciałopalne kultury trzcinieckiej w Laskach Starzych, pow. Węgrów.—W. A., t. XXXIII, 1968, z 2, стор. 224; R. Rogozińska. Sprawozdanie z badań kurhanów trzcinieckich w Guciowie, pow. Zamość.—Sprawozdania Archeologiczne, t. XIII.

²⁹ M. Petrescu-Dimbovita. Конец бронзового и начало ранижелезного века в Молдавии в свете последних археологических раскопок.—Dacia, п. с. т. 4, 1966; його ж. К вопросу о гальштатской культуре в Молдавии.—Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. Кишинев, 1960.

³⁰ Istoria României, T. I. Bucureşti, 1960, стор. 113—135; D. Bergiu. Zorile istorice în Carpați la Dunăra, Bucureşti, 1966; A. Vulpe. К вопросу о периодизации бронзового века в Молдавии.—Dacia, н. е. т. 5, 1967, стор. 105; A. Florescu. Contributii la Cunoasterea culturii Nouă.—Archeologia Moldovei, т. II—III, Bucureşti, 1964, стор. 143; його ж; Des éléments est européens sur le territoire de la R. P. Romaine à la fin de l'Age du Bronze.—VI Congresso Internazionale Preistoriche e Protoistoriche, Roma, 1965, стор. 438—443.

³¹ S. Mogîntz și N. Anghelușcu. A nouă cultura de tip coslogenii.—SCIV, 3—21, 1970.

³² С. С. Березанская. О так называемом общеевропейском горизонте шнуровых культур Украины и Белоруссии.—СА, № 4, 1971, стор. 36—50.

³³ T. Wislański. Вказ. праця, стор. 126; J. Closík. Вказ. праця, стор. 62—66; E. Neustupný. Hrob z Tušimic a některé problém kultur se šňůrovou keramikou.—Pamatky archeologické, LVI, číslo 2. Praha, 1965, стор. 392—452.

Критикуючи теорію загальноєвропейського горизонту, Е. Неуступний виключає можливість його розвитку з єдиного джерела, настільки найдавніші фази культур шнурової кераміки в різних районах локальні й диференційовані. А те, що відміни між групами складаються, головним чином, з рис, що мають місцеві корені, робить вірогідною гіпотезу місцевого походження культур шнурової кераміки не тільки для центральних районів Європи, але й для Чехословаччини³⁴.

Необхідно відзначити ще один момент, досить істотний для оцінки міграційної теорії походження культур шнурової кераміки. Прихильники її (Я. Пастернак, Т. Сулімірський та ін.³⁵) посилаються на відсутність у носіїв культур шнурової кераміки постійних поселень, що природно, на їх думку, для кочових скотарських племен. Однак і на Україні, і в Білорусії останніми роками виявлено і досліджено багато довгочасних поселень з потужним культурним шаром, який переконливо свідчить про цілком осілий спосіб життя і про заняття землеробством та скотарством³⁶.

Друга загальноєвропейська проблема, пов'язана з археологічними пам'ятками України,— це з'ясування ролі східних елементів у формуванні західних культур епохи бронзи. Порушені в працях Дж. Мелларта, М. Гарашаніна³⁷ і ряду інших авторів, вона дісталася дальшу розробку в дослідженнях, присвячених культурам раннього, середнього і пізнього періодів бронзового віку Західної і особливо Південно-Західної Європи. Прикладом може бути монографія угорського археолога Н. Каліца, в якій йдеться про ранній бронзовий вік Північно-Східної Угорщини³⁸. Зміст праці значно ширший, ніж здавалося б за назвою, оскільки в ній подана детальна характеристика культур не тільки Угорщини, але й Румунії, Болгарії та Югославії. Як аналогії до цих матеріалів наводиться опис багатьох курганних поховань українських степів. Н. Каліц вважає, що всі курганні культури Угорщини і суміжних областей виникли в результаті міграції з Північного Причорномор'я ямних і катакомбних племен.

Аналізу цієї праці присвячена рецензія Л. С. Клейна³⁹, в якій детально і критично розглянуті матеріали, що привели за основу до згаданих висновків. Безумовно, Л. С. Клейн має рацію, вважаючи, що якби припущення Н. Каліца були вірними, то, природно, в Угорщині й Подунав'ї траплялись не лише кургани, але й характерний для ямних і катакомбних пам'яток інвентар: кераміка, знайдяда праці, прикраси. Разом з тим, ні Н. Каліц, ні інші автори таких фактів не наводять, бо вони відсутні. В другому розділі, характеризуючи культуру вучедол-зок, поширену в північно-східній Угорщині, Н. Каліц дійшов висновку, що її головним джерелом є катакомбна культура. Проникнення племен останньої так далеко на захід абсолютно не підтверджується матеріалами України. Пам'ятки катакомбної культури в українському Правобережжі трапляються в незначній кількості, причому тільки в районі, прилеглому до Подніпров'я. В західних районах, що, межують з Угорщиною, вони невідомі зовсім.

Щодо пізнішого часу, то і тут, коли йдеться про формування західних культур, спостерігається тенденція до перебільшення ролі степових українських культур в цьому процесі. На думку деяких дослідників під їх сильним впливом, виникли такі культури середнього бронзового віку, як Шнекенберг і Глина III⁴⁰. Проводячи хронологічні паралелі, необхідно враховувати вплив катакомбної і ранньозрубної культури. Але й для цього висновку бракує будь-яких солідних підстав. Особливо наголошується на міграції східних степових племен на Захід в пізній період бронзового віку, коли вони пов'язуються з масовим пересуванням зрубників. Зокрема, Т. Сулімірський вважає, що міграція зрубних племен істотно змінила хід історичних подій не лише в Подніпров'ї, але і в Подунав'ї і на всьому Балканському півострові і що завдяки цьому впливу багато археологічних культур зазнало змін, а деякі зникли взагалі⁴¹.

Культурі ноа присвячені цікаві праці А. Флореску, в яких автор торкається значно ширшого кола питань⁴². На його думку, в результаті міграції зрубних племен у XIII ст. в пониззі Дунаю, західних Карпатах, між Подніпров'ям і трансільванським плато, виникають дві культури — ноа і сабатинівська, які не лише в культурному, але

³⁴ E. Neustupny. Вказ. праця.

³⁵ Я. Пастернак. Вказ. праця, стор. 229; T. Sulimirski. Prehistoric Russia, стор. 154—156.

³⁶ S. Beresanska j. Siedlungen der Srednedneprow'e — Kultur.— Actes du VII Congrès Préhistoriques et Protohistoriques, I. Prague, 1970, стор. 492.

³⁷ M. V. Garasanin. Der Übergang von Neolithicum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau, L'Europe à la fin de l'âge de la Pierre. Prague, 1961.

³⁸ N. Kalicz. Die Frühbronzezeit in nordost Ungarn. Abriss der Geschichte des 19—16 Jahrhunderts — Archeologia Hungarica, ser. nov. XLV. Budapest, 1968, стор. 202, 130, рис. 17.

³⁹ Л. С. Клейн N. Kalicz. Die Frühbronzezeit... — CA, N 1, 1971, стор. 286—292.

⁴⁰ Z. Székely. Contributia la chronologia epocii bronzului in Transsilvania.— SCIV, t. VI, 3—4, 1955, стор. 861.

⁴¹ T. Sulimirski. Prehistoric Russia..., стор. 260, 338—339, 352.

⁴² A. Florescu. Des éléments est-européens sur le territoire de la R. P. Roumaine à la fin de l'âge du Bronze.— VI Congresso Internationale Preistoriche e Protoistoriche. Roma, 1965, стор. 438—443.

й в етнічному плані дуже близькі, майже ідентичні. Це явище помічене вже давно, але причина його ще не з'ясована і навряд чи може пояснюватися переселенням зрубників, оскільки обидві культури (ноа і сабатинівська) дуже відрізняються від повозької зрубої культури.

Складається враження, що в зарубіжній літературі роль східних степових елементів в етногенезі культур бронзового віку Південно-Західної Європи дуже переважає, що стосується всіх його періодів. Про це вже не раз писали радянські археологи (М. Я. Мерперт, Л. С. Клейн) ⁴³. Недостатне знання українських археологічних матеріалів призводить до того, що поширені в різні періоди бронзи риси культури чи ідеологічні уявлення, для втілення яких характерні кургани, катакомби, наявність вохри, шнурового орнаменту тощо, сприймаються деякими дослідниками як показники міграції. При цьому, природно, райони, звідки ця міграція поширювалася, археологами вивчені мало або в усіх разі відомі гірше.

Очевидно, сенс зв'язків, що поза сумнівом існували з дуже давніх часів між Україною і Південно-Західною Європою, не можна зводити до міграції, іх треба розуміти як двобічний процес культурного впливу, взаємного обміну. Можливим є проникнення невеликих груп населення, в результаті чого окремі речі східного походження потрапляли далеко на Захід і навпаки. Так, кістяну пряжку культури кулястих амфор нещодавно було знайдено під Каневом; кінджал західного походження — на Інгулі; кулясті амфори тюрингського типу — на Дніпрі, серію мікенських виробів — по всій території України. Це, в свою чергу, сприяло поширенню ідей і деякому нівелюванню культур, що існували в близьких фізично-географічних умовах і перебували на приблизно однаковому рівні розвитку.

Нарешті, останнє, на чому необхідно зупинитись, говорячи про зарубіжні дослідження, пов'язані з археологією України, це питання про східну межу тшинецької і лужицької культур. В своїй монографії, а потім в доповіді на Першому міжнародному слов'янському конгресі ⁴⁴ О. Гардавський довів, що тшинецька культура, відома до того часу тільки в Польщі, поширення також і на Правобережній Україні, де доходить аж до Дніпра. Крім того, він висловив думку, що лужицька культура може вважатись праслов'янською лише в тій частині і на тій території, де їй передувала тшинецька. Такий висновок зазнав острівої критики з боку І. Костжевського та інших прихильників «лужицької теорії», однак ряд молодих польських археологів підтримав точку зору О. Гардавського, яка дистала дальнього розвитку в їх працях ⁴⁵.

Дослідження українських археологів також підтвердили справедливість припущення О. Гардавського щодо території поширення тшинецької культури на Україні та її місцевого походження на дніпровському Правобережжі. Саме з нею більшість археологів і лінгвістів схильна пов'язувати найдавніші ланки слов'янського етногенезу. Тому в польській археології з'єднані інтерес до пам'яток Волині, куди перемістився центр тшинецької культури ⁴⁶. З другого боку, змінився підхід до питання про східні кордони лужицької культури. Якщо на ранньому етапі розробки цієї проблеми переважала тенденція до переоцінки лужицького впливу на Україні, то тепер намітилась лінія об'єктивного вивчення характеру зв'язків, що йдуть в обох напрямках. З таких позицій написано останні праці З. Буковського і Я. Домбровського ⁴⁷. На противагу Я. Пастернаку і Т. Сулімірському, які їй тепер твердять про експансію лужицьких племен, що досягли Дніпра, ці автори після ретельного аналізу виявлених матеріалів дійшли іншого висновку. Вони вважають кількість лужицьких пам'яток в Західній Україні дуже незначною, а найбільш східними з них — стоянки, розташовані по Стоході, Стирі та Ікві. Далі, на їх думку, на східній межі лужицької культури виникає ряд локальних груп пам'яток типу висоцької культури, Могилян, Гончарівки, які зазнали лужицького впливу. Як відзначає Я. Домбровський, це меншою мірою свідчить про міграції і в більшій — про контакти ⁴⁸.

З цими, в основному слушними, висновками польських археологів, які ліквідують одне з дивовижно стійких історичних непорозумінь, можна погодитись. Необхідно додати, що предмети лужицького походження або навіть ті, які лише мають сліди лужицького впливу, на Україні дуже нечисленні. Це не тільки виключає можливість говорити про будь-які міграції, а скоріше викликає подив і потребу пояснення причин того, чому так різко скоротилися західні зв'язки з лопереднім часом.

⁴³ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке.— КСИА АН ССР, 105, 1965, стор. 10; Л. С. Клейн. Вказ. праця.

⁴⁴ Gardawski. Zagadnienie ciągłości osadniczej...— I Międzynarodowy Kongress Archeologii Słowiańskiej, t. I. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968, стор. 228—230.

⁴⁵ W. Koćka. L'état des recherches sur l'éthnogenèse des Slaves.— I. Miedzynarodowy Kongress Archeologii Słowiańskiej, t. I, стор. 320; W. Hensel. Polska przed tysiącem lat. Wrocław — Warszawa, 1960, стор. 17.

⁴⁶ J. Gurgala. Z badań nad kulturą trzciniecką.— Studia i materiały Lubelskie, 5, 1971, стор. 56—65.

⁴⁷ Z. Bukowski. W sprawie genezy i roduju grupy wysockiej kultury lużyckiej.— AP, т. II, 1966; його ж. Studia nad Południowym i Południowo-wschodnim Pograniczem kultury lużyckiej. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1969.

⁴⁸ Я. Домбровский. Проблемы восточных связей лужицкой культуры.— СА, № 3, 1970, стор. 76—88.

В. Ф. ІСАЕНКО, М. М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

Рецензія на перший том тритомного видання
«Археологія Української РСР»

Колектив Інституту археології АН УРСР видав велику узагальнючу працю по стародавній історії — тритомну «Археологію Української РСР». В ній на високому науковому і методологічному рівні підбивається підсумок багаторічних досліджень різних археологічних культур, відомих на території республіки.

Перший том — лише частина фундаментального дослідження. Він присвячений першій історії населення на території Української РСР починаючи з кам'яного віку і закінчуючи періодом раннього залізного віку включно.

В першому розділі книги подано характеристику палеоліту України, показано час першого заселення цієї території людиною і етапи розвитку його матеріальної та духовної культури. Хоча зараз і виділяється середній палеоліт, недостатність матеріалів по досмутьєрському періоду виправдовує розподіл палеоліту дапо території на ранній і пізній. У той час, як виділення груп мустєрських пам'яток уявляється неприродним, трохи несподіваним, здається, мало обґрутованим, є паралельний розгляд мустье «технічних варіантів і типів індустрії» (стор. 35). Виділення культур для пізнього палеоліту зроблено більш вдало. Вдалий, хоч і невеликий за обсягом, опис палеографічних умов життя давньої людини супроводжується показом еволюції цього типу. Хочеться зробити зауваження: в розміщенні на сторінках 432 і 433 схемі хронологічні рамки палеоліту не збігаються з часом початку і кінця цієї епохи (сторінки 9, 10, 39).

Історія населення мезолітичної та палеолітичної епох написана за новими матеріалами. Хоча в порівнянні з іншими епохами мезоліт найменш вивчений, є сподівання, що українські археологи в майбутньому приділять йому більше уваги, а особливо місце і ролі свідерської культури. Щоб оцінити значення розділу для зрозуміння далекого минулого цієї території, достатньо порівняти його з розділом «Неоліт» «Очерков древнейшей истории Украины», які були надруковані десять років тому. За минулий час склалася і міцно входить в науку загальна концепція про неоліт України. У наш час тут виділено близько десяти окремих неолітических культур, які є реальним відображенням історії давнього населення цієї частини Східної Європи. Досягнення в області вивчення неоліту показані на загальнопротестському тлі культурно-історичного розвитку в VI—III тис. до н. е. Наше зауваження по розділу викликає лише зарахування деяких неолітических пам'яток Південної Білорусії початку III тис. до н. е.

Розділ, присвячений пам'яткам мідного віку України, один з найбільш насичених. Центральне місце займає характеристика добре вивченої і датованої трипільської культури, включаючи її пізній етап — предмет багаторічної дискусії. Тут подано і всебічну характеристику відкритих за останнє десятиліття культур: середньостогівської та пам'яток типу Гумельниця і нижньомихайлівського. По-новому висвітлена й давно відома в степах Західної Європи ямна культура. В цьому розділі добре показаний новий напрям в археологічних дослідженнях — палеоекономіка, — що допомагає висвітлити соціально-економічну структуру суспільства. Для абсолютноного датування широко використані сучасні методи, зокрема результати радіогелевих аналізів.

В четвертому розділі тому розглядається бронзовий вік України. Тут подано характеристику різних груп пам'яток і культур. Ставляється і більш-менш успішно вирішуються питання їх генезису й історичної долі. В науковий обіг запроваджені нові цікаві матеріали з мало досліджених до теперішнього часу районів, як наприклад Прикарпаття і Волині. Розділ дає переконливе уявлення про особливості розвитку племен території України II — початку I тис. до н. е., про поступове ускладнення сесійальних відносин. Тут, як і в попередніх частинах, вдало подається історіографія, відбиті головні думки дослідників, навіть якщо вони не співпадають з концепцією авторів, — явище, яке не завжди трапляється в науковій літературі.

В заключній частині розділу автори роблять спробу пов'язати археологічні культури з окремими етнодінгістичними групами давнього населення Європи. Ці спроби цілком відповідають рівню сучасних знань про етногенез окремих історичних народів. Правда, цю частину, на нашу думку, слід було б виділити окремо і дещо розширити, торкнувшись ряду «наскрізних» тем: хронології, економіки і т. д.

Заслуга авторів і редакторів першого тому «Археології Української РСР» є те, що вони в багатьох випадках успішно справилися зі своїм завданням. Деякі зауваження, зроблені нами, ніякою мірою не знижують цінності книги, вихід якої в світ завершує цілий етап у вивченні давньої території України.

Необхідність в її створенні давно назріла. Без узагальнення даних про первісне суспільство на території республіки не може вважатися повноцінною жодна праця з давньої історії СРСР. Фахівці різних галузей знань з нетерпінням чекали на вихід у світ «Археології». Приємно відзначити, що їх сподівання виправдалися — праця вийшла відмінною. Колектив, що брав участь у підготовці та випуску рецензованої книги, можна поздоровити з науковим і творчим успіхом, а фахівців — археологів, антропологів і етнографів, істориків, студентів і краєзнавців — з тим, що вони дістали добре написану працю, гарно видану, яка, безперечно, стане прикладом для подібних видань.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

д. я. телегін

Довідник про археологічні пам'ятки Української РСР

На території України відомо понад 10 тисяч археологічних пам'яток, культурна належність і хронологія яких визначені. Виявлені вони по всіх без винятку областях і є свідками різних епох — від кам'яного віку до періоду Київської Русі включно. Велика кількість важливих об'єктів, що збереглася на поверхні землі, продовжує існувати і в наш час. Залишки інших можна виявити лише під час розкопок.

Відомості про всі ці пам'ятки містяться в численних археологічних виданнях, що вже стали бібліографічною рідкістю, а також у матеріалах наукових архівів та музеїв України.

Загального обліку археологічних пам'яток в республіці не проведено. В цій справі поки що ведуться лише підготовчі роботи. В Інституті археології створена велика картотека пам'яток, головним чином вже надрукованих. На підставі картотеки у 1966 р. був виданий короткий список археологічних об'єктів Української РСР, куди їх включено понад 7 тисяч¹. При науково-методичному відділі Міністерства культури УРСР зберігаються близько 10 тисяч паспортів на археологічні пам'ятки. За останні роки подібні картотеки створюються і при обласних організаціях Товариства охорони пам'яток історії і культури.

Всі ці джерела, на жаль, ще дуже мало доступні для використання і тому поки що не відомі широким колам громадськості. Таке становище, безперечно, негативно відбувається на справі охорони і збереження скарбів минулого, спричиняється до пошкодження об'єктів під час проведення різноманітних польових робіт та земляних робіт на новобудовах. Щоб запобігти цьому, Президія Правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури ухвалила постанову від 18 травня 1970 р. про видання протягом 1971—1975 рр. довідника про археологічні пам'ятки в кожній області УРСР. За проспектом, в них друкуватимуться короткі дані про всі відомі на місцях об'єкти, культурно-хронологічна належність яких може бути визначена. Особлива увага приділена тим з них, що мають на поверхні землі зовнішні ознаки — городища, будови, кургани, вали, кам'яні статуї тощо. У довідник увійдуть дані про вже досліджені або зруйновані чи затоплені пам'ятки, якщо про них є вірогідні відомості в науковій літературі або збереглися якісь речові матеріали.

Відомості про кожну пам'ятку складатимуться з її назви (стоянка, городище, курган, скарб і т. п.), вказівки на культурну належність і хронологію, уточнених координат самої пам'ятки — урочище, балка, куток села тощо. Легенда про більш важливі, повніше досліджені пам'ятки буде дещо розширеня з показом їх розмірів, основних структурних одиниць, найголовніших знахідок під час дослідження тощо.

Всі археологічні пам'ятки, виявлені поблизу села чи міста, будуть по можливості прив'язані до нього. Як приклад наведемо таку характеристику:

С. Адамівка Ямпольського району. В ур. Кудеярова гора — знахідки мустєрських виробів (81, с. 4)² і пізньопалеолітична стоянка (25, с. 63). Південніше від села, за 2 км на березі р. Туравки — поселення дніпро-донецької культури площею 100×300 м (22, т. VI, с. 62). Ур. Грушки і Фондова гора — сліди двох поселень комарівської культури (25, с. 43). Над правим мисом балки Суславка — чотири кургани, один — висотою 6 м (44). На садибі Головченка А. В. у 1935 р. знайдено скарб римських monet (64, в. 2, с. 13). В ур. Городок є києво-руське городище, частково розкопане в 1905 р. (54, с. 20); зберігся дитинець площею 65×70, вали висотою 3 м, рів, поруч посад. На городиці й посаді — культурний шар товщиною до 50 см (28, с. 12).

Довідник складатиметься для кожної області окремо, за населеними пунктами, що будуть розміщуватися в алфавітному порядку. Якщо поблизу населеного пункту відомо багато археологічних пам'яток різних епох, вони можуть подаватися за урочищами або іншими об'єктами місцевості, в хронологічній послідовності по кожному мікрорайону. В окремих випадках, коли область дуже насичена пам'ятками, як, наприклад, Крим, мабуть, доцільно розміщати населені пункти за районним поділом.

¹ Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. К., 1966.

² Посилання на використані джерела (літературні, архівні, фонди тощо), список яких подається в кінці випуску.

В кожному випуску довідника перед переліком сіл і описом археологічних об'єктів буде вміщена коротка загальна характеристика останніх з поясненням всіх спеціальних назв (культур, епох, періодів та інших термінів), що полегшить користування довідником. Текст вступного нарису можна доповнити ілюстраціями типових знахідокожної епохи, картами розміщення пам'яток тощо. Довідник міститиме необхідні списки — показчики матеріалів за періодами, культурами, типами тощо.

Обсяг випуску по кожній області — 4—5 друкованих аркушів. Для редактування текстів при Інституті археології створена редакційна колегія, до складу якої входять фахівці з усіх галузей археології.

Треба сподіватися, що створення і видання великим тиражем довідника про археологічні пам'ятки республіки значно полегшить діяльність краєзнавців на місцях. Таке видання конче необхідне працівникам сільського господарства і численній армії будівельників, що матимуть можливість враховувати наявність археологічних об'єктів при плануванні польових і будівельних робіт. Довідники, безперечно, стануть у пригоді й фахівцям-археологам.

I. С. ВИНОКУР

Охоронні розкопки на Поділлі

Поліська археологічна експедиція та Кам'янець-Подільська міська секція пам'яток археології Товариства охорони пам'яток історії та археології поряд із стаціонарними дослідженнями приділяють належну увагу розкопкам в місцях руйнування археологічних пам'яток.

У 1966 р. в с. Бедриківці Городоцького району Хмельницької області, в урочищі Лиса Гора місцевий колгосп розпочав земляні роботи на схилах, де було закладено ряд терасоподібних уступів шириною 5—6 м. На одній з таких терас, на висоті близько 50 м над рівнем струмка, що впадає в р. Смотрич, трапилося обгоріле каміння.

Дослідження, проведені на місці знахідки, показали, що це залишки стародавнього жертвника округлої в плані форми. Основу його було викладено з каменю. Діаметр кладки — близько 6 м, товщина кам'яної вимостки — 0,35—0,45 м. В центрі жертвника мав лінзоподібне заглиблення з сильно обпаленим дном. Камені вимостки досить щільно прилягали один до одного. В центральній частині збереглись залишки глиняної обмазки. На всій площині споруди було чимало попелу, деревного вугілля. Тут же знайдені кістки тварин і окремі фрагменти кераміки скіфського часу з валиком та перлинним орнаментом.

У 1967 р. розвідка нашої експедиції (О. М. Приходнюк, В. К. Стороженко) виявила залишки слов'янського селища середини I тисячоліття н. е. в с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. У відслоненні берега Дністра трапились два сильно зруйнованих напівземлянкових житла.

Було вирішено провести тут охоронні розкопки. В результаті вдалося зберегти залишки семи жител-напівземлянок середини I тисячоліття н. е. Поблизу вказаного поселення тоді ж було відкрито й частково досліджено могильник черняхівської культури¹.

Дослідження проводилися також у 1968 р. поблизу с. Лісогірка Городоцького району Хмельницької області. На першій надзаплавній терасі у відслоненні, що утворилося під час розчистки грейдером ґрунтової дороги, були виявлені залишки гончарної печі черняхівської культури. Устя її звернуте до р. Смотрич. Горно, вирізане у материкову, в плані мало човноподібну форму, звужувалося до устя і розширявалося в тильній частині. У поздовжньому напрямку розчищено обпалену опорну стінку з глини. На ній трималася основа випалювальної камери. Довжина печі 2,4 м, ширина — 1,7—1,9 м.

В східній частині горна, під залишками склепіння, наявна значна кількість уламків черняхівського посуду. Біля устя печі виявлено передплічну яму овальної форми, заповнену золою, деревним вугіллям та окремими фрагментами черняхівської кераміки.

Гончарна піч з Лісогірки має прямі конструктивні аналогії в черняхівських горнах Луки-Брублевецької².

Таким чином, завдяки пильному ставленню Подільської археологічної експедиції до земляних робіт, які проводяться на території Хмельницької області, виявлено і досліджено ряд важливих археологічних пам'яток, що належать до різних археологічних культур.

¹ И. С. Винокур, О. М. Приходнюк, А. Т. Смиленко. Исследование славянских памятников в Устье на Среднем Днестре.—Археологические исследования на Украине в 1968 г. вып. III. К., 1971, стор. 218—223.

² И. Д. Зильманович. Гончарные печи Луки-Брублевецкой.—КСИА АН СССР, вып. 112, 1967, стор. 112—118.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВССА — Вестник скифо-сарматской археологии.
ГИМ — Государственный исторический музей.
ГЭ — Государственный Эрмитаж.
ДБК — Древности Боспора Киммерийского.
ЗНТШ — Записки научового товариства ім. Т. Г. Шевченка.
ЗООИД — Записки Одесского отделения истории и древностей.
ИА АН СССР — Институт археологии АН СССР.
ИА АН УРСР — Институт археологии АН УРСР.
ИАК — Известия Археологической комиссии.
КИЧП — Комиссия по изучению четвертичного периода.
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
ЛГУ — Ленинградский государственный университет.
ЛОИА — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР.
МАР — Материалы по археологии России.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
НС — Нумизматический сборник.
НЭ — Нумизматика и эпиграфика.
ОАК — Отчет Археологической комиссии.
ПИСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху.
СА — Советская археология.
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников.
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа.
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа.
ИАИ — Известия на археологическая Институт Болгарской Академии наук.
AJA — American journal of archaeology.
BHC — Bulletin de Correspondance Hellénique.
NC — Numismatic Chronicle.
RN — Revue Numismatique.
SCIW — Studii si cercetări de istorie veche.
ZFN — Zeitschrift für Numismatik.

ЗМІСТ

Статті

Гладилін В. М. Категорії культурної спільноти в ранньому палеоліті	3
Манцевич А. П. (Ленінград). До питання про «Сибірську» колекцію Петра І	9
Корпусова В. М. Сільське населення пізньоантичного Боспору	27
Лейпунська Н. О. Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії	45

Повідомлення та публікації

Смирнов С. В. Крем'яний комплекс оріньякського місцезнаходження Берегове II в Закарпатті	59
Виноградова Н. М. (Москва). Трипільське поселення Заліщики на Дністрі	68
Зарайська Н. П. Пізньоскіфська кухонна кераміка з городища Чайка в Криму	75
Шаповалов Т. О. (Донецьк). Сарматські поховання поблизу с. Новолуганське	82
Козуб Ю. І. Фігурна посудина з Ольвії	88
Білецький А. О. Напис на посудині з Ольвії	93
Булатович С. А. (Одеса). Кізікінн із зображенням скіфа	94
Кравченко Н. М. Пам'ятки черняхівської культури на Поросі	99

Критика та бібліографія

Березанська С. С. Деякі проблеми бронзового віку на Україні в останніх працях зарубіжних археологів	109
---	-----

Охорона археологічних пам'яток

Ісаєнко В. Ф., Черняхівський М. М. Рецензія на перший том тритомного видання «Археологія Української РСР»	115
Телегін Д. Я. Довідник про археологічні пам'ятки УРСР	116
Винокур І. С. (Кам'янець-Подільський). Охоронні розкопки на Поділлі.	117
Список скорочень	118

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Гладилин В. Н. Категории культурной общности в раннем палеолите	8
Манцевич А. П. (Ленинград). К вопросу с «Сибирской» коллекции Петра I	27
Корпусова В. Н. Сельское население позднеантического Боспора	45
Лейпунская Н. А. Классификация амфор архаического времени в Ольвии	58

Сообщения и публикации

Смирнов С. В. Кремневый комплекс ориньякского местонахождения Берегово II в Закарпатье	67
Виноградова Н. М. (Москва). Трипольское поселение Залещики на Днестре	75
Зайская Н. П. Позднескифская кухонная керамика из городища Чайка в Крыму	82
Шаповалов Т. А. (Донецк). Сарматские погребения около с. Новолуганское	88
Козуб Ю. И. Фигурный сосуд из Ольвии	92
Белецкий А. А. Надпись на сосуде из Ольвии	93
Булатович С. А. (Одесса). Кизикин с изображением скифа	99

Критика и библиография

Кравченко Н. М. Памятники черняховской культуры на Поросье	108
Бerezанская С. С. Некоторые проблемы бронзового века на Украине в последних работах зарубежных археологов	109
Исаенко В. Ф., Чернявский М. М. Рецензия на первый том трехтомного издания «Археология Украинской ССР»	115

Охрана археологических памятников

Телегин Д. Я. Справочник об археологических памятниках УССР	116
Винокур И. С. (Камянец-Подольский). Охранные раскопки на Подолье	117
Список сокращений	118

«НАУКОВА ДУМКА»